

A hanghatások és az emberi testrészek mozgásainak a képe a magyar nyelvben

Adalékok az akcióminőség kérdéséhez

1. Bevezető. Dolgozatom hármassal íródott. Elsődlegesen az emberi és egyéb hanghatások, valamint a kézhez, lábhoz, fejhez köthető főbb mozgások, helyváltoztatást okozó cselekvések nyelvi képét kívántam megrajzolni a nyelvünkben. A második feladatot maga az anyag adta: már a korpusz összeállítása közben nyilvánvalóvá lett, hogy az összegyűlt igék túlnyomó többsége jól meghatározható morfológiai jellemzőkkel rendelkezik, úgynevezett mozzanatos vagy gyakorító képzős alak (*zizzen, bólint, huppan – susog, köhög, csobog*). Állást kellett tehát foglalnom abban a kérdésben, köthetők-e ezek az igék az akcióminőség fogalmához, és ha igen, annak mely típusait jelenítik meg. Utolsó lépésként felvázoltam az azonosított akcióminőségek egymáshoz viszonyított rendszerét. Megközelítősen több okból is támaszkodtam a természetes nyelvelmélet kutatásainak az eredményeire. Egyfelől, mert ez a saussure-i jelfelfogással szembehelyezkedő, a múlt század 70-es éveiben kiteljesedő irányzat – a kognitív nyelvészethez hasonlóan – meghatározónak tekinti a nyelv formai jegyeinek alakításában az úgynevezett prototipikus beszélőt, azt, ahogyan ő a világot tapasztalja (Mayerthaler 1981), munkám pedig lényegében a különböző ingerek által keltett érzetek nyelvi feldolgozásának a mikéntjéről szól. Magától értetődőnek tűnt az is, hogy a hangutánzó igék, valamint az elkülönített akcióminőség-csoportok formai-szemantikai jegyeinek, a köztük levő összefüggéseknek a leírásába bevonom a természetes morfológia fogalmait, így az áttetszőséget és nem utolsósorban az ikonicitást (lásd a 2.2. részt).

Az igék említett morfológiai sajátosságai miatt A magyar nyelv szóvégmutato szótárát (Papp 1969) tettem meg a fő forrásomnak, a szinonimaszótárakat csak ellenőrzésre, kiegészítésekre használtam. Az egyes szemantikai osztályok felállításához elégnem éreztem saját anyanyelvi kompetenciámat, akcióminőség-típusokba való besorolásukhoz azonban állást kellett foglalnom a fogalom tárgyamat érintő kérdéseiben.

2. Az akcióminőség fogalma, formai megjelenítése. Az akcióminőség legvitatottabb pontja az aspektusirodalomnak: ellentmondásos a viszonya magával az aspektussal, nincs megnyugtatóan tisztázva, hogy van-e létjogosultsága „az aspektus szubjektív, az akcióminőség objektív lexikai kategória” nézetének (többek között

Forsyth 1970), de véleménykülönbség tapasztalható a formai kérdésekben is (lásd alább), arról nem beszélve, hogy jószerivel annyi akcióminőség-fajta létezik, ahány klasszifikáció.

E bizonytalanságok, ellentmondások a magyar szakirodalomban is tetten érhetők. A legnagyobb egyetértés talán a funkciója körül van. Noha ma akcióminőségként azonosított jelentéseket nagyon korán elkülönítettek nyelvtanaink (Szenczi 1610: 143–5; Komáromi Csipkés 1655: 104), maga az akcióminőség terminus első említéséhez képest (Brugmann 1885) viszonylag későn tűnt fel a magyar nyelvészeti szakirodalomban. Jómagam a Mai magyar nyelvben talákoztam először vele (Bencédy et al. 1971: 23). A talált definíciók azonban harmonizálnak egymással: a főként gyakorító és mozzanatos képzős igék tartalmát a cselekvés, történés lefolyásának módjaként, a cselekvés, történés minőségeként értelmezik (Balassa 1943: 185; Temesi 1961: I. 208–10; Bencédy et al. 1971: 23). Az utóbbi évtizedek írásai, amelyek főként német és orosz munkákra támaszkodnak, hasonlóképpen vélekednek a szerepéről. Pete István az 1980-as orosz akadémiai nyelvtant idézve a cselekvések időbeli, mennyiségi és eredményességi módosulásairól szól ezzel kapcsolatban (Pete 1983: 137–49). Kiefer Ferenc (1992: 817–23; 2006: 137–204) ugyancsak a cselekvések, történések lefolyásának a módjával azonosítja. Éles különbség mutatkozik ellenben formai megjelenítésének a megítélésében.

Kiefer (2006) Isačenko (1962) felfogását elfogadva akcióminőséget csak olyan igéknek tulajdonít, amelyekben a bázisigékhez valamilyen affixum kapcsol új jelentéselemet (*agyondolgozza magát, megvakar, írogat, integet*): „Az akcióminőség a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel termékeny módon bevezetett járulékos tulajdonsága” (i. m. 146), vagyis elveti azt a gondolatot, hogy minden ige kifejezhet valamilyen cselekvési módot (ezzel ellentétesen vélekedik például Fülel-Szántó 1980: 330). A nézet képviselői (Kiefer–Ladányi 2000: 475–80; Pátrovics 2004) a magyar nyelvben ezt a funkciót az igekötőkön kívül mindössze a *-gAt* képzőben találják meg.

A kétféle formai megítélés között feszülő ellentmondás nyilvánvaló: a Mai magyar nyelv – de A mai magyar nyelv rendszere is – az igeképzők tucatjában talál akcióminőséget: 18 féle gyakorító és 10 mozzanatos képzőt sorol fel (Bencédy et al. 1971: 121–5). Helyszűke miatt csak a termékenyebbnek ítélteteket idézem közülük: *-gAt, -Og, -Ong, -Ozik* ↔ *-An, -Int*. Ha végignézünk a grammatika által megadott példákon, azt tapasztaljuk, hogy vannak köztük olyanok, amelyekben a derivátum jelentése az alapszó és a képző jelentésének eredője (*köp+dös, hever+észik, dolgoz+gat*), de léteznek köztük olyanok is (ezek vannak többségben), amelyekben a képzés bázisát jelentő tő úgynevezett passzív vagy fiktív tő: *ragy+og, vis+ong, köh+int* stb. (Első elemük morfológiai megítéléséről lásd: Laczkó 2000: 38; Fehér 2013: 162; H. Varga 2014.) Pete fentebb idézett dolgozatában szintén említést tesz alapigét tartalmazó (*el-olvas-gat, el-ad-ogat*) és a nélküli formákról (*hajl+ong, fész+eng, pukk+an, lebb+en*). Az Isačenko- és Kiefer-féle hozzátoldó felfogásban az előbbiek akcióminőség hordozói lennének, az utóbbiak azonban nem.

Az első eldöntendő kérdés számomra az volt, vonatkoztassak-e el a passzív vagy fiktív tövű szavak szerkezeti felépítésétől, tegyek-e úgy, mintha a többszoros

képző ott sem lenne a tetemes számú igében, mondván, a *pattog*, *köhög* igék jelentésének konstitutív része az ismétlődés, ugyanúgy, mint a *lélegzik* esetében? Vagy tulajdonítsak jelentőséget nekik (több száz igéről van szó), és tételezzem fel, hogy meglétük nem véletlenszerű, sőt akár rendszert is alkothatnak, információkat hordozva a világ egy adott szegmensének feldolgozásáról a nyelvünkben.

Az utóbbi út mellett döntve a mozzanatos vagy gyakorító képzős alakokat akcióminőség-jelölőknek tekintem, ahogy a produktív képzéssel létrejött *-gAt*-os származékokat is. A közös funkcionális kategóriába helyezéssel azonban korántsem teszek egyenlőségjelet közéjük: amint az alábbiakban kifejtem, más-más szerepeket töltenek be, eltérnek grammatikai jellemzőik és pragmatikai (a nyelvhasználót érintő) ismérveik alapján egyaránt.

2.1. Az akcióminőség mint derivációs kategória: az időben kiterjedt mozgások, cselekvések és *-gAt* képzős származékaik. A korpusz kisebb hányadát olyan morfológiailag egyszerű igék alkotják, amelyek időben kiterjedt cselekvéseket írnak le (*megy, beszél, fut, néz, siet*), tehát duratívak, magyarul tartós akcióminőségűek. Az elnevezést Comrie-től kölcsönözöm, aki az inherens jelentésről szólva beszél puntuális és duratív szembenállásról (Comrie 1976: 41–4). Az inherens jelentés és az akcióminőség viszonyának taglalása messze szétfeszítené dolgozatom keretét, így csupán azt jegyzem meg, hogy Comrie a szóban forgó fejezet előtt lábjegyzetben jelzi, hogy az inherens jelentés – amely az ő rendszerében a morfológiai felépítéstől függetlenül sajátja az igének – és az akcióminőség hasonló fogalmak. Az utóbbitól a német és szláv értelmezések közötti ellentmondások miatt eltekint (míg a német szakirodalom lexikalizálódott jelentéseként azonosítja az egyes akcióminőségeket, a szláv a derivációs morfológia körébe utalja őket: i. m. 6–7).

Az időbeli kiterjedtség, a tartósság legáltalánosabb, természetes cselekvés-élményünk: a gazdaságosságra való törekvés jegyében jelöletlen a nyelvünkben, ahogy a legtöbb más nyelvben is. A tartós cselekvéseket új akcióminőség-elemmel a *-gAt* képző gazdagíthatja. E származékok (*olvasgat, sétálgat, nézeget*) jelentése levezethető az alapszó és a képző jelentéséből, tehát – a természetes morfológiából kölcsönözve a terminust – szerkezetüket tekintve transzparenssek (áttetszők), és ezzel együtt a szerkezeti ikonicitás elve is érvényesül bennük, mivel ugyanannyi morfológiai elemet foglalnak magukba, ahány tartalmi vonatkozást megjelenítenek (az áttetszőségről, szerkezeti ikonicitásról lásd: Ladányi 2007: 29–35). A strukturális vagy generatív felfogás szerint a beszélő anyanyelvi kompetenciájának birtokában, termékeny morfológiai szabály segítségével, kommunikációs szükségleteitől, szándékaitól függően alkothatja meg őket, a nyelv lexikonjában azonban nincsenek jelen. E jellemzőik alapján derivációs akcióminőség-kategóriaként határozom meg a típusukat. (A kognitív grammatika ezzel szemben azt feltételezi róluk, hogy a használat gyakoriságától függően rögzülnek a mentális lexikonban: a gyakoriakat „készen” hívjuk elő, és csak a ritkábbakat, újakat képezzük.)

Kiefer kétféle funkciót tulajdonít a *-gAt* képzős származékoknak. Egyrészt ismétlődést, mégpedig a rendszerességhez vagy rendszertelenséghez egyaránt köthető iterativitást és rendszertelen ismétlődést, azaz frekventativitást. A taglalt tartós cselekedetek ismétlődésfajtáinak értelmezésével most nem foglalkozom,

mert erősen kontextusfüggőnek tartom a jelentésüket: a *Nyaranta írogat a kertjében* mondat utalhat rendszeres, de hébe-hóba történő időtöltésre is. A *-gAt* másik funkciója a csökkent intenzitással végzett cselekvés kifejezésre juttatása, a deminutivitás megjelenítése (erről részletesen Kiefer 2006: 150–62). Az funkciót elemzéseim alapján részben módosítom, részben kiegészítem. Először is megváltoztatom a megnevezését: mivel duratív igékhez társuló jelentésről van szó, az intenzitáscsökkenést a duratív akcióminőség egyik altípusaként helyezem be a rendszerembe. Mellette megkülönböztetek duratív-disztributív akcióminőséget is. (A durativitásra az *a*) kóddal utalok, alfajaira alsó indexszel.)

2.1.1. Az időben kiterjedt mozgások, cselekvések intenzitáscsökkenése. a₁): duratív-deminutív akcióminőség. A hosszabb ideig folytatott mozgások, cselekvések intenzitásának csökkenése megélt tapasztalataink közé tartozik: ha sokáig csinálunk valamit, elfáradunk, tempónk lelassul, de van elképzelésünk a megfelelő tempójú cselekvésekről, az attól való elhajlást tehát érzékeljük, és nyelvileg meg is jelenítjük. Kiefer a durativitáshoz korlátlanul hozzátoldható jelentésként határozza meg: „a deminutív akcióminőség minden duratív igekötőtlen cselekvésigéből képezhető” (2006: 162). A kizárólagos képzésmód lehetősége megítélésem szerint pontosításokat kíván: a szemantikai összeférhetlenség például gátat szabhat a funkció érvényesülésének: a gyors, de tartós mozgások, történések intenzitásának csökkentése értelmetlen lenne, mivel jelentésük alapelemétől fosztanánk meg őket (‘egy kicsit, lassan, nem intenzíven’ **sietget*, **loholgat*, **roboggat*, **trappolgat*). Megközelítésemből következően duratív-deminutív akcióminőségűnek tartom a ritkább gyakorító képzős, szótári lexémákat is: *mendegél*, *iddogál*, *eddegél*, *sírdogál*, *nézdegél*, *kacarászik*, *fütyörészik*, *mendegél* (lásd még a 4.1. pont 2. táblázatának dem. rövidítéssel ellátott tagjait).

2.1.2 Az időben kiterjedt mozgások, cselekvések többfelé irányulása. a₂): duratív-disztributív/deminutív akcióminőség-viszony. A duratív mozgások, helyváltoztatások, ritkábban cselekedetek sajátja lehet úgy, hogy többfelé, más-más tárgyakra, helyekre, időpontokra irányulnak: *olvasgatja a verseket; rajzolgatja a házakat* (egyiket a másik után). De ezt a jelentést találjuk a deminutív képzésből az imént kizárt gyors mozgást megjelenítő igékben: *futkos*, *rohangál*, *rohangászik*, *nyargalászik*, *száguldozik* (az ÉrtSz. is belefoglalja magyarázatukba az ‘ide-oda’, ‘kisebb sebességgel’ tartalmat). A disztributív jelentéshez társulhat intenzitáscsökkenés, és ez szintén természetes folyománya a hosszan tartó, többfelé irányuló cselekvéseknek.

2.2. Az akcióminőség mint lexikai kategória – a hanghatások kettőzötteen ikonikus megjelenítéséről. A korpuszt alkotó igék fő jellemzője, hogy a nyelv lexikonjában fellelhető szavak, amelyeknek köre a kommunikációs szükségletektől függően analógiás úton bővíthető kisebb számban. (A nyelvtanokkal ellentétben ezt a folyamatot nem tekintem teljesen lezártnak, a hangutánzó, hangulatfestő szavakkal ugyanis igen mostohán bánnak a szótáraink: a beszélt nyelvben és a nyelvjárásokban ismert és számon tartott onomatopoeikus szavaknál jóval

több, a pillanat ihlette forma él, illetve születik.) Köztük és az előbbi -gAt morfémás szavak között pragmatikai szempontból a leglényegesebb különbség az, hogy míg a termékeny képzés származékait vagy „készen” hívja elő a beszélő, vagy a megfelelő művelettel létrehozza őket, addig a hagyományos mozzanatos, gyakorító alakoknál minden bizonnyal az előbbi folyamat játszódik le, ami nem jelenti azt, hogy ne végezne egyeztetést a nem nyelvi valóság, a kifejezendő szándék és a lehetséges nyelvi formák között: *kicseppent a tinta*, mondjuk, ha egy tintafoltot látunk az abroszon; a csapból lassan, de folyamatosan csordogáló víz látványát viszont a *csepeg* a víz kijelentéssel adjuk vissza. A két ige (nyelvi jel) közötti választásban ikonikus felépítésük, az abban meglévő eltérések meghatározó szerepet játszhatnak. Nézzük meg tehát, miben és hogyan nyilvánulhat meg az ikonicitás a tárgyalt igecsoportokban.

Az ikonikusság Charles Sanders Peirce szemióziszelméletében a jel meghatározó tulajdonsága. Peirce az ikonikus, vagyis a jeltárgyukra hasonlóság alapján utaló jeleknek három típusát különíti el: kép, diagram és metafora (a témáról: Peirce 1994; magyarul: Jakobson 1972: 119; Szegedy-Maszák 1975). A képek a hasonló tulajdonságaikon keresztül reprezentálják denotátumukat: ezt a szerepet tölti be a megrajzolt vonat a közlekedési táblán. A diagramok a kapcsolati hasonlóságok, az analógia alapján idézik meg a tárgyukat: ezt teszi például a termelés alakulását követő grafikon. A metafora a jel tárgya és más entitások közötti párhuzamosságokra épít. Peirce szemiotikai elméletének fontosságát a nyelvészetben először Roman Jakobson ismerte fel, és felhasználta annak bizonyítására, hogy a nyelvi forma és a jelentés viszonya nem önkényes (Jakobson 1971; magyarul 1972). Jakobson kiterjeszti érvényességét a legkézenfekvőbb terület, a fonológia (onomatopoetikus szavak, hangszimbolika) mellett a morfológiára, sőt a szintaxisra is. Törekvéseinek népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az ikonikusság a 80-as évek funkcionalista-tipológiai nyelvészetében már mint a nyelv legfőbb szerkesztőelve jelenik meg (Givón 1985: 189).

A tárgyat képező igék morfológiai-szemantikai szerkezete az áttetszőség más-más eseteit, az ikonikusság eltérő fokozatait testesíti meg. Vannak a morfémahatárokat és a jelentéselemeket pontosan megtartó, morfoszemantikailag transzparens szóalakok: *hüpp-ög, krák-og, jaj-ong, cupp-og*. (Morfortaktikai transzparenciáról érdekes módon inkább a fiktív tövű szavak esetében beszélhetnénk, ugyanis a morfortaktikai transzparencia az áttetszőségnek az a foka, amikor is a szóelemek élesen elhatárolhatók, a felismerésüket semmi sem akadályozza, még a szótag- és morfémahatárok is egybeesnek: *mor-dul; pen-dül*.) A vizsgált alakok között vannak, amelyekben a szótó különböző fokú módosuláson ment keresztül: némelyekben könnyen rekonstruálható (*szisszent* ← *ssz*, *pisszent* ← *pszt*), másokban ellenben csak a képző a szemantikailag értelmezhető elem (legy-int). Sőt a változások a szemantikai transzparencia teljes elvesztéséhez is vezethettek (*cseveg* stb.), amikor is már nem beszélhetünk ikonicitásról.

A korpuszom nagy hányadát kitevő hangutánzó igék Dressler szerint kétféleképpen lehetnek ikonikusak: a jelölő ikonikusan, ismétlődéssel utánozza a szignátum ismétlődését: *pi-pi, vau-vau* (Dressler 1987: 99). A hasonlóság ebben az esetben absztraktabb természetű, mert a természetben elhangzó sokszoros ismétlést egyszerű

kettőzés adja vissza, vagyis Peirce rendszerében a jelenség a diagramszerű ikonikussággal egyezik meg. Vannak nyelvek, így a mikronéziai mokilese, amely a mozgások visszaadásakor is él ezzel a lehetőséggel: *kak* 'egyszer szökell'; *kakkak* 'egynél többször szökell'; *kakkakkak* 'szökellve marad'. (Az iménti műveletről, a reduplikációról, valamint a részleges reduplikációról lásd Moravcsik 1978; Regier 1998; Kowenberg-LaCharité 2005; Mattes 2006; Ladányi 2007: 64; H. Varga 2012: 348.)

Az ikonikusság másik esete az úgynevezett lexikai ikonikusság, amikor a szótó imitálja a természet hangjait, az új szó pedig a szokásos igeképzési művelettel jön létre: *to twitter* ('csiripel'). Ilyen a magyarban az iménti fordítás mellett a *züm-mög*, *klikkel*, *kuruttyol*, *oázik*, *iázik*, *gurgulázik* stb. (Ezek a szavak Saussure rendszerében motiváltak lennének.) Csakhogy a hangutánzó igéink kisebb hányadát teszik ki ezek a hangutánzó szó + igeképző alkotta formák, a többségüknél a hangkép tükrözése egybeesik a hangeffektus lefolyási módjának egyidejű kódolásával, a létrejött jelentés tehát kettős (hangképi és szerkezeti-morfológiai) ikonikus kötés eredménye:

hangutánzó szó + akcióminőség- jelölő = az alapszó által visszaadott hang + lefolyásának módja

<i>röf(f)</i>	+ -ent	= <i>röf</i> 'egyszer'
<i>röf</i>	+ -ög	= <i>röf</i> + <i>röf</i> + <i>röf</i> ... 'sokszor, egymás után'

2.2.1. Lexikai akcióminőségek: pillanatnyiség, ismétlődés. A fő kérdés persze az, hogy felfedezhető-e szabályszerűség a képzők jelenléte és funkciói között az összegyűjtött, majd szemantikailag homogén családokba rendezett igéknél, még világosabban fogalmazva, a szóban forgó lexikai elemek akcióminőséget kifejező, egységes grammatikai jellemzőkkel rendelkező kategóriákba szerveződnek-e (úgy, ahogy mondjuk a visszaható vagy kölcsönös igeosztályok). Hogy ezt megválaszoljam, jellemzem az úgynevezett mozzanatos és gyakorító képzős igéket. A szótári magyarázatok segítségével, valamint az anyanyelvi kompetenciámra támaszkodva két fő fajtájukat tudtam meghatározni: b) gyakorító (iteratív), c) mozzanatos (puntuális), akcióminőségűeket. Mint majd látni fogjuk, ismételen kell szólnom a -gAt kapcsán taglalt, a) jelű tartós akcióminőségről, illetve annak alosztályairól. (Az alcsoportokat alsó indexben, rövidítve jelölöm a példákban.)

b) Iteratív akcióminőség: a pontszerű hangeffektusok időben közeli (vagy viszonylag közeli), egymásutániségát jeleníti meg: 'többször, röviden, egymás után': *csetteg*, *csattog*, *pislog*. Itt inkább az idegen elnevezést használom, mert a „gyakorító” jelző nem elég pontos az ismétlésnek erre a válfajára, amely nem azonos sem a rendszertelen ismétlődésű frekventatív (*meg-megáll*), sem a -gAt képző duratív igékkel kifejezett szerepeivel: *énekelget*, *dalolgat* (lásd duratív-deminutív, iteratív, disztributív akcióminőségek).

b.) Iteratív-deminutív akcióminőség: 'egymás után, egyre gyengébben'. A gyorsan végbemenő pontszerű cselekvések megsokszorozódása járhat intenzitás-

csökkenéssel (*köhécsel*), de annak erősödésével is. Az ismétlésből következő intenzitás-erősödéssel a magyarban nem találkoztam, Pátrovics a lengyelből, németből viszont tud példát adni (Pátrovics 2004: 41).

b₂) Iteratív-disztributív akcióminőség: az ismétlődő cselekvés más-más argumentumra, tárgyra, helyre irányul: *ő kapdosta el a labdákat; csak bökdöste a villájával a húsokat*. Főként a kéz mozgásaihoz kötődő, és a kontextus segítségével azonosítható AM.

c) Mozzanatos (puntuális) akcióminőség: azt jeleníti meg, hogy a hangeffektus, mozgás időben nem kiterjedt, ponszerű. A b) típusnak egyszeri megnyilvánulása, parafrázisa: 'egyszer, röviden': *csettint, csattan, legyint*. A cselekvések, történések időbeli lefolyására utaló fázis-akcióminőségek közé tartozó puntuálisként tartom számon a hozzá nagyon közel álló kezdő, valamint az egyszeriséget jelölő szemelfaktív típusal együtt. A magyar nyelvtanírói hagyományban több mint száz éve élő elnevezést, amelynek ihletője talán a főnévi alapszó régi jelentése volt ('nagyon kis időszakasz, pillanat': ÉrtSz. V. 44), jónak tartom, de használom rá a külföldi szakirodalomban elterjedt puntuális (punctual) jelzőt is.

3. A hanghatások, mozgások nyelvi képe. Az alábbi igecsoportokban tetten érhető szemantikai-szerkezeti ikonicitás a világ kognitív feldolgozási műveleteinek és a nyelvi formáknak az egységéről vall.

3.1. A mozzanatosság és ismétlődés mint grammatikai kategória? – Puntuális – iteratív akcióminőség-oppozíciók: • ↔ •••• (*böffen/böffent* ↔ *böfög*). Elemzésem élére nagy számuk miatt a mozzanatosság és a gyors vagy kevésbé gyors, rendszerszerű egymásutániság esetei kíváncsiak. Elméletben mindkét hatás ki-tüntetett helyet foglalhat el az érzékelésben, kiváltképpen a fül számára. Az emberi hangadásokra 20 körüli mozzanatos-iteratív szópárt találtam, az egyéb természetbeni hangeffektusokat, mozgásokat kifejezők között további 60-at (1. táblázat). Ha ehhez még hozzáteszük a testrészekhez köthető lexémákat (3.3. rész), száz párnál nagyobb családot kapunk, és akkor még nem vettem számításba a dialektusok és a mindennapi nyelvhasználat szótárba be nem került alakjait. A szerkezetük szerint párban álló, de eltérő jelentésű formákat természetesen kizártam a listából: *suhan – suhog*. (Fabó Kinga ennél jóval kisebb, pontosan 21 tagból álló csoportot feltételez [Fabó 1989: 41]).

Jelentésük és morfológiai felépítésük ikonikus viszonya a következő képletben foglalható össze:

hangutánzó szó				
	+	-An(t)	↔	Og
fiktív/passzív tő		↓		↓
		'egyszer'	↔	'sokszor, egymás után'

A homogén, azonos funkciójú és formai jegyeket mutató, kettős rendszer tagjairól (lásd 3.2., 3.3. részeket) elmondható: a két ige típus jelentése egymást feltételezi, egymáshoz képest létezik, a beszélő mentális lexikonjában egyik felidéli a másikat, és fordítva. Megalapozottnak tűnik az a kijelentés tehát, hogy a mozzanatosság és az iterativitás ezen megjelenésmódjai grammatikai szabályosságot mutatnak. Erre utal Fabó is, amikor kijelenti róluk: „a két szó közti hangalakbeli különbség, illetve összetartozás grammatikalizált” (i. m. 41). Hozzáteszem, Comrie a durativitásról, pontualitásról szólva éppen ilyen igéket említ példaként a magyar nyelvből, sőt egyértelműen igeosztályba tömörülő elemeknek mondja őket: „In Hungarian, too, there are several suffixes which serve in general to mark verbs of **this class**, such as *zörren* 'knock, give a knock' (cf. *zörög* 'knock' (possibly repeatedly) [...] thus a number of languages do recognise **class of verbs** that under normal circumstances can only refer to punctual situations (or iteration of punctual acts)” (Comrie 1976: 43–4, kiemelés tőlem, Sz. K.).

3.2. Emberi és természetbeni hanghatások, mozgások képe. Elöljáróban jelzem, hogy a punktuális akcióminőségűek közé helyeztem néhány hagyományosan kezdőnek nevezett, *-dul* képzős szót is. Noha Simonyi Zsigmond még elkülönít úgynevezett háromtagú, ugyanabból a töből gyakorító, mozzanatos és kezdő formákat eredményező képzést (*mozog, moccan, mozdul; zörög, zörren, zördül; rezeg, rezzen, rezdül*: Simonyi 1895: 413), a mozzanatosság és kezdés distinkcióját nem tartom fontosnak, mert mindkettő a pontualitás egyik megjelenési formája, így jelentésük is közel áll egymáshoz: *a bokor megrezdül* (kezdet); *a zajra megrezzent* (egyszer, gyorsan). Az alábbi, 1. táblázatba sorolt 1. tömörülés azonos grammatikai vonásokat hordó igéihez alcsoportként még hozzárendelhetjük a következő, jelentésükben hasonló, de morfológiailag nem szimmetrikus oppozíciót alkotó lexémákat, változatos akcióminőség-jelölőik ugyanis még nem jelentik azt, hogy a jelentésük és szerkezetük közötti viszony – néhány kivételtől eltekintve: *sikít, ordít* stb. – nem ikonikus: *hörpint – hörpöl, jajdul – jajgat/jajong, kiált – kiabál – kiáltozik* (dem., disztr.), *kortyint/kortyant – kortyol, kurjant – kurjong/kurjongat, rikkant/rikolt – rikoltozik/rikácsol, ordít – ordibál/ordítózik, sercint – sercintget, sikkant/sikolt /sikít– sikong, szólít – szólongat, visít – visong/visongat*.

A legnépesebb 2. csoportosulásból néhány hagyományosan kezdő-duratív párba állítható formát kellett kiemelnem, ahol inkább a második tag vesztette el áttetszőségét: *kondul – kong, zendül – zeng, pendül – peng, csendül – cseng*.

1. táblázat. A hang- és fényhatások, valamint természetbeni mozgások képe: a mozzanatosság és iterativitás kettős rendszere

1. Emberi hangeffektusok	<i>böffen/böffent – böfög, csettent – csetteg, cuppant – cuppog, horkant/horkan – horkol/hortyog, hördül – hörög, hörpent – höärpög, hümment – hümmet/hümmöget, kordul – korog, köhint – köhög/köhécsel (dem.)/köhicsél (dem.), mordul – morog, nyekken/nyikkan – nyekeg, pisszen/pisszent – piszeg, szisszen/szisszent – sziszeg, prüsszen/prüsszent – prüsszög, szippant – szípig, szisszent – sziszeg, szusszan/szusszant – szuszog, tüsszen/tüsszent – tüsszög.</i>
2. Természetbeni hanghatások	<i>berren – berreg, cuppan – cuppog, csattan – csattog, csetten – csetteg, csikordul – csikorog, csobban – csobog, csorran/csurran, csordul – csorog/csurog, csosszan – csoszog, csörren/cserdüll/csördül – csörög, dobban – dobog, dörren/dördül – dörög, durran – durrog, fortyan – fortyog, harsan – harsog, hersen – herseg, kattan – kattog, kettyen – ketyeg, koccan – kocog, koppan – kopog, kottyan – kotyog, √kuttyan – kutyog, loccsan/lottyán – locsog/lotyog, löttyen – lötyög, nyekken – nyekeg, nyikordul – nyikorog, pattan – pattog, percen – perceg, √passzan – poszog, potyan – potyog, √pöffen – pöfög, puffan – pufog, rasan – rastog, reccsen – recseg, roppan – ropog, √rottyan – rotyog, sercen – serceg, szottyán – szotyog, toccsan – tocsog, zizzen – zizeg, zörren/zördül – zörög, zöttyen – zötyög.</i>
3. Természetbeni mozgások, fényhatások	<i>billen – billeg, buggyan – bugyog, döccen – döcög, cseppen – csepeg/csepereg (dem.), csillan – csillog, feccsen – föcsög, fityen – fityeg, fröccsen – fröcsög, libben – lebeg, leffen – leffeg, libben – libeg, lobban – lobog, löttyen – lötyög, mozdul/moccan – mozog/mocorog, rezzen – rezeg, villan – villog, zörren – zörög.</i>

(A √ jellel a szótárakból hiányzó szavakat láttam el.)

3.3. A láb, a kéz, a fej, az arc, a szem mozgásainak képe. A grammatikai szabályosságú rendszer a testrészek mozgásainál felbomlani látszik, mindössze a hangeffektusok visszaadásánál találunk klasszikus mozzanatos-iteratív párokat (láb: *csosszan – csoszog, dobbant – dobog, toppan/toppant – topog/toporog*; kéz: *csettint – csetteg*). A többi igénél két eset lehetséges. Vannak olyanok, amelyek a két akcióminőséget kifejező elemek lineáris rendje $-(i)nt + -gAt$, a tartalom és a szerkezet között eddig nem tapasztalt ikonikus kapcsolat miatt érdemelnek figyelmet. A két marker egymásutánisága jól szemlélteti bennük, hogy az ismétlődést a pillanatnyiség megsokszorozódásaként konceptualizáltuk: *érint + érint = érintget* (disztr.). Ilyen még a *legyint – legyintget, suhint – suhintgat*. Kijelenthetjük tehát, hogy az $-(i)nt$ mozzanatos képző után a $-gAt$ nagy valószínűséggel jelenhet meg az értelmezésem szerinti klasszikus iteratív szerepben, azaz a punktuális cselekvések ismétlődésének kifejezőjeként. Olyannyira, hogy a két

morféma együttese akár helyettesítheti a létező szótári formát: *pislantgat* = *pislog*, *kortyintgat* = *kortyol*.

Más esetben akkor töltheti be ezt a funkciót, ha pillanatnyiságot magába foglaló igeikötő nélküli alapszóhoz társul. Kiefer (2006: 154) hét ilyen igét talált (szerintem a közöttük levő *ráz* inkább inherensen iteratív). Érdekes egybeesésnek tartom, hogy mindegyik a láb vagy a kéz egyik mozgását nevezi meg. Én valamivel több, egy tucatot meghaladó hasonló alakra leltem (a kövéren szedettek a Kiefer által is említettek): *csíp*, *csuk*, *dönt*, *emel*, *int*, *lép*, *márt*, *nyes*, *nyit*, *nyújt*, *simít*, *üt*, *von*. Valószínűsítem, hogy körüket nemigen lehet szélesíteni, mert – mint a csoport igéi jelzik – a punktuális mozgások ismétlődését nagyrészt ritkább iteratív jelölőt tartalmazó formák tükrözik.

A csoport tagjairól általánosságban megállapítható, hogy többnyire az ismétlődő cselekvések a szerkezetileg ikonikusak, vagyis morfológiai felépítésük leképzi tartalmi tagolásukat: *emelint*, *szurdos*, *vonogat*. Mellékjelentésként megjelenhet bennük az intenzitáscsökkenés vagy a cselekvés több tárgyra, helyre irányulása, az iteratív-deminutív és iteratív-disztributív akcióminőségek.

A láb és a kéz mozgásainak oppozíciói:

bök – *bökdös* (disztr.), *csap* – *csapkod/csapdos* (disztr.), *csíp* – *csipeget/csipdes* (disztr.), *csuk* – *csukogat* (disztr.), *dob* – *dobál* (disztr.), *dönt* – *döntöget* (disztr.), *emel/emelint* – *emelget* (disztr.), *fordít* – *forgat* (disztr.), *hajít* – *hajigál* (disztr.), *int* – *integet*, (disztr.), *kap* – *kapdos* (disztr.), *lép* – *lépeget* (dem.)/*lépked/lépdél/lépdégél* (dem.), *lök* – *lökdös* (disztr.), *márt* – *mártogat*, *nyes* – *nyeseget*, *nyit* – *nyitogat* (disztr.), *nyújt* – *nyújtogat*, *ránt* – *ráncigál*, *rúg* – *rugdos/rugdal* (disztr.)/*rugódozik* (dem.), *simít* – *simogat*, *szökell/szökik* – *szökdel*, *szökdecsel* (dem.), *szúr* – *szurdos*, *szurdal* (disztr.), *tapint* – *tapogat*, *taszít* – *taszigál* (disztr.), *tör* – *tördel* (disztr.), *ugrik* – *ugrál/ugrándozik* (disztr.), *üt* – *ütöget*, *vág* – *vagdos/vagdal*, *ver* – *veregget*, *von* – *vonogat*.

A fej és a fejen lévő érzékszervek mozgását visszaadó alakok közül a félkövérrel szedettek a már taglalt sajtós ikonikus kapcsolat példái.

A fej, az arc és a szem mozgásainak oppozíciói:

biccent – *biccentget* (distr.), *bólint* – *bólintgat/bólogat*, *fintorit* – *fintorog*, *harap* – *harapdál* (diszt.), *hunyorit* – *hunyorog/sunyorog*, *kacsint* – *kacsintgat*, *pislant/pillant* – *pislog/pillog*, *tekint* – *tekintget*.

4. Az iterativitás többarcúságáról. A rövid ideig tartó cselekvések, történések szabályos, viszonylag gyors időközökben történő ismétlődése, miképpen a 3.2. alpontban láttuk, leginkább a hang- és fényhatásokhoz köthető. Az érzékelésnek azonban jellemzője az elnagyoltság is, következésképpen a sorozatos ismétlődés egybefüggő folyamatnak is tűnhet az érzékszervek számára: ●●● = — A durativitás

és az iterativitás egymásba mosódó percepcióját a nyelvünkben az bizonyítja, hogy az iterativitás a durativitás felé nyitott szemantikai kategória.

4.1. Folyamattá váló ismétlődés, avagy a tartós cselekvések kettős konceptualizációja: ••• = — Az érzékelés kettős, egyfelől általánosító, másfelől lényegkiemelő tulajdonságának ismeretében nem tekinthető véletlennek, hogy vannak iteratív markerrel bíró igék, amelyek ugyanazon szemantikai és akcióminőség-családba sorolhatók a hosszan tartó cselekvést megjelenítő tartós szinonimáikkal. *Beszél* – mondjuk arra, aki egybefüggően, hosszan mondja egymás után a szavakat. A 'beszélés' lefolyását azonban – most már a megszakításokra összpontosítva – azonosíthatjuk szünetekkel tarkított beszédelemek ismétlődésekként is. Nincs ez másképp a 'menés' és sok más cselekvés esetében sem, amint a 2. táblázatban látható. A morfológiai szerkezet – a helyyel-közzel kikövetkeztethető hangutánzó tövek (*krák-*, *hüü-*, *nyám-*) + az *-Og* iteratív marker itt is ikonikusan tükrözik a beszélőben rögzült cselekvésképet: a beszéd, a hangadások és a mozgás különféle megvalósulásai ismétlődő részegységekből állnak össze tartós cselekvésekké. Megjegyzem, az állatok hangadását néhány kivételtől eltekintve (*buffant* – *buffog*, *röffent* – *röfög*, *vakkant* – *vakog/ugat*) csak a „páratlan”, vagyis az egyszeri hangjelenséget kifejező formák nélkül adjuk vissza: **hápint* – *hápog*, **nyávit* – *nyávog* stb. (lásd 2. táblázat). Feltételezésem szerint a kétféleképpen tükrözött cselekvések köre további kutatásokkal bővíthető lenne. Érzékeltetésképpen: a *lélegzik* szinonimakörében ott találjuk a *liheg*, *piheg*, *hörög*, *szortyog*, *√szotyog*, *szörtyög* stb. formákat, az eszik helyettesíthető a *csámcsog*, *csemcseg*, *nyámmog* stb. lexémákkal. A kettős, iteratív-duratív akcióminőség-jegyek keveredésének több nyoma is fellelhető ezeknél az igéknél: az *-Og* érzékelt iteratív funkciója érhető tetten abban, hogy a zömükhöz nem tudjuk a *-gAt*, főként duratív igékhez járuló képzőt hozzátenni: **hüppögget*, **nyámmoggat*. Tartósként fogjuk fel ellenben azokat, amelyek elvesztették morfortaktikai, morfoszemantikai áttetszőségüket, vagyis amelyekben a morfémahatárok nem azonosíthatók a beszélő számára, és a *-g* ismétlődést jelölő funkciója is elhomályosult. Ezt támasztja alá, hogy létezik deminutív változatuk (az intenzitáscsökkenés a tartósság velejárója): *cseveg* → *cseverészik*, *fecseg* → *fecserészik*, *gagyog* → *gagyarászik*, *kacag* → *kacarászik*. Ugyanez igaz az *-l* elvesztett iteratív jelentésére: a táblázat *l* végű igéi tartós akcióminőségű igeként viselkednek, következésképpen akár *-gAt*-tal is módosítható a tartalmuk: *csáskálgat*. (Az *l*-ben egyik legrégebb gyakorító képzőnként azonosítja a történeti nyelvészet, vö. Simonyi i. m. 396.)

2. táblázat. Tartós cselekvések iteratív markerekkel

emberi beszéd 'beszél, szól'	<i>csacsog, csacskálkodik (rég), csángál (táj), cserfel (táj), cseveg, cseverészik (dem.), dadog, dohog, fecseg, gagyog, gagyarászik (dem.), gögicsél (dem.), hákog, hurrog, √kummog, locsog, karattyol, kráog, nyekeg, pufog, rebeg, pumog, sáog, selypeg, suttog, sutyorog, társalog, tereferél, zajong, zsiog, zsiog</i>
állatok 'beszéde'	<i>brekeg, brummog, cincog, csipog, cserreg, csicsereg, csirreg, csetteg, csivog, donog, dong, döng, dörmög, gágog, hápog, huhog, károg, kurrog, mekeg, nyihog, nyávog, nyüszög, nyervog, rőfög, sziszeg, sziszereg, vakog, varcog, vartyog, vernyog, víjog, vinnyog, zümmög</i>
dolgok, tárgyak, gépek stb. hangadása	<i>cseng, bong, cseng-bong, dong, döbög, döng, dönget, dönög, döbörög, dübörög, √priütyög, susog, susorog, zeng, kong, peng, töfög, √zobog, √zubog, zsong</i>
'sír'	<i>acsarog, bög, hüppög, jajog, nyafog, nyávog, nyekeg/nyekereg, nyög, nyögdecsel (dem.), nyöszörög/nyöszög (táj), óazik, óbégat, picsog, pityereg, szepeg, szipog, zokog</i>
'nevet'	<i>göcög, gurgulázik, hahotázik, heherészik (dem), kuncog, kuncorog, röhög/rötyög/röcög, röhécsel/röhigcsél (dem)/rötyörészik (dem), vigyorog, vihog, vihorászik (dem)</i>
'lassan, kevésbé intenzíven megy'	<i>ballag (eredetét tekintve a billeg párja), andalog, ballagdál (táj), ballókál (táj), bandikál (táj), bandukál (táj), bandukol, battyog, biceg, kullog, cammog, kutyagol, kutyog (táj), mendegél, slattyog, tipeg, totyog/tötyög, vánszorog</i>
'időben hosszan vagy több irányban megy' (duratív-disztributív akcióminőség)	<i>bóklászik, császkál, csavarog, csámborog, cselleg, cselleng, kóborol, kódorog, kóvályog; kujtorog, lézeng, lödörög, lödöng, mászkál, ólálkodik, ódöng, ógyeleg, rohangászik, sompolyog, sunnyog, ténfereg, tekereg; ücsörög, setteng, teng-leng; vándorol</i>

4.2. Tartós (inherensen iteratív) akcióminőségű cselekvések. Duratív/iteratív? – iteratív deminutív/disztributív akcióminőség-viszony: —/••• ↔ •••: *teker – tekerget*. Ezt a csoportot már csak a jelentése köti az előző alcsoporthoz, mivel az ide tartozó igék hasonló és ismétlődő fázisokból álló cselekvéseket írnak le, de nyelvi jelölő nélkül, vagyis az ismétlődés csak tapasztalatokra épülő, implikált eleme a jelentésüknek, például: *teker*: „körben, gyűrű módjára többszörösen vmire vagy vmi köré csavar” (ÉrtSz. VI. 566). A *-gAt* olvasatomban mintha mozzanataira bontaná a cselekvéseket, vagyis felerősíti a cselekvésfolyamatban az ismétlődés jelentéselemét, de a két járulékos akcióminőség, az intenzitáscsökkenés vagy a disztributivitás, esetleg egyszerre mindkettő is kifejezhető vele: *rakosgatta a könyveket a polcra*. Az *-l* végűeken kívül ebben a csoportban társulásban a *hadonászik* is elvesztette áttetszőségét (a *legelészik, heverészik* gyakoritóként számon tartott *-Ász* képzője van benne).

Tartós (inherensen iteratív) cselekvések és deminutív, valamint disztributív változataik:

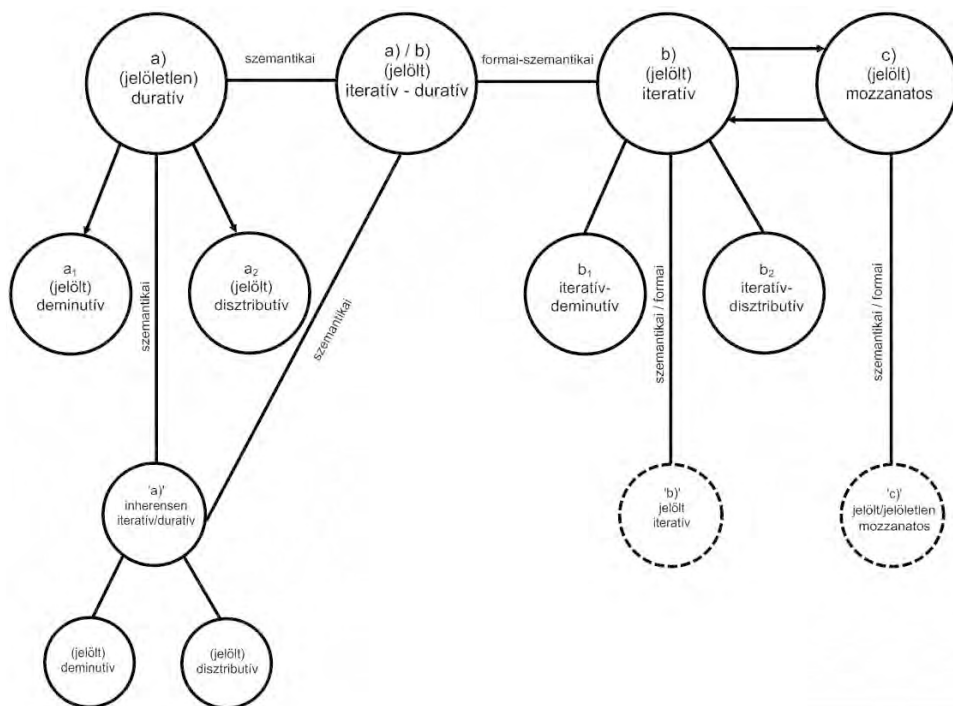
cibál – cibálgat, csóvál – csóválnál, dörzsöl – dörzsölget, fricskáz – fricskázgat, hadonászik – hadonászgat, kapar – kapargat/kaparászik, kavar – kavargat, kever – keverget, ken – keneket, kotor – kotorászik, nyal – nyalogat, rág – rágicsál, ráz – rázogat, rak – rakogat/rakosgat, szed – szedeget, teker – tekerget, tép – tépdes, tépeget, turkál – $\sqrt{\text{turkászik}}$, vakar – vakargat, vakarászik, ver – vereget.

A fenti igék kapcsán felvetődhet a kérdés, meg tudjuk-e ragadni az ismétlődő mozzanatokból álló tartós lefolyású cselekvéssorok pillanatnyi elemét, vagyis léteznek-e az inherensen iteratív cselekvéseknek egyszerűséget kifejező képe. A válasz igen: szintaktikai eszközökkel (pl. *tekert egyet rajta*) vagy morfológiaikkal (pl. igeikötővel: *megrázta*) tudjuk ábrázolni az egyszerűséget, de néhány mozzanatos képzős példát is találtam: *csavar – csavargat – csavarint, habar – habargat – habarint, pödör – pödörget – pödörít/pödörint, sodor – sodorgat – sodorint/sodorít.*

5. Összegzés. Munkámban a hanghatásoknak, az emberi testrészek mozgásainak, tipikus cselekvéseinek nyelvi képét rajzoltam meg. A pillanatnyi hanghatásokat, cselekvésmozzanatokat, ezek ismétlődését, valamint az ismétlődés folyamattá válását megjelenítő homogén ige csoportokon keresztül azt követtem végig, miképpen dolgozza fel az emberi tudat az érzékszervekkel felfogott tapasztalásokat, hogyan alakítja át mindezt a nyelvi forma és a tartalom legtöbbször ikonikus egységévé a verbalizációs műveletekben. Az elemzéseim alapján nyert képet az 1. ábrában foglaltam össze. Az időbeli kiterjedtség, a durativitás legáltalánosabb cselekvésműveletünk, amelyet jelöletlensége is alátámaszt: a) kategória. Ebben a csoportban a nyelvi jelölővel hozzáadott jelentés az időbeli elhúzódból adódó intenzitáscsökkenés, valamint a több argumentumra való irányulás lehet: a_1, a_2 al-kategóriák (*énekel – almákat rajzolgat*). Az ellenpólust képviselő mozzanatoságnak mint egyedi percepció élménynek a megjelenítője az $-An(t)$ képző: c) család (*toppant, villan*). A korpuszom szükségessé tette az imént említett cselekvések egymást követő megsokszorozódásának $-Og$ morfémás elkülönítését (b) csoport), valamint az iterativitás hozadékaként jelentkező deminutív és disztributív altípusok létrehozását (b_1, b_2). A két akcióminőség-csoport egymást feltételező, szabályos grammatikai jegyekkel rendelkező igeosztályt alkot. A c) és a b) csoportosulásokat szemantikai, illetve formai jegyek kötik az azonos kódú fő típusokhoz. A formai rokonságon a mozzanatoság, iterativitás ikonikus kifejezését értem. Az c)-ben vagy pillanatnyiságot kifejező alapigéket találunk (*lép, nyit*) vagy $-int$ mozzanatos markert magukba foglalókat: *legyint, érint. Ismétlődésük megjelenítése* (hacsak nincs szótári megfelelőjük) derivációs művelet eredménye: *nyitogat, érintget, integet, ütöget, vereget*. Mivel a cselekvések, történések tartós lefolyása és a kisebb megszakításokkal tarkított ismétlődések egymásba folyó ingerek lehetnek az érzékelés számára, az iterativitás a durativitás felé is nyitott kategória.

Az iterativitás és tartósság közötti kapcsolatot egyfelől az ismétlés markerét hordó, a) és b)-vel jelölt iteratív/duratív igeosztály (*típeg, csacsog*), valamint az inherensen iteratív igeik (a): *ráz, teker*) jelentik. Az előbbieket intenzitáscsökkenése ritkábban és egyedi képzővel jelenítődik meg (*cseverészik*), míg az utóbbiakkal a *-gAt* a kontextustól függően töltheti be ezt a szerepet, de disztributív tartalmat is nyerhetnek vele.

Dolgozatom nem titkolt célja volt, hogy hidat építsen az akcióminőség formai megjelenítéséről szóló eltérő nézetek között, vagyis amellet érveltem, hogy az igeikötős és a *-gAt* morfémás, általam derivációsnek nevezett akcióminőségek mellett a pontualitás és az iterativitás megragadható grammatikai jegyek alapján azonosítható lexikai igeosztályokban a nyelvünkben, ékesen bizonyítva a grammatika és a világlátás szoros egységét, a bennük megjelenített tartalmak fontosságát beszélőközösségünk számára. Anna Wierzbicka ide illő gondolatát idézve: “While obviously words are carriers of meaning, it is less obvious that grammatical categories of a language also encode meaning. But in fact this is what grammar is all about: certain meanings are so important to communities of speakers that they become not just lexicalized (linked with individual words) but grammaticalized, that is embodied in the language’s structural patterns” (Wierzbicka 2006: 171).

1. ábra.

A mozzanatoság, iterativitás és durativitás rendszere a magyar nyelvben

SZAKIRODALOM

- Balassa József 1943. *A magyar nyelv könyve*. Budapest, Dante Könyvkiadó.
- Bencédy József–Fábián Pál–Rác Endre–Velcsov Mártonné 1971². *A mai magyar nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bondarko, A. V. Aspektualnost. In: Bondarko, A. V. (szerk.) *Teorija funkcionalnoj grammatiki*. Moszkva, Nauka, 40–63.
- Brugmann, Karl 1885. *Griechische Grammatik*. 4. verm. Aufl. b. v. A. Thumb. München, Beck.
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Dressler, Wolfgang U. 1987. Word Formation (WF) as part of natural morphology. In: Dressler, Wolfgang U.–Mayerthaler, Willi–Panagl, Oswald–Wurzel, Wolfgang Ullrich. (eds.): *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam, John Benjamin Publishing Company, 99–126.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára 1978–1980. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fabó Kinga 1989. A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVII: 31–48.
- Fehér Krisztina 2013. A morfoszintaktikai szabályok és a pszicholingvisztika. In: Benő Attila–Fazakas Emese–Kádár Edit (szerk.): „...hogy legyen a víznek lefolyása...”. Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 151–69.
- Forsyth, J. 1970. *A grammar of aspect*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Fülei-Szántó Endre 1980. Gondolatok az akcióminőség és az igekötők rendszerének összefüggéséről. *Nyelvtudományi Értekezések* 104: 329–32.
- Givón, Talmy. 1985. Iconicity, isomorphism and non-arbitrary coding in syntax. In: *Iconicity in Syntax*. In: John Haiman (ed.): *Iconicity in Syntax*. Amsterdam, John Benjamins, 187–220.
- Haiman, John 1980. The iconicity of grammar: isomorphism and motivation. In: *Language* 56/3: 15–540.
- Isačenko, A. V. 1962. *Die russische Sprache der Gegenwart. Teil I. Formenlehre*. Halle, Niemeyer.
- Jakobson, Roman 1971. Quest for the essence of language. In: *Selected Writings*. The Hague. Mouton, 697–708.
- Jakobson, Roman 1972. A nyelv szemiotikai vizsgálata. In: *Hang – jel – vers*. Budapest, Gondolat Kiadó, 112–61.
- Kiefer Ferenc 1992. Az akcióminőség. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 817–23.
- Kiefer Ferenc 1996. Az ismétlődés fajtái, nyelvi kifejezőeszközei és szemantikai ábrázolása. *Néprajz és Nyelvtudomány* 37: 111–9.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. Az akcióminőség. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 817–23.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Komáromi Csupkés György 1655. *Hungaria Illustrata...* Utrecht.
- Laczó Krisztina 2000. Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 37–50.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kouwenberg Silvia–Darlene LaCharité. 2005. Less is more. Evidence from diminutive reduplication in Caribbean Creole languages. In: Bernhard Hurch (ed): *Studies on reduplication*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 533–545.
- Mayerthaler, Willi 1981. *Morphologische Natürlichkeit*. Tübingen, Niemeyer.
- Mattes Veronika 2006. *One form – opposite meanings? Diminutive and augmentative interpretation of full reduplication in Bikol*. Paper presented at Tenth International Conference on Austro-nesian Linguistics. 17–20. January 2006. <http://www.sil.org/asia/philippines/ical/papers.html>. (2013. január 14.)
- Moravcsik Edit 1978. Reduplicative constructions. In: Greenberg, J. H. (ed.) *Universals of Human Language*. Vol. III. Stanford, Stanford University Press, 297–334.

- Papp Ferenc 1969. *A magyar nyelv szónégyesmutató szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pátrovics Péter 2004. *Az aspektus története és tipológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Peirce, Charles Sanders 1994. *Peirce on Signs: Writings on Semiotic*. James Hoopes (ed.): Chapell Hill, University of North California.
- Pete István 1983. Az ígeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 137–49.
- Regier, Terry 1998. Reduplication and the arbitrariness of a sign. In: M. Gernsbacher–S. Derry (eds.): *Proceedings of the Twentieth Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Associates, 887–92.
- Seljakin, M. A. 1987. Sposobi dejstvija v polje limitativnosti. In: Bondarko, A. V. (szerk.): *Teorija funkcionalnoj grammatiki*. Moszkva, Nauka, 63–84.
- Simonyi Zsigmond 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. I. köt. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Szegedy-Maszák Mihály 1975. C. S. Peirce. In: Horányi Özséb–Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat Kiadó, 19–42.
- Szenczi Molnár Albert 1610. *Novae Grammaticae Ungaricae...* Hanau.
- Temesi Mihály 1961. Az ige fajtái. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 208–10.
- Tompa József 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- H. Varga Márta 2012. A singulare tantumról a számjelölés kapcsán. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 345–56.
- Wierzbicka, Anna 2006. *English. Meaning and Culture*. Oxford–New York, Oxford University Press.

Szili Katalin

egyetemi docens

ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet

SUMMARY

Szili, Katalin

The representation of sound effects and human body part movements in Hungarian: Comments on the issue of Aktionsart

This paper discusses the linguistic representation, in Hungarian, of human and other sound effects, as well as of major movements of the hand, foot, or head, in the framework of natural linguistic theory. We study the oppositions of words referring to momentary sound effects or actions and sets of their repetitions, as well as groups of verbs found along the cline of iterativity to durativity, to see how sensory experience is processed by human cognition, how it is transformed into an iconic unity of linguistic content and form in the course of verbalisation. With a reconsideration of formal features of Aktionsart, we argue that there are two ways in which Aktionsart is represented in Hungarian: on the one hand, it can be a lexical category of verb classes exhibiting definite grammatical features of punctuality vs. iterativity; on the other hand, it can also result from derivational processes.

Keywords: Aktionsart, iconicity, instantaneousness, iterativity, durativity

A dél-dunántúli német betelepülések néprajzi és nyelvi nyomai a földrajzi nevekben

4. rész*

II. A német nyelvű helynevek gyakorisága a Schwäbische Türkei területén

A vizsgálatra kiválasztott helynévkötetek áttekintése során föltűnő volt, hogy viszonylag sok község és város anyagában háromnyelvű, nagyon ritkán négy- vagy ötnyelvű névadatok is találhatóak. Ezért vállalkoztam arra, hogy a megyei helynévkötetekben megszámláljam: mely települések névanyagában fordulnak elő három- vagy többnyelvű névadatok. Ezt a baranyai földrajzinév-anyag tette lehetővé. Somogy és Tolna esetében viszont erre egyáltalán nincs mód, mivel ezeknek a megyéknek a helynevei között leginkább egy- vagy (jóval ritkábban) kétnyelvű adatokat találunk. Ezeket megszámláltam, táblázatszerűen összefoglalva (az egynyelvű névadatoktól az ötnyelvűekig) viszont csupán a Baranya megyei névadatokat összesítettem. Az alábbiakban a három megye német nyelvű földrajzi nevei előfordulásának a főbb jellemzőit mutatom be.

Baranya megyei német nyelvű helynevek

1. A német telepesek Baranya megyébe való beköltözése több hullámban történt. Az első bevándorlók a 18. század első évtizedeiben Kelet-Baranyába települtek be, ahonnan idővel sokan a Hegyháti járásba költöztek át. Minderről Andrásfalvy Bertalan a következőket írta: „A német telepesek legelőször a legjobban elnéptelenedett, földművelésre legalkalmasabb nyílt területeket szállták meg a megye keleti részén. Az itt való letelepedést az is elősegítette, hogy a németek zöme a Dunán jött le hajókon. Innen, az itt létesült falvakból indulnak tovább a másodlagos településrajok nyugat felé, elsősorban itt is a földművelésre alkalmasabb vidékeket keresve. Így jutnak el Baranya Hegyháti járásába is, előbb annak északi, Mágocs körüli részét szállták meg, mely a török előtt Tolnához tartozott” (1979: 337).

Baranya különböző tájegységeit különbözőképpen érintették a török uralom pusztításai és ezek következtében a betelepülések is. Mivel a megye északi és középső részén a Mecsek erdői védelmet nyújtottak az ide menekülőknél, a magyar lakosság itt jobban át tudta vészelni a törökdúlás korát, mint például a baranyai háromszög vidékén, amely a 18. század végére nagymértékben elnéptelenedett. Így lelt otthonra a német bevándorlók egy része a Duna-Dráva szögében. Betelepülésük első szakaszában Dárdára (ma: Ivándárda) és Pélmonostorra (ma: vajdasági község a baranyai háromszögben Bellyétől észak-északnyugatra; Beli Manastir) szivárogtak be, majd a 18. század második felében erre a vidékre is jóval nagyobb intenzitású átköltözések történtek (l. erről részletesebben H. Balázs 2002: 535–7). A baranyai háromszög német telepítésű helységeinek a későbbiekben kialakult néhány jellegzetességét H. Balázs Éva ekként foglalta össze: „A dél-baranyai németiségre a következő törvényszerűségek állapíthatók meg. Az úgynevezett első periódusban, 1722-ig bezárólag mindössze két helyen, Dárdán és Pélmonostoron mutathatók ki svábok. A következő évtizedekben, mely korszak Tolnában és Észak-Baranyában a második telepítési periódus, itt teljes a pangás. Csak a század második felében szivárognak be kisebb német csoportok magyar, de főleg rác helységekbé.

* Az 1., 2., 3. részt l. Nyr. 2013/2., 3., 4.

[...] Az új települések [...] már a birodalomból kapták lakóikat. Nyelvük, népviseleti szokásaik, sajtóságaik igen különbözők. Baden, Württemberg, Elsass-Lotharingia, Hessen, Tirol volt származási helyük. Az egymás közti hasonulás, kiegyenlítődés mindmáig nem következett be. Nemcsak hogy minden falu önálló egyéniség, de tudatosan tartózkodnak is a keveredéstől. Szomszédos falvak lakói között az összeházasodás pl. a legnagyobb ritkaság” (2002: 537).

2. Hogy a baranyai háromszögben a török hódoltság korában, majd részben azt követően is, milyen nagy népmozgások történtek, azt jól példázza **Ivándárda** kisközségnek a Baranya megye földrajzi nevei című kiadványban tömören összefoglalt településtörténete: „Valószínűleg már a mohácsi vészt követően pusztává lett. A 16. század végén rácok lakták. 1700 körül ismét elnéptelenedett. 1715-re rácokkal népesedett be. 1780 körül kezdtek a németek idetelepedni, nagyobb telepes csoportjuk 1820 körül érkezett. 1840-től a németek voltak többségben. A múlt század végén szerb lakossága rohamosan csökkent, az I. világháború után az utolsó szerb anyanyelvű lakók is elhagyták a falut. 1930-ban 47 magyar és 558 német anyanyelvű lakosa volt, 1970-ben 333 magyar, 53 német és 5 délszláv anyanyelvű élt itt” (BMFN. II. 592–3). Ivándárda településtörténete, lakosságának nyelvi eltérő összetétele és időnkénti változása földrajzi neveiben is jól megmutatkozik. Hasznosnak látszik helyneveiből néhány adatot bemutatni.

Ivándárda földrajzinév-nyelve háromnyelvű, ez a bel- és külterületi elnevezések nyelvi megoszlásában is megmutatkozik (vö. BMFN. II. 592–5). Arra eléggé kevés adatot találunk, hogy valamely objektum megnevezése a helyi közösség névismeretében három nyelven is fennmaradt. Ilyenek például a következők: 236/39. *Közép-mező* : n. *Hauptstikler* 'Hauptückler' : szh. *Szrëdnyë poljë* 'Srednje polje'. 236/42. *Száraz-rét* : n. *Trukle Vize* 'Trockene Wiese' : szh. *Suvë livadë* 'Suve livade' [...] Régen legelő volt (BMFN. II. 594–5). Arra viszont csupán egy adatot találtam, hogy a földrajzi névhez népszokás is kapcsolódik. Ez pedig a következő: 236/33. *Kút* : n. *Ráce Prinje* 'Raizisch Brunnlein' : n. *Hailich Prinje* 'Heiliges Brunnlein' : szh. *Szvëti bunar* 'Sveti bunar' : szh. *Vodica* 'Vodica' Kút. A szerbek búcsújáró helye volt régen. Május 6-án Szent György napján vonultak ide templomi zászlókkal, 3 pap tartotta a ceremóniát, és szentelte meg évente újra a kút vizét (BMFN. II. 594).

3. Nagyrészt a törökdúlás idejével, következményeivel összefüggésben Baranya megyében jó néhány olyan helység van, amelynek településtörténete – a mohácsi vésztől a 20. század közepéig – Ivándárdához hasonlóan alakult. Elsősorban a Mohácsi járásban találunk olyan községeket, városokat, amelyeknek háromnyelvű (magyar, német és *rác* 'szerb vagy ritkábban más déli szláv') nyelvű lakossága időnkénti be- és kiköltözésekkel egy-egy nemzetiségen (főképpen a *rác*nak nevezett népcsoporton) belül is nagymértékben változott. Jól mutatja ezt az ide sorolt települések közül például **Somberek** népességtörténete is, amely magyarázatul szolgál arra, hogy miként alakulhatott ki a község földrajzi neveinek háromnyelvűsége (vö. erre BMFN. II. 178–93).

Német nyelvű helynevei és a hozzájuk kapcsolódó néphagyományok alapján problematikus annak megállapítása, hogy mely terület lehetett Somberek kibocsátó származásvidéke. A földrajzi neveiben fennmaradt népi közlések tartalmát és számát tekintve (vö. BMFN. II. 178–93) a Fulda környékéről történt bevándorlás bizonytalanul látszik. A község település- és népességtörténete, valamint az ehhez fűződő néphagyománya is arról vall, hogy az elődök több vidékről kerülhettek hazánkba, amelyről például a következőket találjuk: „A német ajkúak Bajorországból származtatják magukat. (Az 1750-es összeírás elsősorban fuldaiakat sorol fel, de Rajna-vidékieket, bajorokat, pfalziakat, szudétákat is említ)” (BMFN. II. 178). A Fulda vidékéről hazánkba került német telepeseknek a néprajzi vizsgálat során az előzőekben már bemutatott néphagyományai alapján az a vélemény alakult ki bennem, hogy Somberek német nyelvű lakossága kisebb számban fuldai gyökerű, többségében – főlegesen – inkább más nyelvjárasterületről kerülhetett hazánkba. Ennek eldöntéséhez, pontosabb megállapításához a község tájnyelvi jelenségeinek sokoldalú elemzésére volna szükség. Josef Schwing például a közép-hesseni nyelvjárásból származtatja, könyvében viszont a Johann Weidleintől átvett térképvázlaton hessen-majnaifrank keverék nyelvjárásnak van föltüntetve (1993: 4–5).

A Mohácsi járás jó néhány településére jellemző, amint azt Ivándárda földrajzinév-nyelve is jól mutatja, hogy a hajdani névadásban mindhárom népcsoport szerepet játszott, és ennek eredményeként (legalábbis az 1980-as években végzett anyaggyűjtésig) jelentős számú háromnyelvű névadat maradt fenn napjainkig (vö. BMFN/II. 27–595). Ilyen községek – már említett Ivándárda

és Somberek mellett – például a következők: 191. Erdősmecke (27–41), 193. Véménd (54–90), 208. Kátoly (270–6), 209. Erdősmárok (277–82), 211. Liptód (288–97), Monyoród (346–51), 216. Lánycsók (351–5), 219. Versend (383–7), 226. Nagybudmér (555–8), 227. Borjád (559–63), 230. Töttös (570–6), 233. Bezedek (583–6), 234. Lippó (586–90) és 235. Sárok (590–2). Ezzel összevetve például a Siklósi járásban csak Beremend földrajzi neveiben vannak háromnyelvű névadatok (BMFN. II. 941–50). Ezeknek a településeknek a nyelvjárási és néprajzi szempontú vizsgálata, valamint a kibocsátó származásvidékének a megállapítása – Somberekéhez hasonlóan – korántsem tűnik könnyűnek.

4. Meg kell azonban jegyezni, hogy az itt felsoroltaknál jóval több olyan település is van Baranyában, amelynek helynévanyaga két- vagy háromnyelvű, leggyakrabban oly módon, hogy például ugyanannak a bel- vagy külterületi objektumnak, község- vagy városrésznek, tájegységnek magyar, német vagy délszláv nyelvű megnevezése (legalábbis a helynévgyűjtés idején) egyaránt használatos volt. Megemlítenédek tartom, hogy elvéve arra is van példa, hogy ugyanazon helységben négy-nyelvű, sőt ötnyelvű (olykor egy nyelven belüli változattal feljegyzett) földrajzi név fordul elő. Ilyenek például a következők: **Kölked**: 225/478. *Osztrováci szakadás* : *Izsépi szakadás* : n. *Ousztrováczer Tampruh* 'Ostrowazer Dambruch' : szh. *Osztrovavacska provália* 'Ostrovačka provala' : rc. *Szakadásu la Osztrovac* 'szakadás Osztrovácnál' [...] – A. sz. 1897. aug. 13-án du. 1 óraker itt *sza-kadt* át a töltés, mert a kubikusok sok fatuskót építettek bele. 225/485. *Öreg-Duna*: *Osztrováci-Duna* : *Izsépi-Duna* : n. *Ousztrováczer Toune* 'Ostrowazer Donau' : n. *Iséper Tóne* 'Ischeper Donau' : szh. *Sztári Dunav* 'Stari Dunav' : szh. *Osztrovacski Dunav* 'Ostrovački Dunav' : szlk. *Sztári Dunaj* 'Starý Dunaj' : szlk. *Osztrovszki Dunaj* 'Ostrovský Dunaj' : rc. *Dunara habut'rne* 'öreg Duna' [...] Hág szakasza, a mai jugoszláviai Izsép : Ostrvo (?) régi határában. – **Mohács**: 223/10. *Szent-kut* : n. *Hailihe Prënnje* 'Heiliges Brunnlein' : j. *Hëjlikë Kvelë* 'Heilige Quelle' : szh. *Vodica* : szh. *Racka vodica* 'Racka vodica' : szh. *Szrpszki vodica* 'Srpski vodica' : szh. *Szvëti bunár* 'Sveti bunar' : c. *Szunto khaink* 'szent kút' : mc. *Szunto hanik* 'ua.' : rc. *Fontëna szfütntë* 'ua.' F, a szerbek „szent forrása”. 223/563. *Margitta-sziget* : *Margita-sziget* (a környező falvak sz.): *Sziget* : n. *Mohacsër Inzl* : n. *Inzl* 'Mohatscher Insel' [...] j. *Mohacsez Inzl* 'Mohatscher Insel' : szh. *Vada* : szh. *Váda* 'Vada' : szlk. *Osztrov* 'Ostrov' : c. *Mohacsészko szigëto* : mc. *Mohácsikó szigëtö* : rc. *Szigët*, *Szigëtëz*, *dö Szigët* 'Mohácsisziget' [...] – A múlt század második felében, a végleges úrbéri elkülönözés után és a sziget ármentesítésével kapcsolatban számos apró település alakult szétosztottan a Mohácshoz tartozó Duna-ág bal parti területein. [...] 1952-ben területének egy része önálló községgé alakult *Homorúd* néven; az 1956. évi árvíz után pedig *Újmohács* és *Sárhát* vált külterületi lakott helyé (BMFN. II. 417, 472, 553). A baranyai helynévkötetekben található cigány nyelvi változatokat és a cigányok jellegzetes földrajzinev-adását BMFN. I–II.-nek egyik közzétéveje, Hoffmann Ottó foglalta össze (1989: 323–8). Itt említem meg, hogy a többnyelvű helynevekre vonatkozó rövidítések a BMFN. II.-ben találhatók meg (16–8).

5. A német nyelvterület különböző tájegységeiről Baranyába bevándorolt lakosság földrajzi neveihez kapcsolódóan fennmaradt néphagyományok maradványait gyűjtve már a Sásdi és a Szigetvári járás helynévanyagának áttekintése során feltűnt, hogy több településen a magyar nevek mellett idegen (leggyakrabban német vagy valamelyik déli szláv) nyelvű elnevezések is előfordulnak. Majd pedig a többi járás anyagát átnézve – elsősorban a Mohácsi járás több helységének földrajzi neveiben – a két- és háromnyelvű, néhány esetben a négy- és ötnyelvű helynevekre is találtam névadatokat, és természetesen ezeket is megszámláltam. Ez ugyanis egyrészt valamelyest fényt vet Baranya különböző nyelvű (időben is változó) népességének összetételére, másrészt bizonyos fokig lehetővé teszi a Baranya, Somogy és Tolna megyei (egykor) idegen nyelvű lakosság helynévadásban játszott szerepének az összehasonlítását, sőt kisebb mértékben a megyéken belüli különbségek megismerését és azok okainak feltárását is. Itt jegyzem meg, hogy az alábbi táblázatban összesített számadatokat abban a sorrendben mutatom be, ahogy azok a BMFN. I–II.-nek az egyes járások szerint közzétett földrajzinev-anyagában megtalálhatók. A kapott adatok a következők:

	Egy-nyelvű	Két-nyelvű	Három-nyelvű	Négy-nyelvű	Öt-nyelvű	Összesen
A Sásdi járás	28	32	2	–	–	62
A Szigetvári járás	37	8	1	–	–	46
A Pécsi járás	43	32	7	–	–	82
A Mohácsi járás	19	20	3	2	2	46
A Siklósi járás	66	15	3	–	–	84
Baranya megyében összesen:	174	106	35	3		320

A fentiekben összesített adatokat tekintve az is figyelemre méltó lehet, hogy Baranyának hány településén és az egyes járásokban milyen számban, a járások szerinti összevetésben pedig milyen arányban fordulnak elő egy- és többnyelvű földrajzi nevek. Az egynyelvű nevek mindegyike természetesen magyar, még akkor is, ha például a németek Magyarországra történt beköltözése után ők maguk alapították a szóban forgó települést. Minthogy környezetükben, egy-egy helység közeli és távolabbi tájain az idegen nyelvű (így pl. a német) lakosságnak is tájékozódnia kellett, ezért az ott lakóknak bel- és külterületi neveket kellett adniuk. Az így keletkezett német nyelvű földrajzi nevek előbb-utóbb állandósultak, bizonyos esetekben pedig – különböző (pl. közigazgatási vagy más) okokból – visszaszorulhattak, és idővel mellettük a magyar nyelvű helynevek egyre inkább teret nyertek.

Baranyában több idegen nyelvű népcsoport talált otthonra, ebből adódóan településeiknek földrajzi nevei többnyelvűek. Feltűnő, hogy a Mohácsi járásban egyetlen olyan helység sincs, amelynek magyar nyelvű bel- és külterületi elnevezései lennének. Ez alól még az 1952-ben Kölked és Mohács határ részeiből községgé alakított Homorúd sem számít kivételnek (vö. FNSz. I: 604), helynevei között ugyanis nyomokban néhány idegen eredetű is előfordul. Így például a következők: 221/123. *Rosztoka* [K8/a: *Rasztok fok...*] Vf fok és környéke. A szh. *rastoka* 'deltaág, torkolatág' köznévvvel van kapcsolatban. 221/179. *Lěszkovác* : szh. *Lěszkovac* 'Ljeskovac' S, sz. Füzes hely volt. – A. sz. itt álltak a szerbek tanyái. A név a szh. *leskovac* 'mogyorófa pálcá/vessző' szóval lehet kapcsolatban [...] 221/298. [Vás: *Borbasitza Kobolya, Berbasitza*] Vízállás, holtág lehetett a Duna mellett. 221/301. *Siroka bara*: szh. *Siroka bara* 'Siroka bara' : szh. *Siroka Plazovica* 'Úsztató' [...] Mf, r, l, láp. Tavasszal víz borítja. Régebben tó volt itt (BMFN. II. 398, 399, 401, 402).

A Mohácsi járás helynévanyaga abban is lényegesen különbözik a többi baranyai járásétól, hogy a háromnyelvű elnevezések száma kissé meghaladja a kétynyelvű földrajzi nevekéét. Ez bizonyára azzal függ össze, hogy Baranya megyében és főképpen annak Mohácsi járásában – amint az egyes települések népességtörténeti összefoglalóiból jól kiviláglik – a török kiűzése után több nemzetiségű népcsoportok települtek meg.

6. Amikor aprólékosan átnéztem a *Baranya megye földrajzi nevei* című kiadványnak mindkét kötetét, úgy ítélt meg, hogy a megye településeiről hasznos lenne abból a szempontból is összesítést készíteni, hogy a magyar elnevezések mellett hány község és város földrajzi nevei között fordulnak elő német eredetű és más idegen nyelvű bel- és külterületi elnevezések. Ezt a számlálást elvégezve járásonként a következő adatokat kaptam:

	Német nyelvű	Déli szláv nyelvű	Cigány nyelvű	Szlovák nyelvű
A Sásdi járás	33	2	–	–
A Szigetvári járás	9	1	–	–
A Pécsi járás	27	16	–	–
A Mohácsi járás	45	23	6	2
A Siklói járás	10	9	–	–
Baranya megyében összesen:	124	51	6	2

A kétkötetes Baranya megyei kiadvány 320 község és város helyneveit foglalja magában. Ezek közül 174 településen csak magyar nyelvű földrajzi nevek találhatók, 146 helységeben magyar és idegen (leggyakrabban német és/vagy déli szláv, egy-két esetben cigány és/vagy szlovák) nyelvű névváltozatok is használatosak. A két táblázatszerű összesítéshez szeretném megjegyezni, hogy a számadatok az 1982-es állapotot tükrözik. Az azóta eltelt több mint harminc évben egy-két település névanyagában annyi változás történhetett, hogy az addig nyomokban fennmaradt (pl. német vagy déli szláv nyelvű) helynevek bizonyos része minden bizonnyal visszaszorult. Lehetséges, hogy például az általam két- vagy háromnyelvű helységek némelyikét napjainkban már nem tekinthetnénk ezekbe a csoportokba tartozónak.

Baranyában – nagyon ritkán ugyan – arra is találunk példát, hogy valamely településrészt vagy egy-egy falu elnevezései között idegen nyelvű helynévanyag dominál, legalábbis a névgyűjtés idején ez volt jellemző. Így például a korábban önálló **Nagyárpád** község külterületén, amely 1955 óta **Pécs**hez tartozik, jó néhány (magyar változat nélküli) német nyelvű elnevezés fordul elő. Ilyen névadatok például a következők: 134/3588. n. *Härsaftszvizenaker* 'Herrschaftswiesener'. 134/3590. *Krösziwe* 'Grosse Wiesen'. 134/3594. n. *Trerk* : n. *Trëkvižen* 'Treckwiesen' [...] – A. sz. mindig sáros, iszapos rét volt, mert elöntötte az Árpádi-árok. 134/3596. n. *Núsztajch* 'Nussteich' [...] Diófák álltak itt régen. 134/3612. n. *Strajchvald* 'Streichwald' [...] Korábban erdő volt. Sokat pereskedtek érte (BMFN. I. 804, 805). – **Kásád** földrajzi neveinek túlnyomó többsége viszont horvát nyelvű. Ilyenek például a következők: 319/2. szh. *Krcsëvina* 'Krcëvina' [...] Régebben kenderföld volt. 319/6. *Beremendi utca* : szh. *Skulszka ulica* 'Skulska ulica' [*Beremendi u*] U. Itt van az iskola. 319/14. szh. *Vodënicistyë* 'Vodeničišće' [...] Mf, sáros, bokros hely. 319/22. szh. *Pod jëszënikom* 'Pod jasenikom' [...] A név jelentése 'kőrisedő alatt'. 319/36. szh. *Plandistyë bunar* 'Plandišće bunar' Kút. A név 'delelő kút' jelentésű (BMFN. II. 937–9). Hogy ez a község évszázadokon keresztül szinte máig megőrizte horvát nyelvű helyneveit, az föltevésem szerint elsősorban településtörténetével magyarázható. Erről BMFN. II.-ben például a következőket olvashatjuk: „Kásád középkori magyar falu a török hódoltság alatt elnéptelenedett. A 17. század végén horvát lakosság népesítette be. Horvát lakossága azóta változatlan. Pesty szerint »Lakói r. katolikusok, illir ajku ún. sokaok. Nyelvük boszniai nyelv«. A múlt század közepén kezdtek német, a század utolsó harmadától magyar anyanyelvűek itt megtelepedni” (937). **Kásád**éhoz hasonlóan igen gazdag horvát nyelvű földrajzi-név-anyaga van **Alsószentmárton**, **Drávasztára**, **Felsőszentmárton** és **Révfülu** Dráva menti baranyai falvaknak is (vö. erre BMFN. II. 758–65, 828–30, 831–4, 931–3). Ezen községeknek az utóbbi időkig megőrzött helynévanyaga minden bizonnyal összefügg azzal, hogy kb. a 18. század elejétől mindegyiket többségében horvát nyelvű népesség lakta, amint azt a településtörténeti összefoglalások is mutatják (l. részletesebben BMFN. II. 758, 828, 831, 931).

7. Abban, hogy egy-egy falu vagy város földrajzi nevei milyen nyelvűek, természetesen a helyi lakosság nemzetiségi összetétele játszott meghatározó szerepet. Ez a körülmény azonban – főképpen a mohácsi vést követő évszázadokban sokfelé az országban – korántsem volt állandó. Egyrészt a hódoltság idején délszláv néprészlegek (elsősorban szerbek) vándoroltak be, másrészt a török kiűzése utáni újratelepítések során például nagyszámú német és további déli szláv nyelvű lakosság került Magyarországra. Ezekre a népcsoportokra (főképpen a *rácok*nak nevezett szerbek esetében) elég gyak-

ran előfordult, hogy idővel más vidékekre költöztek, és a helyükre nemegyszer újabb bevándorlók érkeztek. Fontos szerepe volt ebben a Dél-Dunántúlra települt németeknek, amint azt Máté Gábor a következőképpen fogalmazta meg: „Baranya, Somogy és Tolna területén számtalan olyan helynév van, amely rácokra, szerbekre utal. A hegyháti és völgyeségi járásba költöző némettség szinte minden esetben érintkezésbe került velük, akik a német telepeselek elől faluról falura, pusztáról pusztára szorultak vissza. Végül csak néhány helyen eresztettek gyökeret és váltak telkes jobbággyá (Ráczkozár, Felsőnána, Grábóc, Medina stb.). Az »öslakos« délszlávok régi sírkertjei »raitzenfriedhof« vagy »rácmetető« alakban mentek át a szóbeszédbe és kerültek fel később kataszteri térképeinkre, mivel a szerbek megnevezésére – a magyarhoz hasonlóan – a német nyelvben is a rác népvétet használták” (2010: 205–6).

Ilyen népmozgásokra (különösen a török kiűzése utáni évtizedekben, de még a 18–19. században is) a dél-dunántúli megyékben (főképpen Baranyában) igen sok példát találtam. Jól kiviláglik ez a baranyai helynévgyűjteménynek az egyes helységekre vonatkozó demográfiai, településtörténeti összefoglalásaiból is. Ilyen községek a Pécsi, Sásdi és a Szigetvári járásban például Egházaskozár, Ibafa, Mágocs, Nagyhajmás, Nagykozár, Olasz és Pécsudvard (vö. BMFN. I. 43, 55, 81, 394, 822, 902, 910), a Mohácsi és Siklósi járásban pedig Dunaszekcső, Erdősmecke, Maráza, Mohács, Monyoród, Somberek és Véménd (vö. BMFN. II. 27, 54, 178, 194, 213, 346, 413–5).

A különféle demográfiai és településtörténeti változásoknak következményeként az egyes helységek földrajzi neveiben különböző mértékben maradtak fenn a hajdan bevándorolt német, délszláv vagy egy-két esetben más népcsoportok nyelvi emlékei. Minthogy ennek alapján bizonyos települések helynévanyaga nagyságrendjében, jellegében több hasonlóságot mutat, ezért az alábbiakban ezeket külön csoportba sorolva mutatom be.

8. A Baranya megyei földrajzinév-köteteket átnézve többször is tapasztaltam, hogy azoknak a településeknek névanyagában, amelyeknek német ajkú lakossága a 19. században (főképpen akkor, ha annak második felében) került hazánkba, német nyelvű bel- és külterületi helynevek nemigen fordulnak elő, vagy ha mégis, akkor nagyon csekély számban – leginkább kataszteri térképen írásbeli névként – van rá adat. Ezt jól mutatja például **Áta, **Baksa**, **Peterd** és **Szőke** földrajzinév-anyaga (BMFN. I. 972–5, 979–83, 1005–9, 1029–31).**

Ezeknek a falvaknak a népességtörténetéről például a következőket találjuk: **184. Áta** [...] A török hódoltság után pusztá. 1691-ben Boszniaából jött rácok (szerbek) települtek itt le; a Rákóczi-szabadságharc idején pusztává lett. 1748-ra katolikus délszlávokkal (horvátokkal) népesült be; 1880 körül németek érkeztek ide Tolna megyéből. 1835 óta 2–3 magyar család is lakja. A múlt század végére a lakosság 2/5 része német. 1930-ban 40 magyar, 145 német, 173 horvát anyanyelvű, 1970-ben 193 magyar, 71 német és 122 horvát lakja. [...] A falu magyar és német lakossága a szerbhórvát neveket ismeri, és a horvátokhoz hasonlóan ejti (BMFN. I. 1029). – **171. Baksa** [...] A török hódoltság alatt valószínűleg folyamatosan lakott magyar falu volt. Törzslakossága azóta is magyar. A múlt században lassan betelepült némettség száma a század közepén volt a legnagyobb (1850: 20%, 109 fő), majd az első világháború idejéig lassan csökkent. 1930-ban 592 magyar, 1 horvát és 1 egyéb anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben Rádfalvával együtt 576 magyar és 48 német anyanyelvű lakosa volt (BMFN. I. 979). – **169. Peterd** [...] A hódoltság alatt valószínűleg folyamatosan lakott község. A hódoltság végén néhány rác család is telepedett Peterden, ezek faluja volt Rácpeterd. A magyarok faluját megkülönböztetésül *Nagy-, Magyar-*, illetve *Kápolnáspeterd*nek nevezték. A felszabadító háborúk idején a rácok faluja elnéptelenedett. Magyarpeterden az első német családok a 18. század közepén jelentek meg, de a németek nagyobb arányú betelepülése csak a múlt század második felében kezdődött meg. 1930-ban 372 magyar, 126 német, 6 horvát és 8 egyéb lakosa volt. 1970-ben 259 magyar és 70 német élt itt. [...] A német lakosság is a magyar neveket használja (BMFN. I. 972–3). – **177. Szőke** [...] A török hódoltság végére népessége kicsérélődött. A 17. század végén r. kat. délszlávok (horvátok) éltek itt. A 18. század második felében magyar lakosság telepedett meg, és a délszlávok elmagyarosodása ekkor kezdődött. A 19. században németek költöztek ide. Századunk elejére a magyar nyelv ismerete általánossá lett. [...] – P. sz. „Lakosai: magyarok, németek, bosnyákok”. – Mivel a falu dűlőnevei között sok a szh. eredetű, érdemes megemlíteni, hogy az 1842. évi legelő kimutatási jegyzékben az alábbi szh. családnevek találhatók: *Novákovics, Vranisics, Matasics, Katics, Rabadzsa, Crkvovics, Bernics, Gergics, Ivesics, Szucsics* (BMFN. I. 1005).

Az itt felsorolt faluk közül **Átán** (pl. 184/14. *Szókédi ut* : szh. *Szukidszki pút*) és **Szökében** csak magyar és horvát nyelvű helynevek fordulnak elő [...] **Baksa** és **Szöke** helynévanyagában pedig némelyik kataszteri térképen elvéve egy-két német nyelvű elnevezés található. Így például Baksán: 171/2. *Némöt utca* [K10: *Deutsche Gasse*] 171/7. *Fő utca* [K 10: *Dorf-gasse*] 171/30. [K 10: *Szénahordó Gasse*] stb. és Szökében: 177/33. *Szökei-högy* [K10: *Wein Gebirg*] 177/46. *Temető* [K 10: *Friedhof*]. Ettől a három községtől eltérően **Peterden** viszont csak magyar nyelvű földrajzi nevek használatosak (BMFN. I. 972–5).

Baranya megye egy-két helységének népeségtörténete és földrajzi neveinek különböző nyelvenkénti előfordulása az előzőekben bemutatott falvak névanyagával (kivétekléppen) abban az esetben is több hasonlóságot mutathat, ha a német nyelvű lakosság beköltözése a 19. században történt. Ilyen település például a Pécsről délre fekvő **Pogány**, amelynek német ajkú közössége a 19. században települt a községbe, helynevei mégis háromnyelvűek: a magyar elnevezés mellett jelentős számú német és horvát eredetű bel- és külterületi nevei egyaránt vannak. Ilyenek például a következők: 161/18. *Némöt iskola* : n. *Ti Šul* 'Schule' : szh. *Svapszka skula* 'Njemačka škola'. É. A német evangélikusoknak és a horvát katolikusoknak külön iskolájuk volt ebben a faluban. 161/61. *Kendőráztató* : *Mocsila* : n. *Hanfréce* 'Hanfröste' : szh. *Mocsilo* 'Močilo'. A vízfolyás mentén *Kendőrföldek* : szh. *Konoplistyě* 'Konoplište' és kenderáztatók voltak. 161/69. *Pogányi halastó* : n. *Fistajh* 'Fischteich' : szh. *Ribnyak* 'Ribnjak' [...] halastó. Korábban rét volt (BMFN. I. 932, 934).

Hogy **Pogány** földrajzi neveinek háromnyelvűsége milyen okokból alakult ki, arra a község településtörténete adja meg a magyarázatot. Erről a következőket találjuk: „A török hódoltság alatt elnéptelenedett, a 17. század végén rácok (szerbek) lakták. 1700 körül a falu alsó részén katolikus délszlávok (horvátok) telepedtek meg. A szerbek ezt követően elhagyták a falut. A múlt század derekán kezdtek a magyarok és németek a faluban letelepedni. A németek száma 1900-ban 300-ra (32%) emelkedett. [...] A falu német ajkú lakosai megtanultak és ma is beszélnek horvátul; de a horvátok nem beszélik a német nyelvet. – A magyarok és németek a horvát dülőneveket ma ismerik és használják. A falu német lakossága *Mekényesről* és *Alsónánáról* költözött ide 1880–1890 körül” (BMFN.I. 931).

Pogány községéhez hasonlóan igen fordultatos, változatos **Szigetvár** népeségtörténete is, amelyet a baranyai négygyűtemény első kötete a következőképpen foglalt össze: *Sziget* a török hódoltság alatt folyamatosan lakott helység. Lakossága teljesen kicserélődött. A 17. század végén délszláv (többségében bosnyák), magyar, kevés török és görög lakossága volt. Ekkor jelent meg a németiség is. A 18. század végén délszlávok, magyarok és németek lakták. A múlt század elején még a lakosság fele szláv; a század közepén a magyar nyelv kerül túlsúlyba, elsősorban a német nyelvűek számának csökkenésével. A század végére a délszláv nyelvűek száma is megcsappan (BMFN. I. 452). – **Szigetvár** földrajzínév-anyaga viszont **Pogányétól** eltérően egynyelvű (magyar), és csak nyomokban maradt fenn egy-két déli szláv, illetőleg német nyelvű adat. Ilyenek például a következők: 87/176. *Kis-Bara*. Mocsaras, vizes gödör. 87/250. [K15: *Szelistya*, I], 87/456. *Biltrovina* : *Biltravina*; 87/554. [K 15: *Trenovácsa*; r], illetőleg 87/465. [K14: *Csertői út*; K15. is jelzi *Grenzweg* megjelöléssel] (BMFN. I. 459, 461, 466, 468).

9. A fentiekben bemutatott példákban és számadatokból jól kitűnik, hogy a földrajzi nevek többnyelvűsége Baranyában különösen gyakori, Somogy és Tolna megye helynévanyagára viszont egyáltalán nem jellemző. A többnyelvű földrajzi nevek vizsgálata alapján összegzésül azt állapíthatjuk meg, hogy ebben elsősorban az egyes községek és városok településtörténete, nemzetiségi összetétele játszik meghatározó szerepet. Ezt támasztják alá a Baranya megyei földrajzínév-kötetekben az egyes települések neve alatt található helytörténeti, demográfiai összefoglalások, amelyek évszázadok során a szóban forgó községben, városban végbement népeségmozgásokat tartalmazták. Elsősorban a helybeli lakosságnak bizonyos idő elteltével kialakult nemzetiségi összetétele, és emellett föltehetően a nyelvéhez és a néphagyományaihoz való ragaszkodása **együttesen** határozta meg, hogy milyen nyelvű helynévanyag maradt fenn a néhány évtizeddel ezelőtti négygyűjtésig, majd kötetekben való megjelentetéséig.

Hogy egy-egy településen milyen nyelvi-nyelvjárási formában, hangalakban terjedtek el és maradtak fenn szinte napjainkig a különböző bel- és külterületi elnevezések, abban a helyi közönség nemzetiségi összetétele, számaránya vagy azonos nyelven belül saját dialektusa a meghatá-

rozó, és végül a felsorolt tényezők bonyolult kölcsönhatása révén alakultak ki az egyes községek és városok földrajzi nevei. A német nyelvterületről Komárom megyébe történt beköltözésekről szólva Gerstner Károly a következőket írta: „Környékünkre főleg 1720 és 1760 között jöttek németek, elsősorban bajor–osztrák nyelvjárástípusú területről. A betelepülés idején azok a községek, ahol új lakóhelyeket találtak, zömmel lakatlanok voltak, csak néhányban maradt meg csekély számú magyar nyelvű lakosság. Ez a tény – lakott vagy lakatlan volt-e a falu – nagymértékben hatott a település dülönévanyagára” (1981: 182). Gerstner ezen megállapítása a magyar nyelvterület más megyéire, különböző vidékeire és településeire is kiterjeszhető, az általam vizsgált dél-dunántúli falvak és városok helyneveire is érvényes.

10. A Magyarországra költözött németek helyi dialektusa, amint már szó esett róla, egy-egy településen belül általában különböző német nyelvjárások ötvöződéséből alakult ki, mégpedig hosszú ideig tartó kiegyenlítődség során (l. részletesebben Hutterer 1973: 101–9). Így történt például a dél-kelet-dunántúli (a baranyai és a tolnai) német gyökerű települések tájnyelve esetében is, ugyanis ezeknek a nyelvjárásoknak az integrációját részben a tarkaságuk, sokféleségük gátolta, részben pedig ezt a területet jellemző nagyobb fokú vallási tagoltság is nagyban megnehezítette. A vallás ezen szerepéről, gátló hatásáról Hutterer például a következőket fejtette ki: „A vallási különbség [...] élesebb határt jelentett még a népnyelvi hovatartozásnál is, és 1950-ig szinte teljesen kizárta a vegyes házasságok lehetőségét, ami egyúttal a nyelvjárás-keveredés és integráció ütemét is lassította. [...] a városok – Pécs és Pécsvárad – bajor-osztrák köznyelve, amely az iparosok számára az egész tömbben normaként érvényesült, lassította a frank paraszti nyelvjárások egymásba növést. Ennek ellenére is azt kell mondanunk, hogy a másodfokú kiegyenlítődség keretét ezen a tájon a közép-német frank népnyelv adta. Ezen belül északon – így Tolna megye nagy részén – egy hesseni, délen – Baranyában – pedig egy fuldai jellegű nyelvjáróterület alakult ki” (1973: 106–7).

10.1. A Dél-Dunántúlra került német telepések kibocsátó, eredeti (pl. fuldai, középhesseni, mosel-frank, pfalzi stb.) nyelvjárásai, amelyek Németországban több száz kilométerre vannak egymástól, Baranya, Somogy és Tolna területén esetenként szomszédos falvak tájszólásaként élnek egymás mellett. Erről Josef Schwing a következőket foglalta össze: „Die Schwäbische Türkei ist eine der buntesten neuzeitlichen deutschen Sprachinseln überhaupt. Hochdeutsche Mundarten, die in der Ursprungslandschaft hunderte von Kilometern aufeinanderliegen, befinden sich hier in dörflicher Nachbarschaft. Entlang des Eisenbahnlinie Pécs–Bátaszék gibt es Orstmundarten, die in ihren Grundzügen den alemannischen (Nagyárpád), bairischen (Pécsvárad), osthessischen bzw. fuldischen Mundarten verschiedener Schattirung (Palotabozsok und westliche Umgebung), mittelhessischen (Somberek, Bár, Dunaszekcső), ostfränkischen (Bátaszék) und pfälzischen (Mórág) Mundarten zugerechnet werden können” (1993: 4).

Ahhoz, hogy a Schwäbische Türkei területén lévő német nyelvjárásokat még jobban meg lehessen ismerni, jó néhány olyan feldolgozásra volna szükség, mint Josef Schwing itt idézett munkája és Katharina Wildnek a Mohácsi járás fuldai eredetű falvainak tájnyelvét jellemző munkája (2003). Ilyen vagy ezekhez hasonló nyelvjárású monográfiák elkészítésére egyre kevesebb lehetőség adódik. Az UDSA két kötetének felhasználására és a dél-dunántúli német nyelvjárások vizsgálatára, továbbá különböző tárgyú tájnyelvi forrásanyag kiadására irányuló munkálatok is hozzájárulhatnak egy-két feldolgozás megvalósításához. Ehhez valamelyest a baranyai helynévkötetek német nyelvű anyagának elemzése is felhasználhatónak látszik.

Somogy megyei német nyelvű helynevek

1. A német telepések Somogyországba történt bevándorlását Szita László *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században* című könyvének Előszavában Szili Ferenc így összegezte: „A somogyi németiség egy része Hessenből, Közép-Bajorországból, Sváb-Frank vidékről érkezett közvetlenül. Nagyobb részük azonban szekundér telepesként elsősorban Tolna német falvaiból vándorolt be. Kisebb részük Baranyából, Veszprémből költözött új hazájába, Somogyba”

(1993: 3). Hogy Somogy mely részére és milyen okokból kerültek német (és horvát) nyelvű telepések, arról a szakirodalom alapján az alábbiakban szölok.

A török uralom megszűnése után Somogyországba – elsősorban Külső-Somogy egy-két falujába – is kerültek külhoni bevándorlók. Az ide történt betelepülések szükségességéről, nemzetiségi és községenkénti megoszlásáról – egy korábbi vizsgálódás eredményét idézve – Király Lajos a következőket írta: „A törökidulás idején ennek a vidéknek az eredeti magyar népessége szinte teljesen elpusztult. A törökök nyomában a völgy menti községekbe nagy számban telepedtek le balkáni délszláv csoportok. A vidék idegen nyelvű telepeit Kugotovicz Károly a következőképpen sorolja fel: »Somogyvárt még a török időből maradtak rációk (iflákok), később németeket telepítettek ide. Tót, illetőleg sokác lakossága volt Tótygyugynak, Tótszentpálnak, Lengyeltótinak, Buzsáknak, Vajaskérnek, Táskáknak, Boronkának, Osztopánnak, Pusztakovácsinak, Gadányinak, Kisberénynek. Németek kerültek Marcaliba, Bizére, Mesztegnyőre, Vámosra, Gadányba« (Dunántúl és Kisalföld írásban és képből, 192). A török kiűzése után az ortodox vallású rác telepések visszaköltöztek a Balkánra, a római katolikus horvátok pedig lassan elmagyarosodtak” (2003: 24).

2. Kugotovicz Károly kutatásaira hivatkozva Király Lajos német telepítésű helységeként Bizét, Gadányt, Marcalit, Mesztegnyőt és Vámost (ma Somogyvámos) említi meg. Az utóbbi faluval kapcsolatban találunk olyan településtörténeti adatot, amely szerint a 19. század elején valóban németek költöztek be: A SMFN.-nek anyaga alapján azonban azt állapíthatjuk meg, hogy az itt felsorolt helységek földrajzi nevei egyetlen német nyelvű elnevezést sem tartalmaznak. Névanyagukban minden bizonnyal azért nincs ilyen adat, mert ezekbe a falvakba feltehetően kisszámú német talált otthonra, akik előbb-utóbb elmagyarosodtak. Arra vonatkozóan, hogy az említett helységekbe németek költöztek be, csupán Somogyvámossal kapcsolatban fordul elő adat. Ez pedig a következő: „Vámosra 1813-ban telepítenek németeket, 1862. évi vizitatio szerint 24 telkes, 13 kisház és 8 zsellér volt” (Szita 1993: 73). Feltűnő ugyanakkor, hogy **Somogyvámos** földrajzi nevei között néhány déli szláv eredetű (ilyen pl. 29/23. *Drěnya*; 29/62. *Galaběrda*; 29/112. *Krája*) található, amely föltehetően azt jelzi, hogy a községben hajdan délszláv nyelvű népcsoportok telepedtek meg. Hogy ez valóban így történt, azt megerősítik Szita László kutatási eredményei, amelyek szerint Vámos lakosságát a 18. század második évtizedétől a század közepéig magyarok és horvátok alkották (1993: 42).

A SMFN.-ben nyolc olyan falu van, amelynek névanyagában német nyelvű helyneveket találunk. Ezek a községek a következők: Bószénfa, Ecseny, Mike, Miklósi, Somogydöröcske, Szorosad, Szulok és Zics. Közülük Mike bel- és külterületi elnevezéseiben csak néhány ilyen adat fordul elő, a többi község földrajzi neveiben viszont nagyobb mértékben maradt nyoma az egykori német betelepülésnek. Így például a következő adatok fordulnak elő: **Bószénfa**: 185/6. *Templom-híd* : *Kirhenpruke* [...] Híd a templom előtt. 185/20. *Ujj utca* : *Underetorf*; 185/28. *Simonfai-árok* : *Lázokik-árok* : *Lázi króbe* Á. Simonfán ered, és a két falu határán folyik. 185/42. *Öröm-hegy* : *Fráijdenperk*; 185/85. *Rétsarki-dűlő* : *Vizeperkokr*; 185/95. *Malomház* : *Fukszemil*. Egykor itt vízimalom működött. 185/98. *Völgyi-rét* : *Kemávíze* 185/131. *Gyertyánfai tábla* : *Veiszipuhertofl* [...] Sok gyertyánfa van benne. stb. – **Ecseny**: 113/2. *Káposztáskert* : *Krautkartën*; 113/13. *Templom-domb* : *Kërichkipl Do*. Az evangélikus templom áll ezen a magaslaton; 13/47. *Öreg-hégy* : *Altvingër*; 113/56. *Cigánygödör* : *Cigájnértál* [...] Az itt lévő cigánytelepet kb. tíz éve szüntették meg. 113/90. *Réti-fődek* : *Vízinstik*; stb. 216/5. – **Mike**: 216/5. *Szentháromság* : *Heilichtrefeldichhejd* Szo. Pfeiffer Mátyás állította. 216/11. *Vendel-szobor* : *Szent Vendel-szobor* : *Vëndëlni Szo*. Egy nagy állatpusztulás után állította a község. 216/122. *Sándor-malom* : *Malom-domb* : *Milhlivl* [...] Régen malom volt itt, és ilyen nevű ember volt benne a molnár. 216/167. *Pringli* : *Kis-kut* F. Már nincs meg stb. – **Miklósi**: 70/2. *Hégyi utca* : *Hórhó* : *Hól*; 70/3. *Falu* : *Dorf* : *Tarf*; 70/13. *Téglaházi-dűlő* : *Ciglihjetál*; 70/19. *Öreg-hegy* : *Vájnekartetál* [C. *Régiszöllő* K. *Altes Gebirge Öreghegy* P. *Régihegy*, sző]; 70/25. *Fukszberg*; 70/30. *Móric-kuti-dűlő* : *Prunnërakkër*; 70/32. *Seggvágó* : *Arskerf Vö*, sző; 70/68. *Hosszu-rét* : *Langevüzë*; stb. – **Somogydöröcske**: 76/3. *Lóher utca* : *Klékárte* U. Régen lucernáskertek voltak itt. 76/14. *Évangélikus templom* : *Kerihhe* 76/17. *Pásztorház* : *Klájnhajzlërhausz*. A mindenkori pásztor lakott benne. 76/34. *Vögy-dűlő* : *Tälëkkër*; 76/42. *Községi-rét* : *Gemónevize*; 76/52. *Kendërfődek* : *Hanflëzër*; 76/103. *Klósztër-erdő* : *Klósztërvald*; stb. – **Szorosad**: 77/11. *Mohar* : *Moharëkkër*; 77/15. *Szélës-dűlő* : *Prádeëkkër*; 77/19. *Krajcëkkëlli* S, sz. A dűlővel szemben a koppányi határban van egy kereszt. 77/29. *Homokos* : *Szauëkkër*; 77/36. *Hosszi-dűlő* : *Lángëkkër*

[C. Hosszúföldek P. Hosszi, d] Ds, sz 77/41. *Pógár-erdő* : *Pauërvald* [C. Közöserdő]; stb. – **Szulok**: 236/5. *Főös-pásztorház* : *Häldërhausz*. Ebben a házban laktak a felső falu pásztorai. 236/30. *Óvri-Csokonyárerstraz* : *Fölsö-Csokonyai-ut* Ú. Szulokot Csokonyavisontával összekötő földút neve. 236/54. *Pfárákër* : *Papföd* [K. *Pfarr d*]. 236/75. *Kis-mező* [K. *Weidebusch*]; stb. – **Zics**: 65/1. *Ujváros* : *Najstift* [Petöfi Sándor u]; 65/30. *Uj-hégy* : *Uj-szöllö* : *Nájevájnekárte*; 65/32. *Szenégető* : *Szenégető* : *Szén-vögy* : *Kólplat Csenti* [K. *Szenégető*, vö]; 65/34. *Páskom* : *Klájnhájlzler-páskom*; 60/53. *Hamuházi-dülö* : *Asitakkër*; 65/55. *Főös-rét* : *Prádevize* (SMFN. 226–7, 239–40, 252–4, 255–6, 346–8, 572–4, 575, 694, 697–8, 784, 786).

A fentiekben bemutatott adatok többsége azt jelzi, hogy a földrajzi nevek nem csekély részében a gyűjtés idején kétnyelvű (magyar és német) elnevezés volt jellemző. Arra viszont kevesebb adatot találunk, hogy egy-egy objektum, tájrész megnevezéseket csak német nyelvű névadat használatot. Viszonylag nagyobb gyakorisággal ilyenek Szulok névanyagában fordulnak elő, így például a következők: 236/16. *Völftrënk* [K. *Wolftraenke*]; 236/17. *Farkvánt* : *Färën* [K. *Fahrgwand*]; 236/21. *Áspën* [K. *Ásperbaum*] [...] Az adatközlők szerint egy nagy rezgönyárfáról kapta a nevét. 236/23. *Trájrundvásszërloh* [K. *Drei Wasser Loch*] [...] Három mocsaras, vizes gödör van a dülöben; 236/34. *Vëlkl* : *Hüdvád* [K. *Csokonyai határnál, Wald*]; 236/35. *Májërhof* : *Hërsaftvüz* [K. *Meierhof*]; 236/37. *Házülvald* : *Hëkë*] [...] Sok mogyoróbokor található ezen a területen.; 236/49. *Hostël* [K. *Hofstelle*]; 236/63. *Lámeloh* [K. *Lamenloch*] [...] Az 1700-as években innen hordták a földet a falu építéséhez (SMFN. 784, 786). Hogy a többi somogi faluhoz viszonyítva Szulok földrajzi neveiben jóval több német nyelvű névadatot találunk, az minden bizonnyal a község lakosságának hagyományörzésével és településtörténetével függ össze.

3. Meglepőnek tartom, hogy az UDSA egyik kutatópontjának, Bonnyának a földrajzi nevei között egyetlen német nyelvű sincs, csak néhány utalást találunk arra, hogy egykor német telepések költöztek a községbe. Ennek emlékét a következő belterületi elnevezések őrizték meg: 74/3. *Keleti-utca* : *Némët-utca*. Túlnyomóan német ajkúak lakták. 74/9. *Némët-templom* : *Rëformátus-templom*. Egykor német nyelven tartották itt az istentiszteletet. 74/12. *Némët iskola* : *Évangélikus iskola*. A német ajkúak 1945 előtt ebbe az iskolába jártak (SMFN. 247). Szita László településtörténeti kutatásai szerint egykor **Bonnya** községbe is költöztek német nyelvű lakosok (vö. 1993: 72), ennek a körülménynek nyelvi nyomai egyáltalán nincsenek. Ezzel szemben Bonnya földrajzi nevei között néhány délszláv eredetű is előfordul (így pl. a *Grablina* ~ *Grabrina*, *Kamaristya*, *Kasica* stb.). Hasonlóképpen figyelmet érdemel, hogy **Gálosfa** helynevei között néhány német nyelvű külterületi elnevezést is följegyeztek, amelyet az 1970-es évek elején végzett gyűjtés idején az adatközlők már nem ismertek, de mivel ezek az 1852-es kataszteri térképen lokalizálva szerepelnek, ezért (C. rövidítéssel) bekerülhettek a Somogy megyei földrajzinév-kötetbe. Ezek a helynevek pedig a következők: 183/117. [C. *Steinberg*] 183/118. [C. *Rehberg*]; 183/119. [C. *Schustergrabe*]; 183/130. [C. *Heuweg*]; 183/132. [C. *Schmiröfen*]; 183/133. [C. *Langertlw*] és 183/147. [C. *Ländstrás*] (SMFN. 566–7). A településtörténeti kutatások szerint **Gálosfa** a török kiűzése utáni időben nagyjából a 18. század közepéig magyar község volt, egy 1853-ban készült felmérés szerint viszont 330 magyar lakosa mellett 252 német származású is élt a faluban (vö. Szita 1993: 8, 41, 123). Német bevándorlókra csupán a következő belterületi név és a hozzá fűzött népi közlés utal: 183/22. *Némët utca* : *Vasút utca* [Dózsa György u] U. Ezt a részt foglalták el a német telepések (SMFN. 565). A csekély számú adat alapján föltételezem, hogy német telepések kisebb számban a 18. és a 19. század közepe közötti időben is kerülhettek a községbe, akik a Bach-korszakban beköltözött németekkel együtt valószínűleg hamarosan elmagyarosodtak. Megemlítenédőnek tartom, hogy **Gálosfa** helynévanyagában föltehetően déli szláv eredetűek a következő külterületi elnevezések: 183/67. *Zabróca*, 183/68. *Palizsa* [C. K. P. ~] és 183/141. *Lazsornya* (SMFN. 566–7). – **Gadács** kisközség esetében – az összesen 25 bel- és külterületi elnevezés között – egyetlen névadat megkülönböztető elemeként fordul elő német nyelvű megjelölés, ez a következő: 115/15. *Hosszi-Magyaród* : *Lange-Magyarót* [K. *Mogyoród pu*] Doo, sz (SMFN. 353). Ugyanezen az egy lapon, amelyen még térképábrázolat is szerepel, még két falucsúfó és a hozzájuk fűzött népi magyarázat őrzi annak emlékét, hogy egykor német telepések kerültek Gadácsra. Ezek pedig a következők. A néphagyomány szerint annak a béresnek, aki körülszántotta a telepéseknek szánt határt, Gadács volt a neve, így lett a falu neve is ez. Falucsúfólok: 1. „Gadácson egy felől sütik a pogácsát”. A falu ugyanis csak egy sor házból áll. 2. „Hopp

Terecske, hopp Kadács, van tarisznya, nincs kalács”. Ez a szólás egyrészt a sváb lakosság kiejtését példázza, másrészt a gadácsiak túlzott takarékoskodására utal. Gyakran üresen vitték el a tarisznyát, de elvitték, mert adtak a formára.

Mindehhez megjegyzendőnek tartom, hogy a SMFN.-ben végül is igen kevés német eredetű földrajzi név található, hiszen a megye 253 településén a fentiekben felsorolt néhány községben ezeknek a száma mindössze száz körül mozog. Ez Baranya és Tolna megye német nyelvű helyneveihez viszonyítva – az előzőekben már említett okokból – csekélynek számít.

Tolna megyei német nyelvű helynevek

1. A magyarság életében több olyan, hosszabb-rövidebb ideig tartó történelmi esemény játszódtott le, amelyek évszázadokon keresztül meghatározó szerepe lett népünk sorsára vagy egyes tájegységek lakosságára. Így például a 150 évig tartó török megszállás során sok vidék elnéptelenedett, ezért újratelepítésekre volt szükség. Ez Tolna megyét is jelentős mértékben érintette. Ennek során Tolnában is sok német telepes lelt otthonra. Bevándorlásukról Bellér Béla a következőket írta: „Tolna vármegye a betelepítés előtt éppen olyan siralmas képet mutat, mint Szatmár. A XV. század 561 települése helyett az összeírók csupán 45 helységet találtak; ezeknek egy részét is 1690 után telepítették újjá. Tősgyökeres magyar lakosságot csak a Sárköz megközelíthetetlen mocsarai közt lehetett találni” (1981: 63). A németországi telepesek Tolna megyébe költözése a 18. század első felében kezdődött, később már kisebb mértékű volt, amint azt Bellér Béla megfogalmazta: „A XVIII–XIX. sz.-ban Tolna megye összesen 61 helységre kapott kisebb-nagyobb számú német telepest. A telepítés zöme a XVIII. századra, annak is a 30-as éveire esik; a XIX. századra mindössze 5 település” (1981: 66). Szilágyi Mihály a németek bevándorlását a következő körülményekkel indokolta: „A Tolna megyei német települések egyrészt a sok lakatlan faluhelynek köszönhetik létrejöttüket, másrészt – s éppen ez a döntő tényező – a német birodalom nyugati tartományaiban uralkodó korabeli viszonyoknak. A francia betörések nyomán Worms, Heidelberg és a rajnai tartományok legszebb települései elpusztultak, és elviselhetetlen ínséget zúdítottak a szegény népre. Amely területek kívül estek a hadszíntéren, ott viszont a fényűzést esztelenül hajszoló német fejedelmek akkora terheket nyomtak a földművesek és iparosok nyakába, hogy azok belegörnyedtek” (1983: 44).

2. A német ajkú lakosság Tolnába történt betelepülése idővel hatást gyakorolt a megye nyelvi arculatára és néphagyományainak az alakulására. Az újra benépesült községek, városok bel- és külterületén például a különböző földrajzi alakulatoknak, határrészeknek, tereptárgyaknak, objektumoknak a magyar lakosságtól átvett helyneveket felhasználva a német telepesek adhattak elnevezéseket. Mivel a TMFN.-nek munkálatai az 1970-es években zajlottak, ez az időszak még megfelelő volt ahhoz, hogy a német telepítésű községekben, városokban a névgyűjtést elvállaló munkatársaknak, később a helyszíni ellenőrzést és a közzevitést végző nyelvészeknek sikerüljön olyan adatközlőket is találni, akik nemcsak az adott település bel- és külterületét ismerték, hanem a földrajzi neveknek a helyi nyelvjárásban használatos formáit is. Így szinte az utolsó pillanatban értékes anyagot lehetett gyűjteni, majd megjelentetni.

A helyneveknek olyan módon történt a közzététele, hogy hangalakjuk hűen tükrözze a helyi német nyelvjárásnak megfelelő ejtőmódot és szóhasználatot, sajátos problémát, külön gondot is jelentett, de a magyar és a német dialektológiai átírás követelményeinek megvalósításával a Tolna megyei névkiadvány szerkesztői minden tekintetben jó megoldást találtak. A kétféle átírás elvszerű, következetes alkalmazásával, amint azt a fősorolt példák mutatják, az egyes települések német nyelvű földrajzi nevei is a fonetikus átírás elvének figyelembevételével (a magyar ábécé betűivel) kerültek a kötetbe, ugyanakkor az „olvasó [...] a német nemzetiségi (vagy volt német nemzetiségi) községekben a német neveket a német dialektológia jelrendszerében átírva is megtalálja. A német neveknek a német dialektológia gyakorlata szerinti átírását Hutterer Miklós ellenőrizte” (TMFN. 12). Jó megoldásnak bizonyult, hogy a fonetikus átírt német földrajzinév-anyag egy külön fejezetben is megjelenhetett (vö. TMFN. 525–77), és ennek köszönhetően a kötet névadatait a német dialektológiai kutatásokban is hasznosítani lehet(ne).

3. Az előző, nagyobb fejezetekben a Baranya és Somogy megyei német nyelvű helynevek közül – előfordulási számuk és sajátos típusaik figyelembevételével – mutattam be adatokat. Szükségesnek tartom, hogy Tolna megye 55 településének német eredetű földrajzinév-anyagából is bizonyos számú példát soroljak fel. Ezzel arra szeretném felhívni a germanisták figyelmét, hogy a TMFN.-ben lévő német eredetű földrajzi nevek nyelvészeti elemzésével az egyes nyelvjáráások fonológiai és szóképzési különbségeinek feltárására is lehetőség nyílik (más megyék és járáások névadatainak felhasználásáról l. részletesebben Gerstner 2002: 63–5). A földrajzi neveknek hangtani szempontú hasznosíthatóságáról Gerstner Károly például a következőket fogalmazta meg: „Die Angaben sind – von einigen geringfügigen, zumeist drucktechnisch bedingten Änderungen abgesehen – in derselben Form zitiert, wie sie in den Sammelbänden stehen, also in ungarischer dialektologischer Transkription. Es ist wichtig zu bemerken, dass bei der Aufzeichnung der Namen nur die phonematischen, nicht aber die phonetischen Eigenheiten in Betracht gezogen werden sind” (2002: 65). A TMFN.-ben közzétett helynevek például a hangsínbeli sajtások, továbbá a diftongusok típusainak időtartam és nyomaték szerinti vizsgálatára lényegében nemigen használhatók fel, erre inkább a Hutterer Miklós készítette német dialektológiai átírásban közzétett formájukban alkalmasak, amelyre fentebb már utaltam. Ugyanakkor TMFN.-nek anyaga eredményesen aknázható ki például fonológiai, szóképzési és kisebb mértékben néprajzi szempontú kutatásra is.

A tolnai földrajzinév-kötet gazdag német nyelvű bel- és külterületi elnevezésekben. Az alábbiakban ezekből sorolok föl adatokat, mégpedig arra törekedve, hogy a megye mindegyik járásának néhány településéről szemléltető példaként több névadat is szerepeljen. Ezeket a *Tolna megye földrajzi nevei* című kiadvány anyagának járáások szerinti sorrendjében, azokon belül pedig a kiválasztott települések betűrendjében közlöm.

Tamási járás

Belecska: *Belecska* : n. *Pëlęcška ...* 12/2. *Csapási-árok* : n. *Fítirip* Á. Ha nincs eső, útként használják. Itt szokták a szarvasmarhákat a legelőre hajtani. 12/4. n. *Kenc'svanc* [*Béke u*] Úr. Ezen az utcán libákat szoktak legeltetni. 12/68. *Jäger-vögy* : n. *Jéjervize* [...] Az erdőkerülő illetményföldje volt itt. 12/79. *Kendérföd* : n. *Hanëvëkërjen* [...] Valamikor kendert termesztettek itt. – **Gyönk:** *Gyönk* : n. *Jinkr* [...] 24/11. *Magyar falu* : n. *Unerstarf* Fr. A falu magyar lakosai nagyrészt itt laktak hajdan. 24/38. *Lutránus utca* : *Malom utca* : n. *Luteskasz* [*József Attila u*] U. Az evangélikus német telepesek laktak itt. Ebben az utcában van a község egyetlen egyetlen gőzmalma. 24/65. *Ridegkut* : *Borjukut* : n. *Këlvërprone* Kú. A rideg marhák itatókútja volt. 24/89. *Cigány-vögy* : n. *Cijájneskront* [...] A völgy déli részén cigányok laktak. – **Pári:** *Pári* : n. *Pari* [...] A falut tréfásan *Párizs*-nak is nevezik. 21/2. *Fehér-híd* : n. *Vëjzëpruk*. Fehérre meszelt híd. 21/24. n. *Repstikli* [C. *Repczes kis*]. Hajdan vadrepces volt ez a terület. 21/30. n. *Könyérstrósz* Ú. Nagykönyi felé vezető kövesút. 21/36. n. *Fukszlohëkër* [...] Sok róka tanyázik itt. 21/42. n. *Felthiderhite* : n. *Nuszëpanhite* [...] Régebben csöszkunyhó volt itt egy diófánál. 21/85. n. *Csákëmër-vagyönváltásg* [...] Csák János nagykönyi orvosnak volt itt egykor birtoka e terület mellett. – **Szakadát:** *Szakadát* : n. *Szaketal* [...] 26/23. *Krémer-üzlet* : n. *Tislërszëgvëlb*. Krémer nevű tulajdonosáról, aki korábban asztalos volt. 26/42. *Francia-bozót* : n. *Frankehëkk* [...] A francia határ közeléből ide települt németekről nevezték el. 26/57. *Rác temető* : n. *Racëkërhóf* [...] A hagyomány szerint a német lakosság ide települése előtt rácok laktak itt, és itt volt a temetőjük. 26/68. *Szakajtó-hégy* : n. *Szimp* [...] Fölfordított szakajtóra hasonlít az alakja. Egyes adatközlők szerint török katona sírját találták meg itt (TMFN. 94–5, 126, 128, 136–8, 144–5).

Paksi járás

Bikács: *Bikács* : n. *Vigács* 34/1. n. *Sófrtrif* [*Petőfi u*] U. Az uradalom birkáit erre hajtották ki a legelőre. 34/10. *Templom* : n. *Kërih*. Evangélikus templom, 1786-ban építették. 34/58. *Felső-híd* : n. *Ovrisárcprukn*. Híd volt itt a Sárvíz-csatornán. 34/59. n. *Nuszpámfëlt* [...] Az út mentén diófák álltak. 34/84. *Szigeti-szőlők* : n. *Szidvoët* [C. *Szöllös*] [...] Itt termett a legjobb bor. 34/107. *Körös* : n. *Ësn* [C. K. P. *Körös* P. *Körös*] [...] P. szerint kőrösfákkal volt beültetve. – **Györköny:** *Györköny* : n.

Jerkin ... 36/4. n. *Hivlkász* : n. *Rëphinklkász* [*Hegy u*] U 36/33. n. *Smálikász* [*Magyar u*] U. A német anyanyelvűek szerint az elnevezés gúnyos eredetű: az itt lakóknak ritkán volt zsírjuk a főzéshez. 36/43. *Felső-páskom* : n. *Ovripáskom* [...] Régen ide hajtották az ökröket és tinókat legelni. 36/58. n. *Hersvald* [...] Az 1720-as években itt nagy erdőség volt. A betelepített németiség az építkezésekhez ingyen termelhetett ki fát. 36/131. *Szélés-csapás* : n. *Tripp* Csa. Összekötő út a Páskom és a Hencsei út között. – **Németkér**: *Kér* : n. *Kír* [...] 32/19. *Uj utca* : n. *Nájikazé* [*K. Kerszt u* *Hiv. Kassai u*]. U 32/25. n. *Krószvázër* T. A környék legnagyobb vize. 32/64. *Fóber-kérészt* : n. *Fóvërkrájc* Ke 32/84. *Arany-hégy* : n. *Koltperk* [...] Talajművelés közben aranypénzeket találtak. 32/108. *Bikarét*: n. *Vikëvize* 32/113. n. *Koltperk* Kú. Igen bővizű kút, ezt használták leggyakrabban. (TMFN 176–8, 184, 186, 187, 191–3, 195).

Dombóvári járás

Dúzs: *Duzs* : n. *Dusai* [...] 51/2. *Fehér-híd* : n. *Vájzipruk* Híd 51/10. *Templom* : n. *Kherih* Templom. A hagyomány szerint a rác templom maradványaiból épült. 51/27. *Öreg-szöllök* : n. *Aldivajngertë* 51/59. *Kendërázttató* : n. *Hanëfrëccë* Á. Valamikor itt áztatták a kendert. 51/66. *Bikarét* : n. *Vikavizë* [...] A községi apaállatokat innen takarmányozták. 55/78. *Fenyves-fóras* : *Nagy-rét* : n. *Fihtëkvélé* S, nyárfás. Régebben rét. – **Kurd**: 53/21. *Ulicska utca* : *Vörös Hadsereg utca* : *Uri utca* : n. *Készje* [*Vörös Hadsereg u*]. U. Valamikor ebben az utcában horvátok laktak. Akik itt nemrég építettek, úrhalmám embereknek tartják a falubeliek. 53/23. *Szent Antal* : n. *Hájlihe-Antóni Szo* 53/78. *Vitéztelek* : n. *Vitézföld* [...] Az első világháborúban vitézi címet szerzett katonák és hadiözvegyek itt kaptak földet. 53/118. *Homokbánya* : n. *Szantál* Ds, homokbánya. 53/139. *Csurgai-híd* : n. *Csarkamërpruk* Híd. Csurgó felé van. 53/158. *Szent kút* : n. *Hejliprunë* F. Gyógyító hatást tulajdonítanak a vízének (TMFN. 258–261, 264, 266–8).

Bonyhádi járás

Bonyhád: 77/3. *Vastag-fák* : n. *Dikebém* : n. *Tikepém* Az 1950-es években kivágott ősrégi nyárfasor. 77/284. *Ladomány* : n. *Ladomë* : n. *Ládeme* [C. K. Hn. *Ladomány*]. 77/351. n. *Fistájvëh* Ú. A Halastóhoz vezet. 77/388. szék. *Káposztajódek* : n. *Krautstikë* 77/463. *Szëcska* szék. *Szacska* : n. *Szëcskë* [...] Falu helye lehetett. – **Felsőnána**: 59/1. *Fősső utca* : n. *Óberdorf* [*Ady Endre u*]. U 59/21. *Hadi-föld* : *Kiráj-dülö* : n. *Hadifelt* [...] Az első világháború után osztották; Király családnevű tulajdonosa is volt régen. 59/33. *Lencse-vögy* : n. *Lincitál* [K. *Lencsevölgy* : n. *Linzenthal*]. 59/37. *Lincitáli-fóras* F – **Grábóc**: 78/19. *Szarvas-vögy* : n. *Herstál* 78/74. *Milovac* : n. *Milovac* [C. *Milovác* K. *Kedves*] – **Kakasd**: 72/8. *Vendël-szobor* : szék. *Szent Vendel kërészttje* : n. *Vendëlini Szo*. Körmeneti hely volt, különösen jószágjárvány idején. 72/57. *Pince szurdik* : szék. *Szurdik* : n. *Kelrhól* U. Keskeny utacska kétfelől pincékkel. 72/62. *Határárok-híd* : szék. *Bëlaci-híd* : n. *Hotrpruk* Híd. A Kakasdot Belacal összekötő út megy fölötte. 72/85. *Vögységi-patak* : *Határárok* : n. *Kiszkróbe* Pa 72/184. *Várhëgyi út* : n. *Tálvég* Ú. Fölvezet a Várhegyre. – **Kalaznó**: 57/20. *Borgyu utca* : n. *Kelbekrun* [*Béke u*]. U. Itt hajtották a borjakat legelni. 57/36. *Csücsök* : n. *Högyészergengëffël* [C. *Grenz Kip-pel* K. *Högyézi határscücs*]. Do, sz. 57/45. *Málë-földek* : n. *Vársáderberglözër*. A legjobb málnának való kukorica itt terem. – **Kéty**: 61/33. *Sik-Ódány* : n. *Klejhdány* [...] Igen enyhén dombos. 61/45. *Diós-dülö* : n. *Niszkrund* [...] Régen szőlő volt sok diófavál. 61/48. *Lótemetö* : n. *Fihkerhóp* [...] Ma döghút. 61/58. *Vig-vögy* : n. *Lusztih* [...] Régen tanyák voltak prësházakkal, pincékkel, és oda jártak a faluból mulatni. 61/82. *Nagy-vögy* : n. *Grószttál* – **Murga**: 60/8. *Kertëk ajja* : n. *Hopstel*. A házak mögötti kertek, telkek neve. 60/29. *Lusztig* : n. *Lusztig* [...] 1935-ig szőlő volt. 60/49. *Birka-hëgyi-föld* : n. *Sófbërgerfëld* 60/61. n. *Tel Vö* [...] Katlanszerű horpadás. 60/86. n. *Trip* [...] Itt hajtották a birkákat. – **Tevel**: 62/14. *Rozália-kápolna* : n. *Roszálkihërih* Ép. A pestisjárvány megszűnésének emlékére építették igás fuvar nélkül. 62/92. *Venyigés* : n. *Rëábëmë* [...] Fűzfavesszőt termelt, amiből kosarakat fontak. 62/95. n. *Hölistëtekeli* [...] Tehénlegelő volt. – **Závod**: 64/3. *Katolikus templom* : n. *Katolisekirhë* Ép 64/10. *Szent Flórián* Szo. A hagyomány szerint még az első telepek hozták magukkal Németországból. 64/38. *Kukoricaföld* : n. *Kukuruckrinjë* (TMFN. 285–6, 291–2, 296–7, 298–300, 302–3, 307, 327–8, 329, 331, 352, 358, 359–61, 365–6).

Szekszárdi járás

Alsónána: 103/3. *Falusi-árok* : Nagy-vizesárok : n. *Mülkráve* Pa, patak, amely a falun folyik keresztül. 103/7. *Pincesor* : n. *Kelerperih* [C. *Kellerberg*]. Présházak 3 sorban. Szorosan hozzátartoznak a faluhoz, mert a falu fölötti magaslaton állnak, és közülük sok lakóházul szolgál. 103/25. *Évangélikus templom* : *Nagy templom* : *Sváb templom* : n. *Évangélistakerh* 103/61. *Réz-hégy* : n. *Riszér* : n. *Riszperih* [C. *Reissberg* K. *Rézhegy*] 103/104. *Halastó* : *Fistejh T.* – **Bátaszék:** 107/13. *Sváb-malom* : n. *Svobmil* [P. *Schwáben Mühl*]. Vízialom volt. 107/ 149. *Vendel* : n. *Vendelíni Szo* a templom oldalán. Vendel napja a község fogadott ünnepe volt. Munkaszünetet tartottak. A szobornál egyházi szertartás folyt. 107/191. *Kerek-hégy* : *Kerek-högy* : n. *Rundehil* Do, sző. Nevét alakjáról kapta. 107/199. *Malomrét* : n. *Milvitz* [...] Egykor rét volt, s a rajta keresztülfolyó patak vize több malmot hajtott. 107/253. *Második-vögy* : n. *Cvejtítál* [...] Felvezet a Szentai-tetőre. – **Szállka:** 101/3. *Fölső-falu* : n. *Overtarf* [Petőfi *Sándor u*]. Fr. A falu É-i része. 101/54. *Községi-rétföldek* : n. *Kmávíze* : n. *Kmávízeke* [C. *Gemeidewiesenacker* K. *Községi rétföldek*]. 101/57. *Pince-magaslat* : n. *Kelerbergerhé* [...] Dt – **Tolna:** 94/71. *Külső iskola* : *Uj iskola* : n. *Nájhesúl* Ép. 94/ 107. *Lőportorony* : n. *Pulferperg* : n. *Pulferturmperg* [P. *Puskapor h*]. Fr. A hagyomány szerint egy nagy épület áll itt, amely lőportorony volt. 94/154. *Béka-kut* : n. *Jáklprune* Kú. Kerekes közkút. Mindig voltak benne békák. 94/311. *Fősző-réhókony* : *Tilos* : n. *Iberfúghágli* Átkelőhely az egyik Duna-ágon. 1938-ig ezen az ágon itt járt át a komp. 1950-től tenyészpontyokat tartanak benne a halászok. *Tilos* a horgászás (TMFN. 436, 438, 442, 476, 478, 487, 490, 506, 510, 512, 514).

A TMFN. – amint már említettem – gazdag különböző német nyelvjárású földrajzinév-anyagban, ugyanis Tolna megye 108 községének, városának nagyjából a fele, összesen 55 helység lakossága a török kiűzése után Németországból települt át, és az új hazában kialakult német nyelvű bel- és külterületi neveit egészen az utóbbi évtizedekig megőrizte. Ezeknek a településeknek a száma – a TMFN.-ben közzétett névanyag sorrendjét követve – járasonként a következő: a Tamási járásban: 10, a Paksi járásban: 4, a Dombóvári járásban: 4, a Bonyhádi járásban: 30 és végül a Szekszárdi járásban: 7. Figyelmet érdemel, hogy a Bonyhádi járás minden egyes falujában, városában találunk német gyökerű helyneveket. Feltűnő az is, hogy ebben a járásban több ilyen település van, mint a másik négyben együttvéve. Sok lehetőség van tehát arra, hogy a megye német nyelvű földrajzi nevei alapján mihamarabb különböző szempontú, eredményes kutatások szülessenek.

C) Nyelvjárás és névtani szempontú vizsgáldás a földrajzi nevekben

1. A fuldai nyelvjárás néhány, a helynevekben is megőrzött jelenségének vizsgálata

1.1. A három dél-dunántúli megye helynévköteteiből történt példaanyag áttekintése, gyűjtése során gondoltam arra, hogy megvizsgálom azokat a nyelvjárás jelenségeket, amelyek a német földrajzi nevekben találhatók. A figyelembe vehető tájnyelvi sajátságok közül természetesen a nyelv több részlegét (így pl. a mondattant) figyelmen kívül kell hagyni, sőt az elvégzendő elemzést nagyban meghatározza a helynevekben előforduló nyelvjárás jelenségek gyakorisága is. A helyneveknek a dialektológiai szempontú kutatásokban való felhasználása – az adatok kisebb száma miatt – elsősorban a hangtani, ritkábban a morfológiai sajátságok elemzésével hozhat felszínre tájnyelvi jelenségeket. Úgy gondolom, hogy a szókészlet terén azokat a valódi tájszókat érdemes vizsgálni, amelyek egy-egy település vagy kisebb-nagyobb tájegység földrajzi neveinek részeként fordulnak elő. Bár az ilyen helynévadatoknak a száma általában kevés, a földrajzi nevekben előforduló nyelvjárás sajátságoknak a feltárására így is alkalmasak (l. részletesebben Gerstner 1981). A fentiekben említett jelenségek elemzéséhez az ilyen céllal végzett kutatási előzményekről természetesen tájékozódnom kellett, ezért a továbbiakban erről szólok.

1.2. Az eddigi kutatásokról azt állapíthatom meg, hogy az általam kiválasztott baranyai, somogyi és tolnai névgyűjtemények, valamint más megyei, járási helynévkötetek német nyelvű adatainak nyelvészeti szempontú vizsgálatára mindmáig kevés figyelem irányult, noha a közzétett nevek túlnyomó többsége hangalakjában a fonetikus átírás elvének teljes mértékben megfelel. Biztató kez-

deményezések, elismerést érdemlő eredmények – amint Gerstner Károly kifejtette – ezen a téren már a 20. század első évtizedeiben voltak: „a harmincas évek elején lendült föl hazánkban a német földrajzi nevek, elsősorban a dülönevek gyűjtése, s ennek eredményeként a különböző folyóiratokban és sorozatokban olyan cikkek és monográfiák jelentek meg, amelyek egy-egy magyarországi német falu vagy terület névanyagát vizsgálták településtörténeti és nyelvjárástani szempontból” (1981: 181).

Írásának középpontjában a magyar–német kettős földrajzi nevek vizsgálata áll, amelyet Komárom megyei névanyag alapján végzett el. Kutatásaihoz a következő három névcsoporthoz választotta ki: településnevek, belterületi és külterületi elnevezések. Névanyagát alapul véve mindegyik kategórián belül részletesen feltárta az egyes típusokat, amelyeket jól kiválasztott magyar és német névpárok illusztrált. Vizsgálódásaival például mutatott arra, hogy azoknak a megyéknek a köteteit, amelyekben kétnyelvű (pl. magyar–német, magyar–szlovák stb.) névadatok találhatók, a párhuzamos névadás szempontjából is érdemes kutatni.

1.3. Az 1960-as évek közepétől mintegy négy évtizedig tartó, igen eredményes földrajzinév-gyűjtés és -kiadás adott nagy lendületet a magyar névtudománynak. Ez tette lehetővé, hogy Gerstner Károly nyelvjárási szempontból – több megyéből választott példák alapján – német nyelvű földrajzi neveket vizsgálhatott, sajnos azonban kutatásai nemigen találtak követőkre. A *Deutsche Dialektscheiningen in ungarndeutschen geographischen Namen* című tömör, igen értékes írásában Komárom, Tolna, Vas és Veszprém megye 33 községének és városának a helyneveit elemezte főképpen fonetikai-fonológiai szempontból, ugyanis a legtöbb példa, miként más nyelvekben (így a magyarban is) a hangtani jelenségekre fordul elő. Az alaktani sajátságok közül például az *-el*, illetőleg az *-erl* kicsinyítő képző német nyelvjárásokban található változatait vizsgálta, ezenkívül – jól kiválasztott adatok alapján – a szókészletet érintő néhány, területi különbségre mutatott rá. Több szempontot is érvényesítő elemzéseivel Tolna megyéből a következő települések földrajzinév-anyagát használta föl: 24. Gyöng, 25. Diósberény, 28. Varsád, 71. Mucsfa, 78. Grábóc, 83. Mőcsény, 101. Szálka és 103. Alsónána (l. részletesebben Gerstner 2002). Vizsgálódásait nagy érdeklődéssel olvastam, mert munkámban – igaz, egészen más szempontok alapján – Tolna megyei helynevekkel is foglalkoztam. Remélem azonban, hogy a hazai germanista nyelvészek közül néhányan majd vállalkoznak arra, hogy a megyei, járási és más földrajzinév-kiadványokban fellelhető német nyelvű bel- és külterületi elnevezéseket előbb-utóbb vallatóra fogják.

1.4. Jómagam – ha vázlatosan is – néhány hang- és alaktani jelenség, továbbá a felhasznált forrásokban található valódi tájszók alapján mutatom be: miként, milyen mértékben lehet a megfelelően kiválasztott német nyelvű névadatokat dialektológiai szempontból vizsgálni. Mivel nem vagyok germanista, az említett kutatási cél megvalósításához olyan helyi és/vagy regionális nyelvjárási feldolgozásokat kerestem, amelyek a Schwäbische Türkei területén lévő település vagy kisebb-nagyobb tájegység nyelvének elemzését tartalmazzák. Két ilyen jellegű feldolgozást is találtam. Az egyik Josef Schwing *Grammatik der deutschen Mundart von Palotabozsok (Ungarn)* című könyve (1993), a másik kiadvány pedig Katharina Wild *Zur komplexen Analyse der 'Fuldaer' deutschen Mundarten Südingarns* címmel megjelent kiadványa volt (2003). Vizsgálódásaik nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a Fulda környékéről hazánkba települt németek néhány nyelvjárási sajátságát a földrajzi nevekben főlismerjem és elemezzem. A továbbiakban feldolgozásaiknak azokat az eredményeit mutatom be részletesebben, amelyeket a német nyelvű helynevek nyelvjárási szempontú vizsgálatában fölhasználtam.

1.4.1. Palotabozsok baranyai község, amely Mohácsi járás északi részén, Bátaszéktől délre fekszik. Német nyelvű lakossága a 1720-as évektől több hullámban települt be. Josef Schwing ebben a faluban született, a helyi német tájszólást anyanyelvjárásként sajátította el. A gyűjtést hozzátartozói, ismerősei körében végezte. Mindezen körülmények is segítettek abban, hogy a vizsgált tárgykörben sok részletre kiterjedő, alapos feldolgozást készíthessen. Munkájának középpontjában a palotabozsoki nyelvjárás hang- és alaktani részletes leírása áll, amelyet vizsgálódásaimban hasznosítani tudtam. Könyvében a község tájnyelvének származáshelyeit is megjelölte, azt állapítva meg, hogy a falualapítók eredeti, kibocsátó nyelvjárásvidéke Fulda városától délre lehetett. Ezzel kapcsolatban

a következőket fogalmazta meg: „Ihre markansten Merkmale weisen in die Gegend südlich von Fulda in das Gebiet zwischen den Städten Steinau und Schlüchtern im Westen und Brückenau im Osten” (1993: 3).

1.4.2. Katharina Wild *Zur komplexen Analyse der 'Fuldaer' deutschen Mundarten Südingarns* című könyvében több olyan tájnyelvi sajátágot találtam, amelyek a földrajzi nevekben is előfordulnak, és ezért a fuldai eredetű nyelvjárások részletes leírását tartalmazó monográfiáját haszonnal forgathattam. A német szakirodalomban 'fuldische', 'Fuldaer', illetve 'Stifoller' (= Stift Fuldaer) nyelvjáráscsoportnak nevezett lakosság a török kiűzése után a 18. század első évtizedei után Fulda vidékéről került hazánkba, és Baranyában, a Mohács és Pécs közötti területen nagyjából harminc települést hozott létre. Katharina Wild ezekből a helységekből (l. ehhez a kiadványban lévő térképvázlatot, 2003: 8) kutatópontként Babarc, Feked, Himesháza, Nagynyárád, Székelyszabar és Szűr községet választotta ki. Babarcnak a nyelvjárását különösen jól ismeri, hiszen ez a község a szülőfaluja, így módon az ott szerzett tájnyelvi ismereteit, tapasztalatait munkájában is hasznosítani tudta. Fonetikai, alak- és mondattani szempontú vizsgálódásait, valamint a szókészletre kiterjedő elemzéseit a felsorolt falvakban gyűjtött nyelvjárási anyagon végezte el. Ennek a sokoldalú feldolgozásnak természetesen a (hang- és az alaktani) fejezetét tudtam felhasználni. Ezekre (főleg a hangtani jelenségekre) a földrajzinév-anyagban sok példát találtam, morfológiai sajátágok azonban csak kisebb számban fordulnak elő.

2. A német nyelvű névadatok hitelességének alapvető kérdése, hogy hangalakjuk pontosan, hűen tükrözze az egyes helyi nyelvjárásoknak megfelelő kiejtést. Mivel a vizsgálódás alapjául szolgáló kiadványok közül a baranyai és tolnai földrajzinév-kötetek adatait a fonetikus átírás követelményeinek megfelelő formában tették közzé, ezért ezek alkalmasak nyelvészeti célú feldolgozásra is. A somogyi névgyűjtemény német nyelvű anyaga, amint az előzőekben már részletesen bemutattam, eléggé kis terjedelmű. A közzétett német földrajzi nevek a magyar fonetikus átírással kerültek a kötetbe (SMFN. 14).

A baranyai földrajzi nevek példaanyaga alapján – a megye néhány községét érintően – egy-két tájnyelvi jelenség elemzésére is csupán azért tudtam kitérni, mert erre az említett (a fuldai nyelvjárásokkal foglalkozó) dialektológiai kutatások lehetőséget adtak számomra (vö. Josef Schwing 1993; Katharina Wild 2003). Az alábbiakban a két feldolgozásból azokat a hang- és alaktani sajátágokat veszem sorra, amelyekre a felhasznált helynévkötetekben több-kevesebb névadatot találtam.

2.1. Palotabozsok nyelvjárásában az *r* előtti hangtani helyzetben gyakori a kettőshangzók előfordulása. Ezeknek több hangszínbeli realizációja is lehet, amelyről Josef Schwing például a következőket állapította meg: „Es kommen folgende kurzen Kombinationen vor, nur vor /r(:)/ zugelassen sind [...] Die kurzen Varianten sind steigend, die langen sind fallend” (1993: 17). Katharina Wild kutatásai is azt mutatják, hogy ez a jelenség jellemző a fuldai nyelvjárásra. Így például az *r* előtt az *u* hang helyén használatos diftongusról a következőket írta: „Vor ausfallendem *r* wird mhd. *u* zu *ue* diphthongiert: *tuešt* 'Durst', *wuešt* 'Wurst' ” (2003: 18). Erre a sajátágra a szójegyzékben még például a következő adatokat találtam: *der Schmoan* 'Schmarren; Wertloses', *die Schupkoan* 'Schubkarren', *die Schwoatl* 'Schwartel; Speckschwarte', *der Tandelmoat* 'Tandelmarkt' és *der Vuerhang* 'Vorhang; Gardine' lexémák is (2003: 69, 72, 75, 80).

A baranyai földrajzinév-gyűjtemények átnézése során erre a jellegzetesnek tűnő nyelvjárási sajátágra, az *-r* mássalhangzó előtti fonetikai helyzetben jelentkező diftongusokra igen sok adatot találtam. Erre a kettőshangzó-tendenciára a Schwäbische Türkei területén lévő, Fulda környékéről települt községek helynévanyagában például a következő – több diftongusváltozatban jelentkező – névadatokat találtam: **Babarc:** 218/37. *Flórián-förás* : n. *Fluerjáni-Prénnje* 'Flórián-Brünnlein' F, ma már kút a Flórián-szobor mellett. A falu legjobb vizének tartják. A környéken lakók innen hordják a vizet. – **Geresdlak:** 197/94. *Flórián* : n. *Fluerjáni* 'Flórián' [...] Szo, a tűz patrónusának tiszteletére. – **Himesháza:** 203/28. n. *Poark* 'Park' Park volt a templom mögött. A millennium tiszteletére díszfákat ültetettek ide; majd 1898-ban Erzsébet királynő halála emlékére rózsaligettel bővítették. 203/50. n. *Éner Tuerfszkräic* 'Unterdorfskreuz' : n. *Plèhr Hèergoutt* 'Blecher Herrgott' : n. *Plèhkräic* 'Blechkreuz' Ke, bádogtesttel az alsó faluban. Erre utalnak a nevek. – Nh.: A régi, nádtetos, leégett

templom helyén s emlékére állították a keresztet 1820 körül. – **Palotabozsok:** 196/28. n. *Fluerjáni Krajc* 'Florian-Kreuz' : c. *Florian trusu* 'Flórián-kereszt' Ke, Vendel- és Flórián-szobrokkal. A Haág és a Krepsz család állította 1860-ban. – **Somberek:** 201/39. n. *Flarian* : n. *Fluerjáni* 'Florian' [*Szent Flórián-szobor*]. Szo, tűzvész elleni oltalom reményében állították kb. 200 éve. – **Véménd:** 193/83. *Szentháromság-szobor* : n. *Traifaldihkhait* 'Dreifaltigkeit' : szh. *Trojstzvo* 'Trojstvo' : rc. *Szubor* 'szobor' [...] – A. sz. talapzatán kis méretű *Flórián-szobor* : n. *Fluerjáni* 'Florian'. A falu legmódosabb gazdája állította (BMFN/II. 63, 122, 139, 181, 203, 205, 374). – **Liptód:** 211/143. n. *Svoacake* 'Schwarzacker' 'Ds, sz, e. Nevét a föld fekete színéről kapta. – **Nagynyárád:** 224/57. *Fekete-kapu* : n. *Svoece Tuer* 'Schwarzes Tor' – **Székelyszabar:** 213/7. *Himesi sarok* : *Fekete sarok* : n. *Nimeszer Èkk* 'Nimmerscher Eck' : n. *Svoac Èkk* 'Schwarzeck' Fr. 1945 előtt a szegények lakták, akik nagyon összetartottak. Kötelkedő magartásuk miatt a falubeliek tartottak tőlük. – Más a. sz. a nevet az első világháború idején itt lakó cigányokról kapta (BMFN/II. 295, 305, 523). – **Fazekasboda:** 195/8. *Kulturház* : *Kocsma* : *Bolond-ház* : n. *Khultuehausz* 'Kulturhaus' : n. *Vietszhausz* 'Wirtshaus' É. Művelődési otthon és italbolt egy épületben. A harmadik név népi humorra vall. – **Geresdlak:** 197/40. *Mozi* : *Kocsma* : n. *Vietszhausz* 'Wirtshaus' É, mozi és italbolt. – **Palotabozsok:** 196/10. n. *Krompiernszkarte* 'Grundbirngarten, Kartoffelgarten' [...] A betelepülés után 170 négyszögölnyi parcellákon itt burgonyát termeltek. 196/45. n. *Fie Lintpém* 'Vier Lindenbaume' Emlékfák, 4 hárs, Erzsébet királyné tiszteletére. 196/98. *Új-hegy* : *Birg* : n. *Hener Kepierih* 'Hintergebirg' 196/190. *Szarvashegy-dűlő* : *Hirsberg* : n. *Hierzsepukl* 'Hirschenbuckel' : c. *Hirzsepukl* [K8, 9: *Hirschberg*... P. *Hirschenbukl* K16: *Hirschenbuckel-Feld*]. Ezt a területet erdő borította, mely gazdag volt szarvasokban. 196/209. *Faluvég-dűlő* : *Dorfgrund* : n. *Tuefkronde* 'Dorfgrund' : c. *Turfkrond* [...] A név arra emlékeztet, hogy a török hódítás előtt itt állt a falu (P. is utal rá); még ma is köves itt a terület. 196/34. *Bikaistálló* : *Kocsma* : *Presszó* : n. *Vikestall* : 'Bullenstall' : n. *Vietszhausz* 'Wirtshaus' : c. *Kircsima* 'Kocsma' [...] É, italbolt, bikaistállóból alakították át. – **Szebény:** 194/55. *Kocsma* : n. *Vietszhausz* 'Wirtshaus' É, ÁFÉSZ-italbolt (BMFN. II. 95, 111, 121, 122, 129, 131, 136). – **Mucsi:** 55/15. *Kocsma* : n. *Vičhausz* [*Italbolt*]. Ép. Virt nevű családról 55/27. *Templom* : n. *Khièrh* Ép – **Závod:** 64/15. *Gungël-kocsma* : *Présszó* : n. *Gunglvërchausz* Ép (TMFN. 273, 307).

Ha az itt felsorolt kettőshangzós példákat abból a szempontból tekintjük át, hogy mely helységekben fordulnak elő, azt állapíthatjuk meg, hogy – a Tolna megyei Mucsi és Závod kivételével – mindegyik település a Mohácsi járásban Pécs és Mohács között található. A néphagyomány szerint ezen községek lakosságának elődei a 18. században a hazánkba történt bevándorlásuk idején – természetesen Mucsit és Závodot is ide sorolva – Fulda környékéről kerültek Magyarországra. Az -r előtti kettőshangzó-tendenciát ezeknek a helynévadatoknak a viszonylag nagy száma, gyakorisága közvetett módon megerősíti Josef Schwingnek a palotabozsoki tájnyelv alapján végzett kutatását (1993) és Katharina Wild a fuldai eredetű nyelvjárásokra vonatkozó vizsgálódásait (2003), amelyekről már szóltam, és amelyek alapján az előzőekben felsorolt névadatokat számba vettem.

2.2. Egy másik hangtani jelenségre, a szó elején vagy pedig intervokális helyzetben lévő *b* helyén használatos, két ajakkal képzett *w*-re találtam adatokat. Ennek a hangnak az előfordulásáról Josef Schwing azt jegyezte meg, hogy a magyar szókölcsönzésekben és az irodalmi nyelvben van rá példa [„nur in Lehnwörtern aus dem Ungarischen oder aus der Hochsprache”] (1993: 55). Erre a sajátosra szülőfalujának helyneveiben a következő példák fordulnak elő: 196/1. *Tál* : n. *Svövesteke* 'Schwabebstücker' : n. *s' Tall* 'das Tal' : c. *Dall* 'völgy' [...] A harmadik hullámban érkező német telepések valamikor itt kaptak kisebb földdarabokat; a másik elnevezés a földrajzi alakulatra utal. 196/34. *Bikaistálló* : *Kocsma* : *Presszó* : n. *Vikestall* : 'Bullenstall' : n. *Vietszhausz* 'Wirtshaus' : c. *Kircsima* 'Kocsma' [...] É, italbolt, bikaistállóból alakították át. 196/160. n. *Svövevize* 'Schwabewiesen' 196/182. *Föső-Grinyi-híd* : n. *Ouver Krennyiepekk* 'Obere Gringesbrücke' : c. *Opre Grinyi pódó* [...] A két híd közül az északabbra fekvő. Ezekon kívül például még a következő névadatokat találtam: – **Liptód:** 211/47. *Felső utca* : n. *Ever Tuerf* 'Oberdorf' : n. *Pávacer Kassz* 'Bawaser Gasse' : szh. *Svapszki kraj* 'német utca' [...] U. magasabban fekszik, mint az Alsó utca, s Babarc felé vezet. – **Szederkény:** 217/301. *Bika-rét* : n. *Ene Vikevize* 'Untere bullenwiese' (BMFN. II. 120, 129, 291, 368).

A magyar jövevényszavak *b* hangja helyén a német *w* hang előfordulását Katharina Wild is megerősítette, ugyanis ezen mássalhangzó-sajátságáról a következőket írta: „Auch in früheren unga-

rischen Entlehnungen wurde intervokalisches *b* durch *w* ersetzt: *pawats* 'Babarc', *sawer* 'Szabar' (Szekelyszabar). In dem ung. Lehnwort *bika* 'Zuchtstier' wurde auch anlautendes *b* zu *w* gewandelt: *wike, wiker*" (2003: 27–8). Erre a jelenségre szóanyagában például a következő adatok fordulnak elő: *der Fewer* 'Feber; Februar', *die Lewerknellsoppe* 'Leberknödelsuppe; Rindsuppe mit Leberknödeln', *die Riwisel* 'Ribisel; Johannisbeere', *die Spitzbuwe* 'Spitzbube; Gebäck aus Mürbeteig' és a *der Strohschuwur* 'Strohschober; Strohhaufen' (2003: 68, 69, 72, 80–1).

2.3. Tanulmányosnak, hasznosnak tartom Katharina Wild azon összegzését, amelyet a baranyai, fuldai eredetű nyelvjárások hangtani sajátosságairól így foglalt össze: „Vergleicht man die oben beschriebenen phonetischen Merkmale der 'fuldischen' Mundarten mit Untersuchungen zu den in der Fuldaer Landschaft [...] zeigt sich, dass alle untersuchten Mundarten ein Fuldaer Gepräge haben. Die Differenzen zwischen den einzelnen Ortsmundarten ergeben sich vor allem daraus, dass in ihnen die wichtigsten Fuldaer Eigenheiten nicht (mehr) in gleichen Maße vorzufinden sind, bzw. dass sie einen allgemeinen westmitteldeutschen Einschlag unterschiedlicher Stärke zeigen" (2003: 31).

Más hangtani jelenségre nem találtam több olyan példát, amely a fuldai eredetű települések földrajzi neveiben előfordulna. Remélem, hogy a bemutatott adatokkal sikerült valamelyest a hagyományos nyelvjárási anyaggyűjtés alapján végzett kutatásokhoz hozzájárulni, és ezáltal a helynevek tájnyelvi értékeinek, különböző sajátosságainak dialektológiai célú felhasználására is felhívni a figyelmet.

3. Az alaktan terén a kicsinyítő képzők között találunk a fuldai nyelvjárásokra jellemző, sajátos formákat. Ezeknek szerepe, használata, amint azt Josef Schwing részletesen bemutatta (1993: 240–6), a palotabozsoki nyelvjárásban nagyon bonyolult. A *-chen* deminutívképző különböző változatait és előfordulását Katharina Wild is sok részletre kiterjedően vizsgálta (2003: 36–50). A középnémet *-chen* kicsinyítő képző szerében a fuldai nyelvjárásban egyes számban a *-je, -elje* képzők használatosak (pl. *Tischje* 'Tisch', *Kiarpje* 'Korb'; *Agelje* 'Auge', *Knechelje* 'Knöchel'), többes számban az *-erje* és *-elrje/-lerje* (*Tischerje* 'Tische', *Männerje* 'Männer'; *Steckelrje/Stecklerje* 'Stücke', *Gräwelrje/Gräwlerje* 'Graben') képzőváltozatok fordulnak elő (vö. Wild 2003: 36).

A magyarokkal való együttélés során a tőlük átvett kölcsönszavakban is találunk példákat arra, hogy ezekhez német nyelvi kicsinyítő képző járulhat. Katharina Wild ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Die ungarischen Lehnwörter älterer Herkunft wurden auch hinsichtlich ihrer Deminuirung in das mundartliche System integriert: *Wikje/Wikelje – Wikelrje/Wikerje* 'Zuchtstier' (ung. *bika*); *Puntje/Pontje – Punderje* 'Pelzmantel' (ung. *bunda*); auch: *Pekmesje* 'Mus' (serbokr.-türk. *pekmez*). Bei den neueren Entlehnungen aus dem Ungarischen werden den Substantiven in der Regel die ungarischen Deminutivsuffixe *-ka, -ke* angehängt: *Trenk e bessje tejetschke* 'Trink ein bisschen Milch' (ung. *tej*); dasselbe findet man auch bei den Hypokoristika *Marika* 'Maria', *Pistike* 'Stefan'. Selten hört man auch die Formen *Marikaje* bzw. *Pistikeje*, stets mit stark kosender Bedeutungskomponente" (2003: 38).

3.1. A forrásul szolgáló megyei névgyűjteményekben a kicsinyítő képzős helynevekre például a következő adatok fordulnak elő: **Babarc**: 218/95. *Tói-fórá*s : n. *Vajertól Prënnjie* 'Weihertál Brunnlein' F, ez táplálta régen a Weiher tavat. Kitűnő ivóvíze volt. – **Fazekasboda**: 195/86. n. *Puszteprone* 'Pußtabrunnen' : n. *Triszprone* 'Driesbrunnen' : n. *Prënnjie* 'Brunnlein' F, korábban a puszta gémeskútja, volt tulajdonosáról. Ide hajtották állataikat itatni. – **Himesháza**: 203/57. *Ainkëeser Piennjie* 'Engescher Börnchen' F. a hasonló nevű dűlőben. 203/206. n. *Kemajpien* 'Gemein(de)born' n. *Rútallszpien* 'Ruhetalsborn'. – **Liptód**: 211/131. n. *Páricser Pronn* 'Baricsér Brunnen' : n. *Páricser Prënnjie* 'Barices Brunnlein' : szh. *Páricski bunárity* 'báricsi forrás' F. hasonló nevű rét mellett. – **Szebény**: 194/203. *Barnáék kútja* : n. *Barnasz Prënnjie* 'Barnas Brunnlein' F. Barnáék rétje, méhese közelében. – **Szederkény**: 217/226. *Forrás* : n. *Prënnjie* 'Brunnlein' F. – **Szekelyszabar**: 213/93. *Pëerkróve-Prënnjie* 'Beergraben-Brunnlein' F. a hasonló nevű dűlőben. – **Szúr**: 200/30. *Krémër-forrás* : n. *Kraicprënnjie* 'Kreuzbrunnlein' F. a közelben lakóról, ill. a közeli keresztről. Medrét kifalazták, fedéllel és kifolyóval látták el. A fél falu innen viszi a vizet a babfőzéshez. 200/31. n. *Prënyeszkráic* 'Brunnlein-Kreuz' n. *Klasze-Kraic* 'Klaß-Kreuz' Ke a közeli forrásról, ill. a felújítató nevérol. 200/55. 200/59. n. *Klane Këeterie Prënnjie* 'Klein-Gärtschen Brunnlein' F. a hasonló

nevű dülőben. – **Véménd:** 193/440. *Svëvisvzëprënnjie* 'Schwäbischwiesnbrünlein' F. a hasonlónévű réten. – A. sz. combvastagságnyi sugárban tört elő a part oldalából; a csermely itt duzzadt patakka (BMFN. II. 86, 101, 115, 173, 205, 295, 309, 364, 377). Itt jegyzem meg, a kicsinyítő képzős *Prënnjie* 'Brünlein' (és egy-két, ritkábban előforduló hangváltozata) a Fulda vidékéről települt helységek névanyagában igen gyakori. Különösen feltűnő, hogy például Szűr község határában legalább tíz ilyen földrajzi névre van példa (vö. BMFN. II. 171–7). A *Prënnjie* víznév gyakorisága minden bizonnyal a Mohács és Pécs közötti vidék vízrajzi és domborzati helyzetével függ össze.

A *Prënnjie* főnévvel keletkezett helyneveknél jóval ritkábban, viszonylag mégis nagyobb számban találunk példákat a *Gründel* alapelemmel létrehozott elnevezésekre. Ilyen névadatok például a következők: **Feked:** 192/112. *Gründli* : n. *Krënnjie* 'Gründlein' : n. *Krënyeszvald* 'Gründleinwald' [K2: *Gründl Graben*; e K12: *Gründel*; l]. *Ds*, *Vö*, e 192/117. n. *Krënyeszprënnjie* 'Gründelbrünlein' F a Gründel-ben. Itt ered a Karasica másik ága. 192/124. *Krënyesz-Prone* 'Gründel-Brunnen' : n. *Te Prone of te Szaitrift* 'Der Brunnen auf der Säuentrift' : n. *Szaihaltes-Prone* 'Sauhalters-Brunnen' Kút, gémeskút a hasonló nevű dülőben, ill. disznólegelön. – **Göröcsönydoboka:** 207/73. *Kirnyë* : n. *Krinjje* : n. *Krënnjie* 'Gründlein'. S. sz, r (BMFN. II. 48, 266).

Több olyan kicsinyítő képzős főnévből, mint például a *Kësszie* 'Gäßchen', *Pussie* 'Büschlein', *Pusskëeterie* 'Buschgärtchen', *Vëlerie* ~ *Vëljie* 'Wäldchen'), szintén keletkeztek földrajzi nevek, amelyekre viszonylag kevés névadatot találtam. Ide sorolhatók például a következő helynevek: **Erdősmecske:** 191/196. *Kis híd* : n. *Smittsz Prikl(e)* 'Schmied-Brücklein' [...] Híd a méretéről, egy gazda nevééről. 191/242. *Vëjje* : n. *Vëlje* 'Wäldchen' [...] S, sz, régen föltehetően erdő volt. – **Fazekasboda:** 195/80. *Páli-vógy* : n. *Póler Vëlerie* 'Pachler Wäldchen' [P. *Pellerwald*]. *Vö*, D. sző, azelőtt 'erdőske' a nagypalli határrészen. 195/164. n. *Kláne Puserie* : n. *Klá Pussie* 'Kleines Büschlein' : n. *Pusskëeterie* 'Buschgärtchen' Os, S, e. [...] Azelőtt 'kis konyhakertek', hasonló nevű forrás és patak közelében. 195/180. n. *Bussstal* : *Buss* : n. *Pussstól* 'Buschtal' : n. *Kross Pussie* 'Großes Büschlein' *Vö*. e. azelőtt szántó. A név egykori cserjés-erdős területet jelez. – **Geresdlak:** 197/458. *Velje* : n. *Vëljie* 'Wäldchen' [...] *Fs*. sz. egykor erdő 'erdőske'. – **Máriakéménd:** 214/228. n. *Slouszperhkrëvljie* 'Schlößbergbächlein' *Vf*. ér. a hasonló nevű forrás vizét vezeti a patakba. – **Palotabozsok:** 196/3. n. *Pikëszjie* 'Bienengäßchen' *Ur*. néhány ház a 'méh utcácska'; egy méhész lakott ott. 196/80. n. *Hënen Vëlerie* 'Hintere Wäldchen' O. sz. fekvéséről. – **Szebény:** 194/53. *Őszék közik* : *Bariék közik* : *Kis köz* : n. *Barisz Këszjie* 'Bari-Gäßchen' *Köz*. két ott lakó Horváth család ragadványnevééről. 194/217. *Nagy Émën-tető* : n. *Kross-Vëljie* 'Groß-Wäldchen' *Dt*. sz. e. méreteiről a hasonló nevű dülőben. – **Székelyszabar:** 213/82. n. *Loazemiles Haiszjie* 'L-müllers Häuschen' : n. *Rice Haiszjie* 'Ritzen Häuschen' *Ta* háznévéről, ill. volt tulajdonosáról. Lebontották. – **Szür:** 200/74. n. *Fieltszkhiplerie* 'Viertelsgipfelchen' *Ds*. e. a hasonló nevű dülőben. 200/89. *Kis-szurdok* : n. *Szipámsz Hëllje* 'Sieben-Bäum Höhlchen' *Hor*, kis szurdok a hét fáról elnevezett dülő végén. 200/158. n. *Hëhvize Tãlerje* 'Hochwiesenteile' S. sz. a hasonló nevű rét mellett – **Véménd:** 193/32. n. *Pastlkësszie* 'Bastlgäßchen' *úr*. az egykori kelmefestő üzletéről, ill. nevééről. 193/47. n. *Klainjieszkësszie* 'Kleinchengäßchen' : j. *Klainsz Gasse* 'Kleingasse' K, Klein egykori üzletéről. 193/127. n. *Ricsz Këszjie* 'Ritzl-gäßchen' *Köz*, az Ady utca elején lakóról (BMFN. 37, 39, 60, 61, 66, 90, 102, 115, 118, 119, 120, 125, 155, 174, 175, 177).

A két, szintén Fulda vidékéről települt Tolna megyei faluban a következő, ritkán előforduló adatokat találtam: **Mucs:** 55/63. n. *Vjanchëlgjë* D. *Vm*. sz. régen szó 55/90. n. *Szalasërpriëngjë* F 55/113. *Zãvodi* : n. *Szovëderkrëngjë* [C. *Zãvodergründl K. Zãvodi földek* : *Zãvoder Gründl*]. *Ds*. sz. – **Zãvod:** 64/38. *Kukoricãföd* : n. *Kukuruckrinjë* [C. *Kukuruz Gründl* : K. *Tengeri földek* : *Kukuruz Gründl*]. S. sz. r. 64/46. *Teveli ódal* : n. *Tevelerkrinjë* [C. *Teveler Gründl K. Teveli rész* : *Teveler Grund*]. *Doo*, sz, r, ak (TMFN. 274, 276, 307).

A fentiekben felsorolt névadatokhoz szeretném hozzátenni, hogy – noha összegyűjtésükben relatíve teljességre törekedtem – számukat némiképpen még növelni tudtam volna. Ugyan ha egy-egy településen ugyanannak a főnévnek jó néhány kicsinyítő képzős adata fordult elő, akkor közülük csak egy-két példát választottam ki. A gazdag példaanyagból így is jól kitűnik, hogy a kicsinyítő képzős szóalakok a földai nyelvjárásnak egyik olyan markáns sajátosságát jelentik, amely Baranya megye mintegy negyven településén szinte napjainkig megőrződött.

4. Katharina Wild kiadványa lexikai fejezetének bevezetésében az ausztriai németnek és a szókölcsönzéseknek a vizsgált fuldai nyelvjárásokra tett hatásával foglalkozik. Az ezt követő szójegyzék különféle témakörök (pl. a táplálkozás, a növény- és állatvilág, a földművelés stb.) szókincséből tartalmaz tájszókat, és az ausztriai német szerepét elemzi a nyelvi kiegyenlítődés folyamatában (2003: 51–98). Abban a reményben, hogy a felsorolt és vizsgált lexikai elemek között találok majd olyan (fuldai) valódi tájszókat, amelyek egyes bel- és külterületi nevekben *földrajzi köznévként* is előfordulnak, a szóanyagot igyekeztem figyelmesen átnézni. Sajnos azonban egyetlenegyre sem bukkanam rá, azaz csupán egy-két helynévvé vált alaki tájszót találtam, ilyen például a *Húdvát, Hútvád* 'Hutweide; legelő' Babarc (218/96), Feked (192/123) és Véménd (193/220) névanyagában (BMFN. II. 48, 71, 377). Ez az adathiány nem volt meglepő számomra, hiszen a tájszóknak többnyire csekély hányada válik földrajzi köznévvé, ez az oka annak, hogy valódi tájszókat inkább terjedelmesebb tájszótárakban lehet találni.

Geresdlak településtörténeti bevezetésében, a szokásos, az általában jellemző áttekintéstől eltérően, viszont a következő, a helyi tájszóhasználattal kapcsolatos, igen figyelemre méltó észrevételt találtam: „A *németség* mindhárom falurészben a rajnai-frank, ill. fuldai nyelvjárást beszéli, így ejti a földrajzi neveket is. [...] Legérdekesebb archaikus szavuk, mely a környező fuldai nyelvjárású falvak közül csupán itt, Himesházában és Szürben található, a *Born* 'kút, forrás' (másutt: *Brunnen, Brunnlein*)” (BMFN. II. 134).

4.1. Ezt követően, átnézve az itt említett falvak helynévanyagát, a következő adatokat találtam: **Geresdlak**: 197/32. *Kút-vögyi-gát* : *Gát* : n. *Pienkróve* 'Borngräben' [...] Vf. A Kút-völgyben ered, átfolyik Geresden Himesháza határába. 197/189. n. *Stoukkpien* 'Stockborn' Ds. sz. a hajdani gémeskútról. 197/257. n. *Pienkróve* 'Borngraben' Vf. 'forráspatak'. 197/258. *Kut* : *Kút-vögyi-förás* : n. *Pien* 'Born' : n. *Pienkróvepiennje* 'Borngrabenbörnlein' [...] F. hasonló nevű völgyben. [...] Nh.: A golya innen hozza a gyerekeket. Később, mivel a bába a Kút-völgyben lakott, és nagy táskával járt: innen hozza táskával a csecsemőket a forrásból. 197/287. n. *Pienprone* 'Bornbrunnen' : n. *Hüprone* 'Hütbrunnen' Kút, 3 m széles, 5 m mély, kövezett út, amelyből kampós rúdra akasztható vödörrel húzták föl a vizet. A kút környékén legeltettek, ezért 'forráskút' és 'legelőkút'. 197/299. *Krënnyei-kut* : *Grinnyei-kut* : n. *Jancsepien* 'Jantsch-(Hansl-)born' : n. *Krënnyeprone* 'Grinjen (?) brunnen' F. a hegyoldalból, csekély vizű, a hasonló nevű dűlőben. 197/426. *Kis-kut* : n. *Stoukkpien* 'Stockborn' F. – A. sz. régen egy öreg fűzfá tövében fakadt. 197/439. *Cserösnye-düllő* : *Kis-kuti-föd* : *Stogbirn* : n. *Stoukkpientaler* 'Stockbornteile' : n. *Stoukkpien* 'Stockborn' Dh. sz. a hasonló nevű hegyről. 197/413. *Vaidebirn-rétek* : n. *Vaidepienvíze* 'Weidebornwiesen' : n. *Klá Víze* 'Kleine Wiesen' S. r. a. hasonló nevű kútról [...] s a parcellák méreteiről: 'kis rét'. – **Himesháza**: 203/184. n. *Moatplaccpien* 'Marktplatzborn' F. a Vásártéren. 203/206. n. *Kemajpien* 'Gemein(de)born' n. *Rútallszpien* 'Ruhetalsborn' Kút, községi gémeskút. Itt itatták a *Ruhatalban* legeltetett jöszágot. 203/217. n. *Szávener Tallpiennyie* 'Sabarner Talbörnchen' F. a Szabari-völgyben. Vízét 200 m-es csövön vezették az itatókhoz. – **Szür**: 200/79. n. *Unris Pienje* 'Ungarisches Börnchen' F. a hasonló nevű réten (BMFN. II. 136, 143, 145, 147, 148, 153, 154, 174, 210, 211).

Itt emlitem meg, hogy Geresdlak földrajzi neveiben a 'kút, forrás' jelentésű *Born* főnév – amint a példák mutatják – részben önállóan, részben (és főképpen) összetett helynév egyik tagjaként fordul elő. Himesháza névanyagában csak névrészként van rá adat, Szür helynevei között pedig kicsinyítő képzős formában találok rá példát. Ezenkívül azonban – a szintén Fulda környékéről települt **Fazekasboda** földrajzi nevei között – két olyan névadatban is előfordul, amelyben a 'kút, forrás' jelentésű *Born* összetett helynév részként szerepel. Ezek a példák a következők: 195/152. *Kékesdi-híd* : n. *Pienvizepréke* 'Born(?)wiesenbrücke' : n. *Kikeser Préke* 'Kikischer Brücke' Hid a hasonló nevű réteken, Kékesd felé. 195/155. n. *Pienvíze* 'Bornwiesen (?)' [K2: *Prunn Wiesen*; r P: *Pirnviesen*; r] S. r. Föltehetően 'kúti rétek, forrásrétek'; Geresdlakon a kút neve: n. *Pien* 'Born' (BMFN. II. 118). Több adatot a *Born* előfordulására nem találtam. Ennek a négy falunak a földrajzi helyzetéről – az adatok alapján szintén ide sorolható Fazekasbodával együtt – azt állapíthatjuk meg, hogy egymáshoz közeli, szomszédos helységek, így föltételezhető, hogy a *Born* lexéma szűk körben ismert és használt valódi tájszó lehetett.

A többi, fuldai nyelvjárású baranyai község névadataiban viszont 'kút, forrás' értelemben a *Brunnen* köznévi *Pronn* ~ *Pron* tájnyelvi változata fordul elő. Így például a következő esetekben:

Babarc: 218/196. *Korpádi-kút* : n. *Khuerpatsz-Pronn* 'Korpáder Brunnen' Kút, gémeskút a hasonló nevű dűlőben. – **Fazekasboda:** 195/86. n. *Puszteprone* 'Puštábrunnen': n. *Triszprone* 'Driesbrunnen': n. *Prënnije* 'Brünnlein' F. korábban a puszta gémeskútja, volt tulajdonosáról. Ide hajtották állataikat itatni. – **Feked:** 192/124. *Krënyesz-Prone* 'Gründel-Brunnen' : n. *Te Prone of te Szaitrift* 'Der Brunnen auf der Säuentrift': n. *Szaihaltes-Prone* 'Sauhalters-Brunnen' Kút, gémeskút a hasonló nevű dűlőben, ill. disznólegelőn (BMFN. II. 48, 115, 381–2).

2. A Schwäbische Türkei hely(ség)neveinek vizsgálata

a) Ismeretes, hogy az 1980-as évek elejétől több olyan megyei és járási földrajzinév-kiadvány látott napvilágot, amely gazdag német nyelvű bel- és külterületi névanyagot foglal magában. A betűrendet követve ilyenek például a Baranya, a Komárom, a Tolna, a Vas és (a járárok szerint) megjelent Veszprém megyei helynévkötetek. Az ezekben rejlő, több tudományszakot is érintő értékek feltárása, hasznosítása – néhány kivételtől eltekintve (l. erről Hoffmann 2003: 164) – a lehetőségekhez képest alig valósult meg. Ebben az írásomban a Baranya megyei német helynevekkel is foglalkozva teljes mértékben egyetértek Hoffmann István következőképpen kifejtett véleményével: „A nyelvi érintkezések vizsgálatának ideális terepe a soknyelvű Baranya megye, amelynek kiváló helynévtára gazdag történeti adatolásával az utóbbi évszázadok ilyen természetű jelenségeinek kutatására is lehetőséget teremt. A magyar nyelvterület településeinek helynévgyűjteményei közül alighanem Mohácsé tartalmaz a legtöbb nyelven helyneveket, innen Hoffmann Ottó a magyar mellett német, jiddis, szerbhorvát, bunyevác, sokác, szlovák, magyar román és beás cigány, valamint görög (cincár) névanyagot is közölt. Hoffmann a cigányok névköltésének jellegzetességeit tanulmányban is összefoglalta (1989). Részletező tipológiai csoportokban mutatta be a belső keletkezési és az átvett nevek különböző formáit, nagy hangsúlyt helyezve a kölcsönszavak gyakori használatára” (2003: 165).

Részben a baranyai német földrajzi nevek nagy száma, részben pedig a hozzájuk fűződő néphagyomány gazdagsága ösztönzött arra, hogy a bel- és külterületi elnevezések néprajzi és nyelvészeti szempontú vizsgálatára vállalkozzam. Ezt az elgondolásomat azonban egy idő után úgy módosítottam, hogy kutatásaimat a Schwäbische Türkei területére, vagyis Somogy és Tolna megyére is kiterjesztettem.

Az előzőekben már részletesen kifejtettem, hogy – a Baranya, Somogy és Tolna megyei helynévkötetektől összegyűjtve – hány településen és milyen gyakorisággal őrződtek meg német nyelvű földrajzi nevek. Ezeknek nyelvészeti (dialektológiai) szempontú elemzéséből a fentiekben jó néhány példát mutattam be. Az egyes dél-dunántúli hely(ség)nevek vizsgálatát viszont nem tekintettem feladatommak, ugyanis ezekkel Josef Schwing két munkájában is részletesen foglalkozott. Kutatási eredményeit az alábbiakban foglalom össze.

b) Josef Schwing *Die deutschen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)* című dolgozata – a földrajzi nevek terminológiai kérdéseitől a történeti szempontú rétegződésükön, a hivatalos magyar nyelvű településnév-adáson, a 18. században átvett német helységnevek vizsgálatán, továbbá a részletesen elemzett német elnevezéseken át a Dél-Dunántúl legfontosabb német nyelvjárású településeinek táblázatba foglalt bemutatásáig – az ebben a tárgykörben végzett kutatások egyik legjelentősebb tanulmányát jelenti (l. részletesebben 2000: 90–127). Biztos vagyok benne, hogy munkáját, amelyet jól áttekinthető, szemléletes térképek egészítenek ki, nagy haszonnal forgathatják mindazok, akik hasonló témakörben szeretnék a magyarországi német nyelvű helynévadást vizsgálni. Erre más megyék és járárok földrajzinév-kötetei közül jó néhány alapján bőven van lehetőség.

Josef Schwing nemrég jelentette meg *Die deutschen mundartlichen Orsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)* című könyvét a Debreceni Egyetem A Magyar Névarchívum Kiadványai 22. számaként (2011), amelyről igen alapos, mintaszerű ismertetést publikált Gerstner Károly (2012). Recenziójában helyesen mutatott rá például arra, hogy a földrajzi neveket hangtani, alaktani és jelentéstani sajátságok egyaránt jellemzik, ezért nyilvánvalóan forrásul szolgálhatnak a különböző szempontú nyelvészeti kutatásoknak is. Ez amennyire természetes, annyira fontos észrevétel, ugyanis a különböző megyei és járási földrajzinév-gyűjteményeknek ilyen célú felhasználására alig találunk példát. Fontosnak tartom még annak megemlítését is, hogy a helynévkötetek német nyelvi adatainak vizsgálatában követésre méltó eredményeket éppen a recenzens ért el (vö. Gerstner 1981, 2002, 2008).

A továbbiakban Gerstner Károly részletesen bemutatta a kiadvány fölépítését, tartalmát és a szerző vizsgálódásainak az eredményeit, és ezekhez – hosszabb-rövidebb formában – nemegyszer hozzáfűzte saját elemzéseit is. A recenzens sok részletre kiterjedő, hozzáértő ismertetését figyelembe véve, Josef Schwing könyvének csupán egy-két kérdéskörére tértem ki, leginkább olyanokra, amelyeket a könyv értékei szempontjából különösen fontosnak, hangsúlyozandónak tartottam.

Josef Schwing – korábbi kutatásait folytatva – a *Die deutschen mundartlichen Orstnamen Südtransdanubiens (Ungarn)* című munkájának német nyelvjárási helynévanyagát azokból a hangfelvételekből állította össze, amelyeket a Schwäbische Türkei 220 településén gyűjtött (2011). Szerencsére, noha különböző okokból már igen nehezen, sikerült olyan adatközlőket találnia, akik meg tudták őrizni anyanyelvjárásukat, ezenkívül a Dél-Dunántúl és néhány esetben távolabbi település elnevezéseire is jól emlékeztek. Ezeknek a hangfelvételeknek az anyaga nyelvjárási szempontból olyan maradandó értéket jelent, amely az idő múlásával még növekedni is fog. Kiadványának bevezetésében az anyaggyűjtésről, a felvételek készítéséről például a következőket fogalmazta meg: „In den zurückliegenden Jahren führte ich in meiner ehemaligen Heimat, dem deutschen Siedlungsraum Südungarns (Südtransdanubien, Schwäbische Türkei), Tonaufnahmen der deutschen Mundarten durch. Dabei stellte ich immer wieder fest, dass hier die Benennungsvielfalt der deutschen ON. noch viel ausgeprägter ist und die gleichen Merkmale wie in den Ursprungslandschaften aufweist. Ich stellte ebenso fest, dass es bislang keine befriedigende globale und exakte Bestandsaufnahme der deutschen mundartlichen ON. gab. [...] Die Grundlage der vorliegenden Arbeit bilden die umfangreichen Feldaufnahmen im genannten Siedlungsraum, in den Komitaten Baranya, Tolna und Somogy (von Drau bis zur Höhe des Plattensees), mit einem noch sprachlich befriedigend aktiven deutschen Bevölkerungsanteil. Es wurden in 220 Orten Tonaufnahmen durchgeführt” (2011: VI).

A Dél-Dunántúl településneveinek szerkezete és származása című fejezetben a szerző a hivatalos magyar helységnevek tipológiáját és történetét tárgyalja, továbbá vizsgálja ezeknek a magyar és német nyelvjárási változatait is (XI–XIX). Nem került el figyelmét a szerb és horvát nyelvjárási településnevek áttekintése, valamint a magyar, német, illetőleg szerb és horvát nyelvű helységnevek toldalékos formáinak az elemzése sem (XIX–XX). A kiadvány gerincét a Baranya, Somogy és Tolna megye német gyökerű településeinek betűrendes formában való felsorolása képezi a hozzájuk fűzött fontos adatokkal, jellemzőkkel együtt, amelyek az egyes községeknek, városoknak például a hivatalos és népnyelvi névalakjára, földrajzi elhelyezkedésére, elnevezésének az eredetére, az 1941-es népszámlálásra és az akkori nemzetiségi összetételére vonatkoznak. Itt kell megemlítenem, hogy ebben a fejezetben több olyan helység is szerepel (ilyen pl. Hajós, Harta, Jánoshalma, Nagybodolya, Székesfehérvár, Vaskút), amely nem a Schwäbische Türkei területén, hanem távolabbi megyékben található. A felsorolt forrásértékű adatok (1–213) nemcsak a kutatók, hanem például a helytörténet iránt érdeklődők számára is hasznosak lehetnek.

D) A nyelvészeti vizsgálódás néhány tanulsága

A magyarországi németek eredeti tájnyelvükből – amint azt Josef Schwing és Katharina Wild kutatásai jól mutatják – sok archaikus sajtáságot őriztek meg. Nyelvjárásuk egyes jelenségeinek megtartásában szerepet játszott az a körülmény, hogy – elszakadva a német nyelvterülettől, szülőföldjüktől – új lakóhelyükön előbb-utóbb nyelvszigethelyzetbe kerültek. A magyarországi nyelvi környezet hatására ugyanakkor német nyelvjárásukban (különösen szókincsükben) például teret nyertek magyar nyelvi elemek, bizonyára más sajtóosságok is megjelentek. Ezért a hazánkban kialakult német nyelvszigetekre is érvényes lehet, amit Benkő Loránd a külső nyelvjárászigetekről fogalmazott meg, vagyis az, hogy ezek nyelvileg „erősen archaikusak, mert az idegen környezetük többnyire meggátolta, hogy összefüggő nyelvterületen keletkező új jelenségek oda behatoljanak. Ugyanakkor nyelvileg újítók is, mert számos olyan nyelvjárási jelenséget fejlesztettek ki belsőleg, amely más nyelvjárási részlegekben nem keletkezett. Így a külső nyelvjárászigetek – elzártságuk következtében – nyelvileg egyre messzebb kerülnek a velük egy nyelvbe tartozó más nyelvjárás típusoktól” (1957: 31). Ezért is gondolom úgy, hogy a Dél-Dunántúlon nagyjából az 1970–80-as évekig fennmaradt német nyelvű földrajzi nevek nyelvészeti (dialektológiai) szempontú vizsgálata minden bizonnyal új eredményeket hozhatna felszínre.

Részben ennek reményében is vállalkoztam arra, hogy a Schwäbische Türkei területéről megjelent helynévkiadványok alapján megkíséreljem a névanyagban fennmaradt nyelvjárási jelenségek feltárását, hogy ezzel ráirányítsam a figyelmet erre a lehetőségre. Kutatásaimat nagymértékben segítette az a körülmény, hogy – amint azt már részletesen kifejtettem és bemutattam – a fuldai nyelvjárásokról alapos feldolgozások álltak rendelkezésemre (vö. Josef Schwing 1993; Katharina Wild 2003). Katharina Wild vizsgálatainak részletei (hangtan, alaktan, szókészlet és szintaxis) szerint kitűnő áttekintést nyújtott kutatásainak eredményeiről. Ezek közül – mint azt már részletesen elemeztem – a földrajzi nevekben szinte kizárólag a hangtani és az alaktani jelenségekre találtam figyelembe vehető példaanyagot. Ezek az adatok meggyőzően igazolják Katharina Wild azon megállapításait, amelyek szerint az általa vizsgált baranyai nyelvjárások – a nagyobb mértékű hangtani különbségek ellenére – a fuldai eredetű sajátosságait megőrizték. Ugyanez jellemző a Fulda környéki dialektusok sajátos kicsinyítő képzőire még akkor is, ha egyik-másuk közülük újabban más jelentésárványlatban vagy más szerepkörben használatos.

Természetes, hogy a vizsgálatra kiválasztott megyék helynevei napjainkban túlnyomórészt magyar nyelvűek. Ha időben csak az 1930-as évek közepéig tekintünk vissza, azt állapíthatjuk meg, hogy a bel- és külterületi neveket illetően akkoriban még nagyszámú német és más idegen nyelvű helynév volt használatos Baranyában, Somogyban és Tolnában egyaránt. Több évszázaddal korábban (a török kiűzése után, főképpen a 18. század első felében) a német telepesek és a hazánkba bevándorolt délszlávok lakta területeken bizonyára jóval nagyobb gyakorisággal fordultak elő – az akkori magyar földrajzi nevek mellett – német és déli szláv (horvát, szerb vagy elvétve szlovén) nyelvű bel- és külterületi elnevezések. Az idegen nyelvű helynevek idővel egyre inkább visszaszorultak. Közülük a német eredetűek ismeretének nagymértékű csökkenéséhez különösen az a körülmény játszott közre, hogy a második világháború után a magyarországi németek száma erősen megcsappant, hiszen részben a sok nehézséggel, hátránnyal, szenvedéssel járó kitelepítéssel, részben önként sokan hagyták el az országot. A hazai németek körében a helynevek gyűjtése – a lakosság gyérülő névismerete és megkopó német nyelvtudása miatt is – napjainkban szinte már lehetetlennek látszik. Sajnálatos, hogy – főképpen az utóbbi két évtizedben – a földrajzi nevek gyűjtése és kiadása országszerte megtorpant, mégpedig olyannyira, hogy – amint azt egy-egy híradásból tudjuk – a már ellenőrzött formában lévő megyei helynévanyagok egy része egy-két évtized óta kiadásra vár. Arról, hogy előbb-utóbb kedvező fordulat következik be, az anyagi nehézségek ellenére sem szabad lemondani. Remélhetőleg lesznek majd akik felismerik: a sok-sok értéket tartalmazó földrajzinév-kötetek kiadása és felhasználása nemcsak a kutatásban hozhat új eredményeket, hanem ezenkívül például a szűkebb haza iránti ragaszkodás kialakításában, a felnövekvő nemzedékek iskolai oktatásában-nevelésében, tudatformálásában is fontos szerepet játszhat. Baranya, Somogy és Tolna megye földrajzi neveinek néprajzi és nyelvészeti szempontú vizsgálatával, elemzésével – a szakmai célok érvényesítése mellett – ehhez is szerettem volna hozzájárulni.

Vajon napjainkban mit lehetne tenni a fentiekben felvázolt helyzet megváltoztatása érdekében? Nagyon nehéznek látszik, mégis törekedni kellene arra, hogy legalább a már ellenőrzött és a kézirat elkészítésére váró megyei helynévanyag jelenjen meg, amíg nem kallódnak el a gyűjtés helyszínén már ellenőrzött följegyzések, és amíg lehet még találni olyan adatközlőket is, akik segíteni tudnak a problematikus bel- és külterületi elnevezések pontos lokalizálásában. Minthogy a földrajzinév-kiadványok anyaga sohasem évül el, ezért nagyon remélem, hogy vannak és lesznek majd olyan nyelvészek, néprajzosok, történészek, régészek és más szakemberek, akik felhasználják és haszonnal forgatják majd a nagy számban megjelent különböző helynév-köteteket.¹

Szabó József

ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem

¹ A szakirodalmat és az 1., 2., 3., 4. rész összefoglalóját l. Magyar Nyelvőr 2013/2.

A kihalt kötőszók történetének egyik fejezete: a *hogyki* típus létrejötte és használata*

1. Bevezetés. – A 15. századtól a 16–17. század fordulója körüli időig adathatóság a tartalmatlan *hogy* és a vonatkozó névmási, ritkábban vonatkozó határozószói kötőszók összetételei: leggyakrabban a *hogyki*, szórványosan a *hogymely*, *hogymi*, illetve a *hogymikor*, *hogyhová* stb. Létrejöttükről többféle magyarázat is felvetődött a szakirodalomban, átfogó elemzésükre azonban eddig nem került sor.

A jelen dolgozat sorra veszi és továbbgondolja a keletkezési magyarázatokat, szembesítve őket az adatokból kirajzolódó képpel, majd megvizsgálja, mutatkoznak-e a kötőszótípus használatával kapcsolatos grammatikai, illetve regiszterbeli tendenciák. Végül említést tesz arról, hogy jelenlétének (vagy éppen hiányának) vizsgálata hogyan járulhat hozzá bizonyos kódexszövegek előtörténetének a felderítéséhez.¹

Az áttekintés a *hogy* és a *ki*, *mely*, *mi* összetételeire terjed ki, a határozószói vonatkozó névmások összetételeivel azonban – az összegyűlt adatok elenyésző száma miatt – nem foglalkozik.

1.1. A *hogy* + *ki* státusa. Valóban összetett kötőszóval van-e dolgunk, vagy két önálló elem együttállásával? A magyar nyelvtörténeti szakirodalom korábban mutatott némi ingadozást abban a tekintetben, hogy megtörténtnek tekinti-e a két elem fűzőjét, avagy sem, majd a TNYt.-ben az a vélemény kerekedett felül, hogy összetett kötőszóval van dolgunk. Ezúttal magam is ehhez a felfogáshoz szeretnék csatlakozni (bár korábban a kötőszó-együttállás megnevezést használtam).

Ha megvizsgáljuk az adatokat az egybeírás/különírás kérdésében, azt tapasztaljuk, hogy – bár tudvalévő, hogy a helyesírás konzervatív jellegű, azaz hajlamos jó ideig tovább őrizni a nyelvi változás előtti állapot írásképét – rendszeresen találkozni egybeírt formákkal is. A MargL. relatív bőséges adatállományában (részletesebben I. lentebb) például az adatoknak csaknem a felében, 44%-ában egybeírva szerepel a kötőszó. Ez figyelemre méltó tény, még akkor is, ha tudjuk: a helyesírást grammatikai kérdésekben általában sem tanácsos megfellebbezhetetlen döntőbíróként segítségül hívni, normát nélkülöző korszakokban pedig különösen nem.

A *hogyki* megfelel ugyanakkor a szóösszetételei kritériumok közül (vö. Kenesei 2000: 81–7) a megszakíthatatlanság feltételének: az adatok tanúsága szerint a *hogy* és a vonatkozó névmás együttese tipikusan nem tűr meg közbülső elemet.² (Ellenkező viselkedést mutat például a *ha* + *ki* típusú együttállás, amelyben két önálló szó vesz részt: a *ha* kötőszó és a határozatlan névmás: Mt. 5,42: *ha kedýglen ký mýt keer twled, agýad neký* (JordK. 368); *ha te es mit tudsz, írd meg* – NádL. 1556: 15.) A szóösszetételei kritériumai közül a másik kettő: a tagonkénti módosíthatatlanság és az együttmozgatás próbája esetünkben nem alkalmas a tesztelésre.

Az univerzális modell felől közelítő kutatók általában a *hogy* mondatbevezetőt és a vonatkozó névmást két önálló elemnek tartják. Többnyire úgy vélekednek, hogy az utóbbinak nem tulajdonítható mondatbevezetői szerep. A pusztán vonatkozó névmással kezdődő szerkezetek úgy tekintendők – ami a két elem önállóságát támasztja alá –, hogy élükön, a vonatkozó névmás előtt, egy kitöltetlen hely képviseli a mondatbevezető pozícióját. A mai magyarban erre a helyre odakerülhet a *mint*, a régiségben pedig ugyanígy realizálódhatott például a *hogy* is, amint ezt a korábbi *hogy* + *ki* típusú együttállások is mutatják (Kenesei 1992: 588).³ A vonatkozó névmás, előtte a kitöltetlen vagy kitöltött helyel: operátor. A relatív ciklus működése – a terminus a névmási elem → vonatkozó operátor → funkcionális fej grammatikalizációt írja le – megmutatja: az operátor és a mondatbevezető különbségét az adja, hogy az előbbi, a mondatbevezetővel ellentétben, nem tette meg a ciklus utolsó lépését. Megmaradt korábbi szintaktikai szerepe, azaz nem vált pusztá szintaktikai szóvá (funk-

* A tanulmányban felvetett kérdések adatoláshoz felhasználtam az OTKA 81189. sz. pályázatának korpuszát is.

¹ Az utóbbi résztema itt csak vázlatosan szerepel, mivel erre koncentrált a dolgozatnak egy korábbi változata (Dömötör 2011).

² A megállapítást egyetlen (hapaxgrammus) adat gyengíthetné a következő – nem minden nyelvhasználati zavar nélküli – mondatban, amelyben egy *honnén* + *kiből* és egy *hogy* + *azkiből* áll párhuzamban: 1582: *Az el püftülfafelol az Banis nem Igefát montanak mert ő félfege adot üt eg: parafi embernek ot: eg: haz vleft óda mentenek az faz harmaul az vagi menien honen kibol ki hotanak. mirol tug: a Aft kegmed- hog: csak eg- eftendon is Beezben egy nehani Caput pezetatelnk be hog az kibol ki hotanak* (JobbL. MNy. 54: 558). Vö. továbbá az irodalomban többször hivatkozott (pl. Batta 1908: 48) 20. századi nyelvjárási szerkezeteket (amelyek létrejötte azonban minden valószínűség szerint későbbi mondatvegyüléssel magyarázható): *annak vóna egy áma-fája, hogy akjen három estendeje áma nincsen.*

³ Bár téves a szerzőnek az a megállapítása, hogy a *hogy* + vonatkozó névmás együttállása gyakori jelenség lett volna, tény, hogy a szerkezeti lehetőség meglétét – legalábbis a vizsgált korra vonatkozóan – a kisszámú előfordulás is igazolja.

cionális fejjé) (Bácskai-Atkári 2013: 301–2). Ezek a vélemények azonban, amelyek szerint a vonatkozó névmások nem lennének kötőszónak tarthatók, az univerzális modell keretében vizsgálódó kutatóknál sem kizárólagosak (l. pl. É. Kiss 1998: 143 és kk.: „A vonatkozó névmásos kifejezés [...] [+ kötőszó] jeggyel rendelkezik” stb.).

De bárhogy határozzuk is meg a vonatkozó névmás státusát, a *hogy*-nak és a *ki*-nek tulajdonítható kétféleség nem elégséges érv a fúzióval szemben, hiszen összetett kötőszók nemcsak két mondatbevezető kapcsolatából jöhetnek létre; az operátorok is forrást kínálnak a folyamathoz (l. pl. a *csak*, az *is*, a *nem* részvételét az összetett kötőszók keletkezésében).

Mindazonáltal világos, hogy a két elem fúziójának feltételezése – az ellenérvek fényében – nem problémamentes. A dolgozat további részeinek tanulságait azonban a sajátométól eltérő állásfoglalás sem érvényteleníti, hiszen két önálló elem kombinációjának szokásossá válása fúzió feltételezése nélkül is hasonló kérdéseket vet fel.

1.2. Kötőszó-keletkezés összetétellel. A kötőszók keletkezésének egyik közismert módja az a számos nyelvből adatolt és elemzett grammatikalizációs folyamat, amelynek eredményeképpen az új elem két egymás mellett álló szó együtteséből áll elő. A kialakulás három, egyszerre meglévő alapfeltétele a jelentésbeli (funkció szerinti) alkalmasság, a gyakori együttes előfordulás és a megfelelő pozíció. Mondatbevezetőket esetében ez mindenképpen az érintett tagmondat első helyét, illetve a két szomszédos tagmondat határán lévő szomszédos helyzetet jelenti (de más típusú, kevésbé kötött szórendi helyű kapcsolóelemek létrejöttében is kiemelt szerepe van a tagmondatéli pozíciónak).

Az ómagyar kor tekintélyes számú példát szolgáltat a jelenségre (vö. pl. Juhász 1992: 786–94). A forrásszófajok sorában többnyire (bizonyos típusú) névmások, határozószók, névutók, partikulák és már meglévő kötőszók regisztrálhatók – így keletkezett többek között az *azután*, a *mindazonáltal*, az *ugyanis*, a *mégsem*, illetve a későbbiekben kihalt *demaga*, *viszontellen*. (Ritkább, amikor igéből és bővítményéből válik kötőszó, mint a *tudniillik*, a *jöllehet* és a hamar kiveszett *tudniélt*.)

A fúzió gyakran nem pusztán a két (vagy több) érintett elem, hanem a mondathatárok újraelemzésével is jár. Ilyen változás például, amikor a főmondat végén utalószóként álló névmás és a mellékmondat élén álló kötőszó forrad új egységgé, például: *aki*, *ami*, *úgyhogy*, *úgymint* és a kihalt *olymely*. Fúzióval két alárendelő kötőszó együtteséből is keletkezhet új elem. A forrásszerkezet két összetevője ilyenkor többnyire a kötőszóval induló mellékmondat és az ennek kötőszava után beakadályozódó, szintén kötőszóval kezdődő további alárendelt mondat (az efféle szerkezetek táplálhatták például a *hogyha* és a *mintha* forrásait; bár ezekben a tagmondathatár-eltolódás és a kötőszók fúziója tagmondatellipszissel is megvalósulhat, l. pl. Juhász 1992: 792).

A példák között eddig nem szerepeltek a *hogyki*-féle kötőszók. Ezeknek – az itt összefoglalatról bizonyára el is térő – kialakulásáról a későbbiekben lesz szó.

2. A *hogyki* típusú kötőszókról általában. A legelterjedtebb általános alárendelő kötőszó és a relatívum társulásából létrejött összetételt grammatikalizációs lexikonában nem regisztrálja a Heine–Kuteva-szerzőpáros (2002). Európán kívüli példát nem is várhatunk, lévén a vonatkozó névmás szokatlan a nem európai nyelvekben (Diesel 1999: 120). Korábbi szakirodalomra hivatkozva a Harris–Campbell-szerzőpáros (1995: 289) viszont megemlíti egy közismert, a magyaréhoz hasonló kötőszó-együttállást az angolból: egy nyelvtörténeti folyamat egyik állomásaként a 13. században a *that* korabeli formája, amely mutató névmásból ’*hogy*’ szerepű kötőszóvá grammatikalizálódott, az úgynevezett független (más terminológia szerint ál-) vonatkozó mellékmondatokban együtt szerepelhetett a *wh*-névmásokkal. Az, hogy a *that* az alaptaggal rendelkező vonatkozó mondatok bizonyos fajtáiban egyidejűleg önálló relatívumként is állhatott – és állhat ma is –, lazábbnak mutatja az angol és a magyar kötőszókettsők párhuzamát. A különbség a kiegészülés sorrendjén alapul: a magyarban a relatívum mellé került a szerkezetbe a *hogy*, míg az angolban a ’*hogy*’ mellé a relatívum.

Amióta a *hogyki*-t 1891-ben felvette címszavai közé a Nyelvtörténeti szótár (2, 293), a mondat-történettel foglalkozó grammatikákba is bekerült.⁴ Simonyi Zsigmond mondattanát követően

⁴ Az alábbiakban a megállapításokban az egyszerűség kedvéért a leggyakoribb ide tartozó kötőszó, a *hogyki* reprezentálja a típus mindhárom kötőszavát (*hogyki*, *hogymely*, *hogymi*), hasonlóképpen a *ki* említésével utalok a vonatkozó névmás mindhárom variánsára (*ki*, *mi*, *mely*).

(1882: 2, 86) kisebb vagy nagyobb súllyal szerepel Galambos Dezsőnek a vonatkozó mellékmondatokkal foglalkozó tanulmányában (1907: 15–8), Klemm Antal mondattanában (1942: 490), Rác Endrének a következményes mondatstruktúrákról szóló könyvében (1963: 44–5, 85–7). A TNyt. ómagyar kori kötetének több fejezete is kitér rá: Juhász Dezső a kötőszóknál (1992: 792–3), G. Varga Györgyi a névmásoknál (1992: 536–8) tárgyalja. Az alárendelő mondatstruktúrák közül elsősorban Dömötör Adrienne-nek a minőségjelzői (és értelmező jelzői) alárendeléssel foglalkozó fejezetében esik szó róla (1995: 674; 691–2), de Haader Leánál más alárendelő mondat típusokkal kapcsolatban is megjelenik (pl. 1995: 660). A középmagyar korszakra vonatkozóan a *hogyki*-t Dömötör Adrienne-nek a TNyt. középmagyar kori kötetébe készült fejezetei említik a minőségjelzői, illetve az áljelzői mellékmondatokkal kapcsolatban (2006: 43; 2008: 45).

A kötőszótípus létrejöttének magyarázata a szakirodalomban többnyire a kérdéssel fonódik össze: mi indokolja, hogy a vonatkozó mellékmondatok élére „többletként” odakerül a *hogy*? A feltételezések általában arról szólnak, hogy a kétféle kötőszó külön-külön került egymás mellé bizonyos típusú tagmondatok élén, és az így létrejött kötőszó-kombináció terjedt át – összetett kötőszóként grammatikalizálódva – másféle szerkezetekre is. Az összetett kötőszó forrásai között elsősorban a következményes jelentésárnyalatú, a célhatározói (és egyéb alárendelő), valamint a lényegi tartalomadó *hogy* kötőszós mondatstruktúráknak a vonatkozó kötőszókkal való átfedő jelenlétét szokás számon tartani. Egy-egy példával szemlélítve: következményesség: *mýuely valamyt olyat · hogky tegedet epehen* (HorvK. 260); célhatározás: *keet fratert ada omelleje hoig kyk othet kyssirmik* (SzékK. 338); lényegi tartalomadás: *ha cryftws oly allat wolna hogy kiben wolna egy természet* (ÉrsK. 491); az előbbieik közé nem sorolható használat: *Ez soror kat'ina vala az · hogky latta vala* (MargL. 218).

A kialakulási magyarázatok között – mellékszálként – rendszeresen helyet kap a kötőszó-összetételek keletkezésének más esetekből is ismert módja, a tagmondathatár-újraelemzés is. Amikor a két kötőszó szomszédos pozícióba került – a *hogy*-gyal indított mellékmondatba egy vonatkozó kötőszóval kezdődő további alárendelt mondat ékelődött be –, használati szabályuk átértelmeződhetett: *Azt paranczolom nektek. hog kyk xp̄snak hazasagara vattok meg gywrwzuen. [...] hýgyetek nekem vennek mýndenewnnen býzonsaguewtnek* (VirgK. 135).

Háttérben maradt a szakirodalomban ugyanakkor az a korábbi felvetés, amely szerint a *hogy* az alárendelt tagmondatok általános jelölőjeként indult volna terjeszkedésnek. Magam az erre a lehetőségre építő magyarázat érvényessége mellett szeretnék majd érvelni (1. lentebb).

3. Keletkezési lehetőségek. A fentebbiekben felsorolt keletkezési lehetőségekről a jelen tanulmányhoz gyűjtött adatállomány elemzésével a következő részletesebb és helyenként módosított kép rajzolódik ki.⁵

3.1. Szerkezeti kombináció és analógia. Megvizsgálva a mondatstruktúrákat, azt tapasztalhatjuk, hogy bizonyosfajta tagmondat-együttesekben a külön-külön kitétt két kötőszó összetorlódására két szerkezeti variáns teremt lehetőséget. Egyik megoldásként adott a vonatkozó kötőszós mellékmondat, amelyben a vonatkozó névmás a főmondat egyik névszójára utal vissza (és a mellékmondatban viselt mondatrészi szerepének megfelelő alaki kitevőkkel rendelkezik); például: „Semmi oly jót nem tehettek, kivel az elveszett szüzesség megtérjen”; „Bocsássad emberedet, kinek adnám bizonyosságomat”. Másik megoldásként adott a *hogy* kötőszós mellékmondat, amelyben ugyanez az anafora egy – kitétt vagy odaérthető – mutató névmás által áll elő (illetve [+ személy] jelentésgyűjű alaptag esetén választhatóan vagy kötelezően személyes névmás által). Ez a mutató vagy személyes névmás ugyanazzal a mondatrészi szereppel és az annak megfelelő formával rendelkezik, mint a másíkfajta szerkezetben a vonatkozó névmás: „Semmi oly jót nem tehettek, hogy (azzal) az elveszett szüzesség megtérjen”; „Bocsássad emberedet, hogy neki adnám bizonyosságomat”. A két megoldás kombinációjában mind a két kötőszó ott áll a mellékmondat elején (és így nem lehet kitenni a relatívumnak

⁵ A dolgozat csaknem 170 adatot alapul; a jelenség gyakoriságához mérten ez kifejezetten jelentős elemszámnak mondható. Az anyaggyűjtés kilenc teljes művet ölelt fel – olyanokat, amelyek az előzetes vizsgálatok szerint az adatolás szempontjából ígéretesnek mutatkoztak –, és további adatok származnak műrészletek feldolgozásából és tallózó adatgyűjtésből. (A feldolgozott teljes művek: JókK., FestK., VirgK., MargL., PéldK., CornK., DomK., HorvK., Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek.)

megfelelő mutató, illetve személyes névmást, hiszen a visszautalás szerepköre be van töltve): *femmy oly yot nem tehettek · hog kyuel az el vezet vzzeffeg meg teryen* (CornK. 141r); *boczasad emberedeth hogy kynek adnam byzonsagomath* 1512: (KárOkI. 3:86).

Szerkezeti kombinációval a következő három alpont alatti eseteket lehet magyarázni. A negyedik alpont alá sorolható adatokra ez a magyarázat nem vonatkoztatható; ezekben a *hogyki* megjelenését a kötőszó analogikus továbbterjedésével szokás indokolni. A továbbiakban majd ellenvetést szeretnék tenni ez utóbbi magyarázattal kapcsolatban.

3.1.1. A következményes jelentésárnyalat kétféle kötőszavának összetorlódása. RácZ Endre a *hogyki* típusú kötőszó keletkezési terepének a következményes jelentésárnyalatú jelzői mellékmondatos szerkezeteket tartja.⁶ (A lehetőséget elsőként Simonyi említi, Klemm csak a felsorolás szintjén számol vele, Galambosnak pedig pusztán a példái utalnak rá.) A következményes tartalmat hordozó mellékmondat mint a kötőszótípus fontos forrásvidéke a továbbiakban is jelen van a szakirodalomban (Juhász). A vonatkozó kötőszós mellékmondat impliciten fejezhet ki következményességet, a *hogy* kötőszó a jelentéstartalmat explicitté teszi. A *hogyki* kötőszó tartalmazza tehát a következményesség speciális kötőszavát, miközben a vonatkozó szerep jelöléséről sem mond le: *Se lelesseek ez vzben oly dolog · hogky az ev felsegenek zemyt meg bantanaya* (HorvK. 117); *olly nagy kisirtet iőne reaiokis, hogy ki miat mindennap [...] bűnben esnenec* (Örd. 828a).

3.1.2. Érintkezés a céladással, okadással. Többször előkerül a vonatkozó névmási kötőszós jelzői mellékmondatoknak a célhatározói (ritkábban okhatározói vagy másfajta) alárendeléssel való érintkezése is (Simonyi, RácZ, Juhász, Haader, Dömötör 1995; 2008). A jelzői típusú mellékmondat, miközben vonatkozó kötőszavával formailag az utalószó nélküli névszói alaptaghoz kapcsolódik, a főmondatbeli cselekvés célját is megadja, és ez utóbbi kapcsolódást teszi pregnánsabbá a *hogy*-gyal. A *hogyki* ebben a szerkesztésmódban a latin *qui* kétféle fordítási lehetőségének küzdelmét is mutathatja (RácZ i. m. 86): a vonatkozó névmás a szó szerinti, a *hogy* a célhatározói mellékmondatokra a magyarban jellemző megoldás. A céladással való érintkezés – a mellékmondatok egyaránt utóidejű mivolta miatt – az áljelzői szerkezetekre jellemző: *meltoltással nyjerny ennekom malasztot hogy kywel erossen en ellene alhassak ez vilagnak [...] kesertetinek* (KrizzaK. 78); 1588: *vthi keolchegwnknekis gongiat vifelhetne 'k. hoga kiüel eo Felfegett Megh talalhatnank* (JobbL. MNy. 46: 272).

Ritkán az okhatározói szerkezetek érintkezése is regisztrálható: *dycheveytueen dorotheanak ifteneet · hogky februar hauban rofakat es almakat kevldhet* (CornK. 129r). (Nem példátlanok másfajta alárendelő érintkezések sem, de igen-igen ritkák.)

3.1.3. Kereszteződés a lényegi tartalomadással. Néhányan számon tartják – a különböző korok eltérő terminológiájával élve – a vonatkozó, azaz részleges tartalomadó szerkezetek és a *hogy*-gyal kapcsolódó, azaz lényegi tartalomadó szerkezetek érintkezését (Klemm, RácZ, Dömötör 1995; 2006). Ritkábban előforduló jelenségről van szó, amely leginkább a mutató névmások tartalomadása-kor állhat elő, illetve esetleg számba vehetők azok az esetek, amikor a tartalomkifejtés kettős: az egyik főnév esetében lényegi, míg a másik esetében részleges: *nún en elendő embor ol' hog' kí v̄tet latvan touabba elhessen* (NagyszK. 11); illetve *Ezenkeppen byzoneytatyk meg az fegyuer vífelevnek hyvfege. hogky illyen vezedelemre vete magat ev vraert* (CornK. 88r).

3.1.4. Analógiával magyarázott használat. A korábbi pontok alatt sorra vett szerkezeti típusok a *hogyki*-vel álló szerkezeteknek csak egy részét adják. Sok mondatban az összetett kötőszó jelenléte nem magyarázható szerkezeti kombinációval, vagyis azzal, hogy a *ki* mellé társuló *hogy* önálló funkciót hoz be az együttesbe. Ómagyar kori példák: *nag' heu idwn hagna'jak az hegiat. hoga kí igen nagi vala* (VirgK. 46); *halalos b̄vn, Az ol' kéwansaagh, Awag' ḡonörvség, hog' mel', lezen valam' teremtett Allathoz, az ystennek felette* (SzékK. 170). Középmagyar kori példák prózában: *a3 a3 ah Chriftus hog' ki a3 iftennek minden mi hozsank ualo irlgalmagsagat [...] telliefsegel meg ielenti* (Ozor. C3b); 1555: *Eg, eg Jspanyör leanth w̄yztök, hog' k̄yknek Rwhzathth̄yokra t̄yzer tebbet kel*

⁶ A külön nem jelzett szakirodalmi helyek a 2. pont alatt felsorolt kiadásokra és lapszámokra hivatkoznak.

költhenődők (BSvKL. 74); versben: *vala egy bent atya hogy kit az vr Isten, az nagy Abrahamnc fel neueftet vala* (Hoffgr. L2a); *Leua ala indulattya hamar lón Balaffi Menyhartnac hogy ki nagy buara lón* (TKr. c3a). A *hogyki*-féle kötőszók ezenfelül – akárcsak a vonatkozó névmások magukban – már írásbeli felbukkanásuk kezdetétől jelzői szerepben is állhatnak: *demjen gyvrgy valota volna zent myklos bely rjzjt [...] hog ky falvbely rzyek fekvnynek zabocz varmegjeben* (1504; Száz. 1872: 478); *oly vzet kel vala valaztany az isteny anyasagra · hog mely vzv volna jozagos* (HorvK. 60).

Ezt a fajta használatot – Klemmtől kezdve – többnyire a *hogyki* analógiás továbbterjedésével szokták indokolni.

Magyarazatként kínálkozik még a *hogy*-nak mint az alárendelés általános, szerkezetfüggetlen jelölőjének a terjedése is – ezt korábban Simonyi vetette fel mind az itt érintett szerkezetekkel, mind a függő kérdésekkel kapcsolatban (i. m. 85). Erről, valamint arról, miért ez utóbbi magyarázat mutatkozik megfelelőbbnek, a lentebbiekben lesz szó.

3.2. A *hogy* szerkezetfüggetlen terjedése. Az analógiás magyarázathoz szükség van arra, hogy számon tartsunk kiinduló szerkezeteket, amelyekben bizonyos okokból létrejött a jelenség, amely azután a későbbiekben továbbterjedt más szerkezetekre, olyanokra, amelyekben a megjelenése már nem indokolható közvetlen grammatikai okokkal. A *hogy* önálló terjedését fogadva el magyarazatként, nem szükséges feltételezni korábban keletkezett – és a későbbiekhez mintául szolgáló – szerkezeteket. Ugyanakkor nem kell kizárnunk annak lehetőségét, hogy a *hogy* önálló terjedése mellett másféle, a *hogy*-nak kedvező folyamatok is teret nyerhettek, olyanok, amelyek – ettől az általános jelenségtől eltérően – csak bizonyos mondat típusok kötőszóhasználatára jellemzőek (következménység, cél- és okhatározás, lényegi tartalomadás, l. fentebb).

Az analógiás továbbterjeszkedésre építő magyarázatot az adatok arányai megkérdőjelezik. A kötőszó kialakulására legesélyesebb szerkezet, a következményes mellékjelentést hordozó mondatkapcsolat is periférikus jelenségnek mutatkozik ahhoz, hogy analógiát kínáljon az összes többi szerkezet számára – de elenyésző kisebbségben van jelen az adatok között a fentebb tárgyalt típusok bármelyike is. A 16. század második évtizede tájékán keletkezett és itt tüzetesen átvizsgált kilenc kódex adatainak például mindössze kb. 10%-a sorolható a szerkezeti kombinációval létrejöhethető – a kétféle kötőszó önálló funkciójával indokolható – típusokhoz. Az analógiás elterjedés esetében így az is benne foglaltatik a feltételezésben – még ha kimondatlanul is –, hogy ezek a meglehetősen ritka szerkezetek lettek volna hatással a „maradék” kb. 90%-nyi *hogyki*-t tartalmazó mondatra.

Az arányokat is tekintetbe véve tehát sokkal inkább a másik feltételezéssel kell számolni, amely egy szélesebb hatósugarú folyamatban, a *hogy* általános terjedésében gondolkodik: a kötőszó mint az alárendelés általános jelölője elkezdett megjelenni a relativummal bevezetett tagmondatok élén is. Ez a feltevés – a fentebb már elmondottak értelmében – tehát nem zárja ki, hogy lehettek olyan szerkezetek is, amelyekben a *hogy* jelenlétét valamely jellemző szerepe támogatta, ugyanakkor megengedi, hogy a *hogy* ezekről függetlenül is megjelenhessen bármely vonatkozó szerkezetben.

A kötőszó általános terjedését feltételezve ugyanakkor váratlan jelenség, hogy a folyamat megszakad. (Amíg például a függő kérdések mondatbevezetőjeként a szerkezetbe bekéredzhető *hogy* jelensége a mai napig stabil.) Érdemes viszont felfigyelni arra, hogy a *hogy* + *ki* összetétel a formáját tekintve emlékezett a *ki* elé klitizálódó *a(z)* esetére. (Innen nézve érthetővé válik – ha első közelítésre megfelelőnek hathat is –, miért sorolta a *hogyki*-t a TNYt. névmási fejezetének írja az előtagos vonatkozó névmások közé; l. G. Varga i. h.) Az *a(z)* + *ki* és a *hogy* + *ki* összetételekben mindkét előtag alkalmas volt arra, hogy a *ki* típusú névmás mondatbevezető voltát morfológiailag egyértelműsítse: az *a(z)* az ismert újraelemzés révén, a *hogy* pedig legfőképpen az alárendelés általános jelölőjeként való terjedése nyomán. (Ez a gondolat összhangban van Simonyi felvetésével, amely szerint a *hogy* esetleg a határozatlan névmástól még teljesen el nem különült vonatkozó névmás szerepének megerősítésére szolgálhatott; i. m. 85). A két jelenség eleinte egymás mellett indult terjedésnek. Míg azonban az *a(z)* előtagos relativum a későbbiekben egyre gyorsuló tempóban terjeszkedett,⁷ a *hogyki* összetétel a 16. század vége körül eltűnik a nyelvhasználatból. Vagyis az előbbi

⁷ A minőségjelzői szerkezetekben például a 16. század második-harmadik harmadában még csak 8,3%-kal, a 17. században már 30,6%-ban volt jelen (a TNYt. középmagyar kori törzsanagya alapján; Dömötör 2008: 47).

lett a konkurenciaharc győztese – amiben támogatta a mutató névmás klitizálódásának a korban igen erőteljes modellje (l. pl. Haader 2008: 80–2) –, az utóbbi pedig vesztesként szorult vissza.

A nem túl intenzíven nekilendülő, majd megszűnő terjeszkedést egy másik szálon a fordítási eljárások bizonyosfajta megoldása és ennek továbbhagyományozódása is segíthetett megalapozni. A *hogy* ezekben a mondatokban – noha csak adott szerkezetekre jellemzően – ugyanúgy nem hordoz saját, eredeti funkciót, ugyanúgy pusztá morfológiai változatként kerül oda, mint a fentebbi esetben.

A latinban a 'hogy' jelentésű *quod* kötőszó alakilag egybeesik a *qui*, *quae*, *quod* vonatkozó névmás semleges nemű alakjával. A semleges nemű *quod* áll – többek között – független vonatkozó mellékmondatokban, illetve bizonyos névmási alaptagok mellett is. A *hogyki* az ugyanilyen típusú magyar tagmondatkapcsolatokban is – rendelkezzenek latin eredetivel vagy sem – rendszeresen előbukkan. Független vonatkozó mondatokban: *cristufnak zerelmeert meg viala menden fewldyeket es tejtyeket. Hogyki nagy tevkelleteffegnek dolga* (CornK. 125v) ~ *quia amore Christi contempsit omnia terrena et carnalia: quod est magna perfectionis*; 1553: *ez Krwysyth mya az zegenességnek sokbol waygon bantassa, hogy ky mya ez haznak sokbol waygon fogyathkozassa mosthanys* (LevT. I. 107). Névmási alaptagok mellett (ez a típus a *hogyki* használatának tekintetében részben átfedést mutat a következőmennyes és a lényegi tartalomadó szerkezetekkel): *Mert femmi ninczen el fedezue / hoğ mell' iouendõre meg ne nilatkozzi / es femmi el titkolt dolog ninczen / hoğ mell meg nem tudattatik iouendõre* (SÚT. I. 103a) ~ *Nihil autem opertum est, quod non reuelatur, neque absconditum, quod non sciatur; Ez soror katerina vala az · hogkÿ latta vala* (MargL. 218); *Ha pedig ualamit oliat mondnak hoğ kit irasbol nem bizonyithatnak* (Ozor. C1a). A magyarban – a latin kötőszóhasználatától immár eltávolodva, de valószínűsíthetően az onnan származó séma nyomán – az értelmezői helyzetben ki nem tett névmás (utalószó) mellett sem kivételes a *hogyki*: *bÿzonsagot tevttek az sororok · jellessevl Soror jolent hogkÿ vala secrestÿeres soror* (MargL. 14); *Kezdetyk dychevfeges zent llona azzonrol ygen zeep tanufag hogy ky vala romay nagyfagos chazarne azzony* (CornK. 141v).

Bár a latin kötőszóknak megvannak a szokásos magyar megfelelői a fordításirodalomban (a 'hogy' háttérében álló *quod*-ra vö. pl. Haader 1995: 522, 531, 551), lehetséges, hogy ilyen esetekben némely fordítók (iskolák?) az alaki érintkezést a két kötőszó együttesével javasolták visszaadni.⁸ Ez összetelálkozhatott a *hogy* terjedésének fentebb valószínűsített folyamatával.

A kötőszó-használati változatok – a *hogyki* kétféle típusú keletkezésének megfelelően – tehát a következők voltak (a *hogyki* minden esetben messze kisebbségben maradó mellékvariáns):

a) A *ki* és a *hogyki* típus a jelentés- és értelmezésbeli többletet nem viselő vonatkozó mellékmondatokban váltakozik: *nagÿ kyaltassal te zent lelkdeth ky boczatad. hoğÿ ky kyaltas wram Iesus te zent ÿstensegÿ hatalmadnak wala ÿegÿe* (CzechK. 34) ~ *nag kayaltassal the zenth lelked ky bochatad: ky kayaltas wram Iesus: the zent Istensegÿ hatalmadnak wala ÿegÿe* (GyöngyK. 21); Lk. 12,2: *Mert femmi ninczen el fedezue / hoğ mell' iouendõre meg ne nilatkozzi / es femmi el titkolt dolog ninczen / hoğ mell meg nem tudattatik iouendõre*. (SÚT. I. 103a) ~ *Semmi ke · ol' fedÿzÿt ki nem ÿgiÿentÿetic / z femi ol' reitec ki nÿ megtudatic* (MünchK. 69vb). A *hogyki* visszaszorulásával ebben a típusban a pusztá vonatkozó névmás maradt pozícióban.

b) A *ki*, a *hogy* és a *hogyki* típus azokban a mondat szerkezetekben kínál választási lehetőséget, amelyekbe a *hogy* az egyes szerkezetfajtákra jellemző használata révén kerülhetett (következményesség, cél- és okhatározás, lényegi tartalomadás). Olykor törekvés látszik arra, hogy a kötőszó-összetétel főváriens legyen a következményesség jelölésében, mint például Bornemissa Péter egyik művében: *hirtelen oly segítseguel lesz : hogy kin mind egez eletekben amelkodnac* (Örd. 715a); *olly nagy kisirtet ÿne reaiokis, hogy ki miat mindennap valami szõrnyÿ bûnben esnenec* (Örd. 828a). A *hogyki* visszaszorulásával ebben a típusban a jelölt – azaz az egyszerű vonatkoztatáson túlmutató értelmezést kifejezetté tévő – esetekben a *hogy* maradt pozícióban, míg a jelöletlen esetekben a vonatkozó névmás.

3.3. Újraelemzés lehetősége a tagmondathatáron. A *hogyki* típus létrejöttének egyik lehetséges módjaként többen – mintegy mellékszálként – egy szerkezeti átrendeződést is számon tartanak: a tagmondathatár újraelemzésének lehetőségét (Rác, Juhász, Dömötör 1995). Ebben az esetben

⁸ A kódexek korának nyelvújító fordítói más esetekben is vezettek be új (használatú) kötőszókat a latin megfelelők visszaadására (vö.: *monnal* 'mint', *mert* 'hogy').

a szomszédos pozíció és az újraértelmezését adó szerkezeti feltételek eredményezik az összetett kötőszó kialakulását.

Az idevonatkozó szokásos adatértelmezés szerint az újraelemzés a következőképpen játszódhatott le. A kiinduló szerkezet egy (legalább) háromtagú és -szintű tagmondategyüttes, amelyben az elől álló abszolút főmondat *hogy*-os mellékmondatába a kötőszó után egy vonatkozó mellékmondat ékelődik be. A tagmondatok és velük a kötőszók kapcsolatának átértelmeződése a szokásos magyarázat szerint úgy történne, hogy a vonatkozó mellékmondat, élén a *hogy*ki együttesével, „közvetlen kapcsolatba lép” az abszolút főmondatnál, majd a korábbi *hogy*-os mondatnak a beékelést követő része valamiképpen leszakad (?) a szerkezetről. Ez a magyarázat azonban – amelyet korábban magam is elfogadhatónak tartottam – valójában nem tűnik elég meggyőzőnek. A fordítások olykor hosszasan kanyargó összeékelte tagmondatai és tagmondattömbjei sem látszanak elégségesnek ahhoz, hogy az újraelemzéshez alapot, a nyelvhasználat számára pedig letisztult mintát teremtsenek. Emellett az újraelemző kapcsolódás alapfeltétele sem magától értetődően adott, hiszen az abszolút főmondatban nem feltétlenül van alaptagul kínálkozó névszó (mint a lentebb következő példák is mutatják).

A beékeléses mondatkapcsolatok valóban jelenthetnek forrásszerkezetet a *hogy*ki számára, de az előzőekben vázoltakkal ellentétben másféle folyamatnak kellett lejátszódnia.

A kötőszók efféle fúziójának forrásszerkezetéül azok a tagmondategyüttesek alkalmasak, amelyekben a főmondat és a neki közvetlenül alárendelt mellékmondat kapcsolata a *hogy*-nak a kitételét és a hiányát is megengedi: „Parancsolta, hogy büntessék meg” → „Parancsolta, büntessék meg”. Ezek a szerkezetek, ha a kötőszó után beékelődik egy vonatkozó mellékmondat, a következő újraelemzési lehetőséget tartalmazzák: „Parancsolta, [[hogy [ki ellenszegül,] büntessék meg]]” → „Parancsolta, [[hogyki ellenszegül,] [büntessék meg]]”. Azaz: főmondat [[+ *hogy* [+ *ki* + mellékmondat2] + mellékmondat1]] → főmondat [[*hogy*ki + mellékmondat2] + [mellékmondat1]]. Ez – ahogy a séma is mutatja – például tárgyi alárendelések esetében lehetséges: *adyad the alázaatosyndnak / hogý kýk nyheth ýgazaan ystenzýleýének hýzýewk ew the nálad walo esedezeesywel megh segeýthessewnk* (FestK. 200–1); *iftennek ygaffaga azt agya hogy ky yt ez velagban nem akart penitenciat tartany mykoron tehette volna az ew halalanak ydeyen nem tarthat* (PéldK. 84–5). Előfordul célhatározós szerkezetekben is: *the zolgaýdnak býneyth meg bochassad / hogý kýk theneked mý mýwelkedethynkbevl nem kelhethewnk / [...]* *mý wronk yesus christusnak esedezeese mýath ýdwezewlýewnk* (FestK. 136–7); *zolganak zemelyet veue fel : [...]* *hogý býnekkel meg hotalt · ýgassaggal elý [ti. te]”* (HorvK. 43). Egyes mondatok a kétféle értelmezés határesetét mutatják: *Ne zenvegged vram meg halný a fýat annýa nekywl Hogh kyknek eegh wolt myndenkoron eez velagba elethok Ezenkeppen legon halalokees monnofeelnek eggh* (WinkIK. 83). A szövegalkotó a *hogy* újbóli kitételével biztosíthatta, hogy a *hogy* + *ki*-t ne értelmezze az olvasó egy egységnek: *mire nem adad avagh arulad el annýat fyawal ozve hog kyknek el valhatatlan ees feselhetetlen oromok hog az zerelm ygenlo lenne monno kennýanak* (WinkIK. 144).

A gyakori beékelődés nyomán keletkező újraelemzés lehetséges forrás, és a folyamat bele is illik az összetett kötőszók kialakulásának egyik ismert (és a dolgozat bevezető részében is bemutatott) grammatikalizációs típusába. Tényleges lefutását azonban nem lehet igazolni – a fentebbi példák is csak a forrásvidéket szemléltethetik. Az újraelemzés eredménye valójában akkor simul be a korszak *hogy*ki kötőszós szerkezeteinek a sorába, amikor a tagmondatok sorrendje megfordul, hiszen a *hogy*ki-vel kapcsolt mellékmondatok tipikusan a főmondatuk után állnak. Akkor viszont már a – másféleképpen is létrejöhethet – eredményt látjuk; a feltételezett újraelemzés tehát folyamatában nem ragadható meg. Ezért az e pontban bemutatottak inkább csak eshetőségként, semmint érvényes magyarázatként regisztrálhatók.

4. Időbeli és gyakorisági vonatkozások. A *hogy*ki típusú összetételek második tagja a vonatkozó névmási kötőszók történetének korai jellemzőit mutatja. Két meghatározó jegye is arra vall, hogy az összetétel kialakulását a korai időszakban kell keresni. Az egyik: a [–] élő jelentésszegű alaptagok mellett is elsöprő többségben van a *hogy*ki (a *hogymi* és a *hogymely* ellenében). A másik: a vonatkozó névmás előtag nélkül állandósult a kötőszóban.

Mivel használata a kései ómagyar legelején, a JókK.-ben már megfigyelhető, feltehető, hogy létrejött a korai ómagyar korra nyúlik vissza: *Azert zent attyanak mend ew tarfy kewzewl nem volt oly hogý ký inkab tudofbuoltuolna ew týtkyrol* (61); *cýžnalna egý ekes helyet frater Egýednek*

yftený nezefre / *hogy ky lattauala holot mennýeý edeffegekent nezhettne* (25). Az utóbbi mondat latin megfelelő nélküli, eltévedt tagmondat (a szövegkiadó megjegyzése szerint: fordítási zavarral terhelt környezetben álló, értelmetlen betoldás; P. Balázs 1981: 70). Vagyis a *hogyki* már a korai szövegalkotó önálló eszközkészletében is szerepel, és nemcsak a latin közvetlen befolyása alatt jön a tollára.

Bár a *hogyki* keletkezése tehát korábbra tehető, alig-alig bukkan fel a 16. század előtről fennmaradt kódexszövegekben. A JókK.-ben ritka; a FestK.-ben a mondatathár újraelemzésének szerkezeti forrása jelenik meg (pl. 50–1; 200–1); a MünchK. és a JordK. két olyan helyén (Lk. 12,2; 12,33), amelyek párhuzamában Sylvester Jánosnál az összetett kötőszó áll, egyszerű *ki* szerepel (ez azonban inkább Sylvester János megoldását emeli ki, hiszen más fordítások párhuzamos helyein is az egyszerű vonatkozó kötőszó található). A korai adathiány ugyanakkor nem jelenti feltétlenül azt, hogy a 16. század előtt kevesebbszer volt használatos a kötőszó (elég a fennmaradt források korlátozott számára gondolni). Emellett érdemes már itt utalni a későbbi források vizsgálata során szerzett tapasztalatra: a *hogyki* meglelte vagy hiánya szüvenként igen változó, tehát nagyon is lehetséges, hogy a fennmaradt korai szövegek alkotói nem koraiságuk, hanem egyéni választásuk alapján mellőzték a kötőszót.

A 16. századi szövegekben lényegesen nagyobb mennyiségben találhatók adatok. Ez a relatíve nagyobb mennyiség azonban valójában meglehetősen kis adatszámot jelent. A kései ómagyar korra vonatkozóan 100%-nak véve az összes vonatkozó névmási kötőszót – álljon önmagában vagy a *hogy*-gyal összetételt képezve – a *hogyki* típust mindössze 2,3% képviseli a kötőszó előfordulása szempontjából leggyakoribb mondat típusban, a minőségjelzői (és értelmező jelzői) mellékmondatokban.⁹ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kötőszó – életrajzában teljes adatolható szakaszában – kifejezetten ritkán jelenik meg a leírt szövegekben.

Elterjedtsége ugyanakkor nagy szórást mutat a szerzők és szövegek között. Vannak kódexek (és még sokkal nagyobb arányban nyomtatott művek), amelyekben egyetlen *hogyki* sem található, másokban éppen csak fel-felbukkan a kötőszó. Míg vonatkozó névmási kötőszós szerkezet általában minden lapon több is előfordul, a *hogyki* esetében már az is figyelemfelkeltő, ha az adott műben átlagosan minden 25–48. (közepes méretű, illetve ilyenre visszavetített, hozzávetőleg 750–800 betűhelynyi szöveget tartalmazó) lapon találunk rá egy-egy adatot (VirgK., HorvK., DomK., CornK.); ahol pedig relatíve gyakorinak mondható, ott 7–12 laponként jelenik meg (PéldK., MargL.). A MargL. egészen kimagasló, 34-es összelemszámot ad, ez azonban a műben megjelenő vonatkozó kötőszós szerkezetek számához képest még mindig igen jelentős kisebbséget mutat (a vonatkozó kötőszók fölénye több mint hétszeres).

5. Mutatkozik-e grammatikai tendencia a *hogyki*-típus használatában? A változatokkal kapcsolatban mindig az egyik legfontosabb kérdés: megragadhatók-e olyan sajátos szerkezeti jegyek, amelyek jelenlétében inkább az egyik variáns szerepel a másik ellenében? Vagyis kimutatható-e általános grammatikai tendencia, amely a nyelvhasználót arra készíti, hogy a *ki* ellenében a *hogyki*-t válassza?

A *hogyki* kialakulásának és átmeneti életben maradásának eddigiekben áttekintett lehetőségeit végigkövetve a fentebbiekben már kirajzolódott a válasz: a *hogyki*-t tartalmazó mondatokban nincsen az (utalószó +) alaptag + mellékmondat szerkezeteknek olyan sajátos közös jellemzője, amely előhívja (vagy legalábbis segíti), hogy a nyelvhasználó ezt a kötőszót válassza. Általános tendenciát tehát nem lehet megállapítani. Mint az előzőekben láttuk, különféle szerkezet típusokról beszélhetünk, ahonnan kiindulhattak azok az impulzusok, amelyek a *hogy*-ot és a *ki*-t összekapcsolódásra készítették. (Mivel a két leggyakoribb alárendelő kötőszó összetételéről és különböző típusú mondat szerkezetekről van szó, talán nem alaptalan többféle feltételezést is fenntartani.) Erőteljessé azonban egyik folyamat sem vált, mint fentebb már szintén volt róla szó, mindegyik érintett szerkezet típusban a *hogyki* messze kisebbségben lévő mellékvariáns maradt. A szabad váltakozás akár a közvetlen mondatkörnyezetben is tetten érhető: *Eljewe az halalt ky myndennel rettenetefb mafodykat az yewuendew yteletewt hogy ky ygen felelmes* (PéldK. 73); *mierotttonk* (ti. hívatsz irgalmasnak) / *kik vetköttonk* / *es bynt töttonk* / *Auag nemde ak az igazaknac vagee attýok hog kíkneç o artatlansagoc* [...] *oluastatic* (NagyszK. 79–80). Szövegpárhuzamokban is ugyanígy megmutatkozik a váltakozás

⁹ A TNyt. 2/2. törzsanysága alapján (Dömötör 1995: 674, 692).

(1. fentebb is): Lk. 12,33: *Oll' erfiñeket ßerezetek magatoknak / hog' mell' ek meg nem oulnak* (SÚT. I. 103b) ~ *zerey' etek tymagatoknak fakokat kyk megh nem awlnak* (JordK. 124vb).

6. Köthető-e regiszterhez, dialektushoz, műfajhoz? A változatokra vonatkozó másik legfontosabb kérdés: kapcsolódik-e a megjelenésük szociolingvisztikai vagy esetleg az irodalmi műfajok meghatározta tényezőkhöz?

Bár a *hogyki* ritka, a nyelvhasználati rétegeket illetően mégis igen széles a használati köre. Éppúgy előfordul a kéziratos irodalom korában született különböző műfajú egyházi szövegekben – imádságban, prédikációban, legendában, traktátusban, passióban –, mint a nyomtatott művek korszakában keletkezett művekben is (prédikációban, szépprózában, énekekben stb.). Versben és prózában, latinból fordított és magyar nyelven fogalmazott mondatokban is megjelenik. Ez utóbbit példázza a következő mondatpár: *vagyion magerorzagban vj zent · zent margyt azzon · bela kyralnak leanya · hog ky tezen nagysok chodakat* (MargL. 186) ~ *vos habetis novam sanctam in Hungaria, sanctam Margaretham, filiam Belae regis, quae facit multa miracula; Ez vala ez soror evrsebet · hog ki zent margyt azzonnak tarsa vala* (MargL. 209; latin forrásmondat nélkül). A *hogyki* szabad kezeléséről tanúskodik továbbá, hogy a fordító latin szö szerkezetek magyar mellékmondattá alakításakor is a vonatkozó kötőszó alternatívájaként számol vele: *Vala egy soror ez clastromban · hog ky vala ieles nemes nemzetbevl tamaduan* (MargL. 117) ~ *Quaedam etiam altera virgo sanctimonialis eiusdem per omnia conditionis; Egy nemevnevev mukas ember · hogy ky pinter es alc* (MargL. 139) ~ *laborator quidam artis carpentariae*. A magyar nyelven fogalmazott szövegek sorában – a magánéleti regiszter részeként – misszilisekben is feltűnik, nemesekében éppúgy, mint alacsonyabb származásúak által írtakban vagy íratottakban. Használata generációktól sem feltétlenül függ: 1559: *Jól lehet itt az királyné asszony udvarába mondak egy embert, hogy ki igin esmér az szemfájdalomról* (Nádasyd Tamás; írnoka által; NádLev. 42); 1569: *ú utánok jűnek szekerek, hogy kik annyi érő török marhát hoznak* (Nádasyd Ferenc saját kezűleg; NádLev. 209).

A kötőszó tehát nem mutatkozik regiszterfüggőnek, és használatát nem határozza meg sem a szöveg műfaja, sem keletkezésének módja (fordítás-e vagy fogalmazvány). Megjelenése a szerző egyéni választásán múlik. Megfelelő mennyiségű adat hiányában nem lehet állást foglalni abban a kérdésben, mennyiben meghatározó a szerző dialektusa. A színes paletta ismerhető része földrajzilag is meglehetősen széles körű elterjedtséget sejt (Pest–Buda, Dunántúl, Tiszántúl, Felvidék stb.).

Egy elem széles köru, mégis szórványos jelenléte kétféle feltételezést is meg szokott engedni használatának eredetével kapcsolatban. Vagy a szóbeliség a forrás, vagy pedig bizonyos írásos hagyomány szűremkedik be szórványosan a fennmaradt szövegekbe. A *hogyki* esetében ez utóbbi látszik elfogadhatóbb feltételezésnek; mind a történeti nyelvérzék sugallta intuíció, mind a feltételezhető latin fordítási hatás, mind pedig a 16–17. század fordulója körül megszűnő használat ellene szól annak, hogy a *hogyki*-ben a szóbeliség elterjedt, virulens elemét gyanítsuk.¹⁰ A levelekbeli – különben szintén szórványos – jelenléttel nem lehet érvelni a szóbeliség mint forrás mellett, tekintettel arra, hogy a misszilisek szövegeinek megfogalmazói is sokban magukon hordozták a tanult latin nyelvi minták hatását. (Az egyetlen perszövegbeli adatot és a hozzáfűzöttet l. Dömötör 2014: 58)

Az elemet a legtöbb szövegalkotó mellőzte (esetleg csak véletlenszerűen írta le), másoknak gyakrabban jött a tollára. Emellett bizonyos iskolák is teremthettek mintát a terjesztéséhez; ahogyan például rendszeresen jelen van Nyulak szigeti domonkos és az óbudaí klarissza kódexben, Bornemiszánál és bizonyos személyek missziliseiben.

7. Kódexadatok tanúsága.¹¹ – A kódexekben vizsgálva a kötőszót, felmerülhet a kérdés: a szövegek keletkezésének mely fázisából származhatnak az adatok? Ismeretes, hogy a grammatikai döntéseket általában a szöveg fordítója, átdolgozója hozza. Úgy tűnik, nincs ez másképp a *hogyki* esetében sem; az egyszerű – a szövegformálással nem foglalkozó – másolók nem avatkoztak a használatába.

¹⁰ Bár korábban elképzelhetőnek tartottam a szóbeliséget is mint forrást (Dömötör 2011: 103), Korompay Klára és Haader Lea – előadásomhoz való hozzászólásukban elhangzott és e mondat első két érveként beépített megállapításai – meggyőzték ennek kevésbé valószínű voltáról.

¹¹ A cikk hátralévő részének megállapításait l. az adatok elemzésével kifejtve: Dömötör 2011: 103–7.

(Illetve drasztikusan biztosan nem; teljességgel kizárni nem lehet, hogy olykor esetleg lefaragtak a létszámukból, vagy – bár ez még kevésbé valószínű – megszaportították őket.) A kötőszóval kapcsolatos másolói javítások is arra utalnak: a másolók törekedhettek az elem hűséges megőrzésére (MargL. 136, VirgK. 16, 35, ThewrK. 2).

Párhuzamos szövegek is árulkodhatnak arról, hogy az egyszerű másoló valószínűleg tiszteletben tartja a fordító által használt *hogyki*-t, míg a fordítás átdolgozója esetleg beavatkozik a használatába. A Szent Brigittának tulajdonított imafüzér változataiban¹² – a nyolcból három testvérszöveg és két „unokatestvér-szöveg” kínál itt tanulságokat – értékes megfigyelések tehetők a kötőszó jelenlétével vagy jelen nem létével kapcsolatban. Az egyik helyen a szövegcsalád mindegyik darabjában szerepel a kötőszó, amely így az ősváltozat híven továbböröklődő hagyatékának mutatkozik (GyöngyK. 16; PozsK. 10; ThewrK. 18; CzechK. 21; LázK. 173). Egy másik helyen kizárólag a testvérszövegek (GyöngyK. 7; PozsK. 1; ThewrK. 2), egy harmadikon viszont kizárólag az „unokatestvér-szövegek” (CzechK. 34; LázK. 182) tartalmazzák a *hogyki*-t, ami arra vall, hogy az ősváltozat első átdolgozója – az „unokatestvér-szövegek” felmenőjének szerzője – egyszer eltüntette, máskor pedig éppen ellenkezőleg: behozta a *hogyki*-t az ősváltozat kötőszómegoldásához képest.

7.1. A *hogyki*-típus és a szövegahagyományozódás általánosabb kérdései. Egy-egy kódex keletkezéstörténetéről árulkodni tudnak olyan grammatikai jelenségek, amelyek használatában a szerzők között eltérés figyelhető meg.

A *hogyki* előfordulásának / elő nem fordulásának megfigyelése segíthet mindenekelőtt olyankor, amikor az a kérdés, hogy az egy kódexben, egy kéz másolataként fennmaradt többféle szöveg közös vagy különböző fordítói eredetű-e. Korábban csak a tartalom alapján megtett feltételezés volt, hogy a VirgK. törzsét alkotó különböző műfajú, rövidebb-hosszabb művek azonos fordítótól, míg a további szövegek ettől különböző forrásból származhatnak (Kovács 1990: 21 és az ott hivatkozott irodalom). A *hogyki* előfordulásai nyelvhasználati érvet is szolgáltat, mivel a kötőszó éppen a kódex törzsszövegében fordul elő rendszeresen, míg a többi (máshonnan származó) szövegben nem használatos. A két részből összekapcsolt MargL.-ről úgy tartják: latin előzményszövegének kompilátora már minden bizonnyal egybeszótta a két művet (l. pl. Klaniczay T. 1994: 46–8, Klaniczay G. 1999: 22–3). A szöveg teljes terjedelmében rendszeresen előkerülő *hogyki*-k annyit mindenesetre igazolhatnak, hogy egyazon fordító dolgozott a Ráskay Lea másolta mű eredetijének egészén.

A *hogyki* előfordulásának / elő nem fordulásának regisztrálása hozzájárulhat továbbá azon művek létrejöttének vizsgálatához is, amelyeket folytatólagosan másoltak le különböző kezek. A PéldK. első nagy tartalmi egységét két másoló jegyzi (a kódex felépítéséről: Bognár–Levárdy 1960: 283–91); a *hogyki* attól a laptól kezdve jelenik meg, amelyen a második kéz elkezdte a másolást. A kétféleség oka talán a fordítói munkafolyamatban, illetve az alkotó és az első scriptor együttműködésében kereshető. (Miközben a jelenség ritka volta óvatosságra kell, hogy készteszen.) Ez a kéz a szigeti kolostor lelki életét irányító férfi szerzetes lehetett, akinek munkássága túlmutat egy egyszerű másolóné (i. m. 291, 289, 11). Lehetséges tehát, hogy a leirat elkészítését megelőzően a szövegformálásban is aktívan részt vett – és változtatásai egyikeként kiiktatta az eredetileg leírt, de általa nem kívánatosnak ítélt kötőszót; amikor átadta a másolást a második kéznek (Ráskay Leának), ez a fajta kontroll megszűnt. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy a *hogyki*-k kifejezetten Ráskayra jellemzőek – feltűnő, hogy az általa másolt többi kódex is viszonylag sok *hogyki*-t tartalmaz –; hiszen közismerten az ő munkássága sem merül ki az egyszerű másolásban. Igaz ugyan, hogy a tollat majd tőle átvevő harmadik kéz is használja a *hogyki*-t; erről a kézről viszont tudható, hogy Ráskay szellemi hatása alatt dolgozott (Haader 2004: 204).

Egyetlen nyelvi jelenséghez kapcsolódó megállapítások önmagukban aligha tisztázhatnak a kódexek (elő)életére vonatkozó, sokismeretlenes kérdéseket. A *hogyki* típus használatában – mint már szó is volt róla – a Nyulak szigeti kódexek járnak az élen, de az őbudai kódexek is kitűnnek. Talán vélelmezhető az adott kolostor belső fordítóinak egymásra is ható nyelvhasználati szokása, de a két kolostor egymásnak másolásra kölcsönadott könyvei akár át is vihették a nyelvhasználati szokásokat egyik helyről a másikra.

¹² A szövegváltozatok keletkezéséről, leszármazásáról l. Lázs 1991: 110 és kk.

8. Összegzés. A írásbeliségben a 15. század és a 16–17. század fordulója közötti időből adatható *hogyki* kötőszó keletkezése elsősorban a *hogy* terjeszkedésével függhet össze. A *hogy* elkezdett ráterjedni azokra a szerkezetekre is, amelyek élén eredendően vonatkozó kötőszó állt (a folyamatnak különböző okai lehettek). A két kötőszó együtteséből adódó *ki ~ hogyki* kötőszóváltozatok mellett bizonyos szerkezet típusokban a *ki ~ hogy ~ hogyki* hármas váltakozás jöhetett létre.

A *hogyki* ritka elem maradt. Használatában nem tapinthatók ki sem grammatikai, sem szociolingvisztikai tendenciák. Felbukkanása a szövegalkotó egyéni választásán múlik, amelyben esetleg mintakövetés nyomai is megfigyelhetők. Ez utóbbiak miatt a kötőszó jelenlétének / jelen nemlétének vizsgálata a kódexek szövegahagyományozódásának általános kérdéseire is szolgáltathat adalékokat.

A források datálása és rövidítésük feloldása:

BSvKL. = Battyhány Ferencné Svetkovics Katalin levelei (szerk.: Terbe Erika, MNyT., Budapest, 2010).

CornK. = Cornides-kódex, 1514–1519.

CzechK. = Czech-kódex, 1513.

DomK. = Domonkos-kódex, 1517.

ÉrsK. = Érsekújvári kódex, 1529–1531.

FestK. = Festetics-kódex, 1494 előtt

GyöngyK. = Gyöngyösi kódex, 16. sz. eleje

Hoffgr. = Hoffgreff-énekeskönyv, Kolozsvár, 1554–1555.

HorvK. = Horváth-kódex, 1522.

JobbL. = Jobbágylevelek (MNy., több évfolyam; közli: Eckhardt Sándor).

JókK. = Jókai-kódex, 1370/1448.

JordK. = Jordánszky-kódex, 1516–1519.

KrizaK. = Kriza-kódex, 16. sz. eleje

LázK. = Lázár-kódex, 16. sz. első negyede

LevT. = Magyar Levelestár I. (szerk.: Szalay Ágoston, Pest, 1859).

MargL. = Margit-legenda, 1510.

MüncK. = Münchener kódex, 1416/1466

NádL. = Nádasdy Tamás nádor családi levelezése (szerk.: Kákonyi Árpád – Szalay József, MTA, Budapest, 1882).

NagyszK. = Nagyszombati kódex, 1512–1513.

Ozor. = Ozorai Imre vitairata, Krakkó, 1535.

Örd. = Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek, Sempte, 1578.

PéldK. = Példák könyve, 1510.

PozsK. = Pozsonyi kódex, 1520

SÚT. = Sylvester János: Új Testamentum, Újsziget, 1541.

Száz. = Századok. (A Magyar Történelmi Társulat közlönye.)

SzékK. = Székelyudvarhelyi kódex, 1526–1528.

ThewrK. = Thewrewk-kódex, 1531.

TKr. = Tinódi Lantos Sebestyén: Krónika, Kolozsvár, 1554.

VirgK. = Virginia-kódex, 16. sz. eleje

Változó évszámú szövegek (levelek) esetében az évszámokat az adatok társaságában közlöm.

SZAKIRODALOM

Bácskai-Atkári Júlia 2013. *A véges alárendelő összetett mondatok története*. Kézirat. 265–312.

Batta Béla 1908. *A melléknévi mondatok népies használata*. (Nyelvészeti Füzetek 51) Athenaeum, Budapest.

Bognár András–Levárdy Ferenc 1960. *Példák Könyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Diesel, Holger 1999. *Demonstratives: form, function, and grammaticalization*. John Benjamins Publishing Co., Amsterdam.
- Dömötör Adrienne 1995. A minőségjelzői mellékmondatok; Az értelmező jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.)–Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 666–79; 686–92.
- Dömötör Adrienne 2001. *Gyöngyösi kódex*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Dömötör Adrienne 2006. Az álljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 37–45.
- Dömötör Adrienne 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok – állomány- és változásvizsgálat. In: Haader Lea–Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 38–63.
- Dömötör Adrienne 2011. Egy kötőszó, *hogyki* nem gyökeresedett meg. In: Csiszár Gábor–Darvas Anikó (szerk.): *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Magyar nyelvtörténeti, szociolingvisztikai, dialektológiai tanszék, Budapest, 101–8.
- Dömötör Adrienne 2014. A *hogyki* és társai: egy sajátos kötőszófajta az ómagyar korból. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 41–61.
- É. Kiss Katalin 1998. Az alárendelő összetett mondat. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 127–55.
- Galambos Dezső 1907. *Tanulmányok a magyar relatívum mondattanából*. (Nyelvészeti Füzetek 43) Athenaeum, Budapest.
- G. Varga Györgyi 1992. A vonatkozó névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.)–E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 524–43.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.)–Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 506–665.
- Haader Lea 2004. A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128: 196–205.
- Haader Lea 2008. Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Haader Lea–Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 77–87.
- Harris, Alice C.–Campbell, Lyle 1995. *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Heine, Bernd–Kuteva, Tania 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Juhász Dezső 1992. Az összetett kötőszók és állandósult szókapcsolatok. In: Benkő Loránd (főszerk.)–E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 786–94.
- Kenesei István 1992. Az alárendelő mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Stukturális magyar nyelvtan 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 529–91.
- Klaniczay Gábor 1999. Előszó. In: Bellus Ibolya–Szabó Zsuzsanna (ford.): *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere*. Balassi Kiadó, Budapest, 7–23.
- Klaniczay Tibor 1994. *A Margit-legendák történetének revíziója*. In: Klaniczay Tibor–Klaniczay Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*. Argumentum Kiadó, Budapest, 17–91.
- Klemm Antal 1942. *Magyar történeti mondattan 3*. MTA, Budapest.
- Kovács Zsuzsa 1990. *Virginia-kódex*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Lázs Sándor 1991. *Szövegagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben*. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- P. Balázs János 1981. *Jókai-kódex*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1963. *A magyar nyelv következményes mondatai*. (Nyelvtudományi Értekezések 39) Akadémiai Kiadó, Budapest. 44–5, 85–7.
- Simonyi Zsigmond 1882. *A magyar kötőszók 2*. Az MTA Könyvkiadó hivatala, Budapest. 85–9, 177.

Dömötör Adrienne
tudományos főmunkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Dömötör, Adrienne

**A chapter from the history of extinct conjunctions:
the emergence and use of *hogyki* ‘that who’**

The emergence of complex Hungarian conjunctions involving a sequence of *hogy* ‘that’ and a relative pronoun is normally assumed to have been based on situations in which the two conjunctions happened to occur adjacently at the beginning of certain types of clauses and their use subsequently spread on to other constructions as a unit. Other assumptions claim that *hogy* started its career as a general marker of subordinate clauses or that it may have served as reinforcement of the relative pronoun that may not have been quite differentiated from general pronouns at the time. In addition, another known mechanism of the emergence of compound conjunctions, clause boundary shift/reanalysis, has also been suggested as potentially giving rise to this type of conjunctions.

In the present paper, I confront the above possibilities with the picture that emerges from the data and study grammatical, temporal, and register-based prerequisites of the use of these conjunctions. I also seek answers to the issue of why *hogyki*, attested in written sources between the fifteenth and the late sixteenth centuries, remained infrequent throughout. I conclude that the emergence of *hogyki* may be primarily related to the spread of *hogy* ‘that’. Along with the variants *ki* ~ *hogyki*, some constructions offered a possibility for a three-way alternation of *ki* ~ *hogy* ~ *hogyki*. The occurrence of *hogyki* is based on an individual choice of the creator of the text, perhaps coloured by traces of pattern conformity. Due to the last-mentioned factor, the investigation of the presence vs. absence of *hogyki* may give us evidence concerning general issues of the textual descent/succession of codices.

Keywords: 15th–16th-century Hungarian, history of conjunctions, alternation of conjunctions, the conjunction *hogy* ‘that’, relative pronoun, codices, translation literature.

A „szabályosság ~ szabálytalanság” jelentése a morfológiában**1. Bevezetés**

A természetes nyelvek szerkezete nem minden esetben következetes, szabályszerű. A nyelvi mintázatokban ugyan felfedezhetők olyan összefüggések, tendenciák, amelyek alapján szabályok állíthatók fel, de ezek a szabályok szinte sohasem kivétel nélküliek: úgy tűnik, több-kevesebb szabálytalan forma minden természetes nyelvben található. Ezek a formák megkülönböztetetten fontos szerepet játszanak a grammatika rendszerében, ugyanis „a kivételek és az átmenetek sokszor bonyolult, összetett nyelvi folyamatokat tükröznek, amelyek túlmutatnak egy-egy adott kategória határain, és jellemzőek lehetnek az egész nyelvi rendszerre” (Keszler 2002: 22).

Jelen tanulmányban a „szabályosság ~ szabálytalanság” értelmezésével, a szabálytalan formák számbavételével és csoportosításával foglalkozom, valamint arra a kérdésre keresem a választ, mi a különbség a „szabályos”-nak, illetve a „szabálytalan”-nak tekintett alakok, szerkezetek között, elsősorban morfológiai szempontból. Nem mellesleg arra is kíváncsi vagyok, vajon az elméleti megállapítások képesek-e termékenyítő hatást kifejteni a nyelvoktatás gyakorlatára, az elmélet alkalmazása vajon hozzájárul(hat)-e a nyelvelsajátítás eredményesebbé tételéhez.

2. A „szabályosság” és a „szabálytalanság (rendhagyóság, irregularitás)” jelentése

A szabályosság a morfológiában mindig a szótövek és a toldalékok többsége által követett viselkedéssel függ össze: azt tekintjük szabályosnak, ami gyakori, ami termékeny mintát ad az újabb

szóalakok létrehozásához. A „szabályos” elemek csoportjai mindig nyitottak, bővíthetők: a nyelv új elemeit (pl. az idegen szavakat is) ezek fogadják be.

2.1. A „szabályosság” és a gyakoriság összefüggései

A gyakoriság vizsgálata különösen hangsúlyos szerepet kap a kognitív-funkcionális nyelvészeti kutatásokban. Bybee nyelvi jelenségekre vonatkozó magyarázatai általában szoros kapcsolatban állnak a gyakorisággal: munkásságának éppen a – fonológiában, morfológiában és a grammatikalizációban is jelentős hatással és magyarázóerővel bíró – gyakoriság az (egyik) központi témája. Bybee használatalapú, hálózatalvú modelljében a nyelvet „a beszélők nyelvi tapasztalatainak kognitív szerveződéseként” fogja fel (Bybee 2006: 711, Tanos 2008: 537 alapján), amelyben a tapasztalat (a percepció és a produkció) befolyásolja a nyelv mentális reprezentációját: „A beszélő a nyelv használata során a nyelvhasználat különböző példányaival találkozik, amelyeket az elvontság különböző fokain kategorizál. Az absztrakció, a sematizáció és a kategorizáció eredménye egy hatalmas mentális hálózat, amelyben az egyes alakok fonológiai, szemantikai és pragmatikai asszociációk révén kapcsolódnak egymáshoz” (Bybee 2010: 22–5, Borsos 2011 alapján). Bybee alapfeltevése, hogy minden nyelvi elem a használat folyamán alakul ki, létrejöttük, fennmaradásuk és változásuk pedig szorosan kötődik a gyakorisághoz, tehát attól függ, milyen gyakran tapasztaljuk és használjuk őket. Egy adott formával, szerkezettel való minden egyes találkozás a nyelvhasználatban erősíti az adott forma mentális reprezentációját a beszélő elméjében.

Bybee nyelvelméletében központi kérdés az egyes nyelvi elemek használati (típus- vagy példány-) gyakorisága, amely a nyelvtan szerveződésének talán legfontosabb irányítójaként jelenik meg. A típusgyakoriság a mintázatok és szerkezetek jellemzője: azoknak az elemeknek a számát jelenti, amelyek egy adott sémában lévő üres helyen megjelenhetnek. A példánygyakoriság pedig egy adott nyelvi egység (toldalékformája, szóalak, kifejezés stb.) előfordulásának a számát jelenti az adott korpuszban. Bybee a példánygyakorisággal kapcsolatban három hatást említ (Bybee 2007: 10–1, Tanos 2008: 541–3 alapján):

- a) A megőrző hatás következménye, hogy a nagy példánygyakorisággal rendelkező rendhagyó formák erősebb mentális reprezentációjuk révén jobban ellenállnak az analógiás változásoknak, kevésbé hajlamosak a szabályossá válásra, mint a kevésbé gyakoriak.
- b) A nagy példánygyakorisággal rendelkező formák nagy autonómiával (lexikai erővel) bírnak. Ezek könnyebben hozzáférhetők a beszélő számára, jobban elkülönülnek a többi elemtől. Ezeket a formákat általában egyben (mechanikusan) tanuljuk meg, és egyben is tároljuk. Sem elsajátításukhoz, sem pragmatikai szempontból helyes használatukhoz nincs szükség morfológiai elemzésükre, részekre bontásukra. A magas autonómiájú elemek sokkal jobban ellenállnak a változásoknak, szerepük van a grammatikalizációban és más történeti morfológiai változásban, például a szuppletív alakok létrejöttében és fennmaradásában is. A szabálytalan forma csak akkor van kitéve erősebb séma analógiás hatásának, ha példánygyakorisága alacsony.
- c) A fonetikai redukció szintén a gyakran használt kifejezések (pl. köszönések, megszólítások), illetve gyakori grammatikai elemek esetében lép fel.

2.2. A gyakoriság és a produktivitás összefüggései

Bybee felfogásában „a produktivitás annak a valószínűségnek a mértéke, amellyel egy minta vagy séma új elemeken működik, avagy egy séma azon képessége, hogy új elemekre terjedjen ki” (Tanos 2008: 561). A „szabályos”-nak tekintett (gyakori) formák termékeny mintát adnak újabb szóalakok létrehozására: „Egy adott minta produktivitása elsősorban a típusgyakoriságán múlik: minél több elem rajzolja ki a sémát, a séma annál erősebb, és annál könnyebben elérhető az új elemek számára” (Tanos 2008: 562). A produktivitás fokozati tulajdonsága a sémáknak, amelyek „az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionalitás révén érvényesülnek, fokozati skála szerint, a nagyon erős, szabály jellegű mintától a gyenge, alternatívaként működő mintáig” (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 26). A skála két szélső pontját kijelölő produktív és improduktív sémák között tehát számtalan fokozat létezik. A legteljesebb produktivitással rendelkező (szabályos) sémákra egyrészt a nagy típusgyakoriság (akár alacsony példánygyakorisággal), másrészt a nyitottság jellemző: új elemeken

is működnek, fokozatosan növelve ezzel példánygyakoriságukat. Korlátozott(abb) a produktivitása azoknak a sémáknak, amelyek speciális fonológiai és/vagy szemantikai tulajdonságokkal rendelkeznek (produktivitásuk tehát csak a meghatározott tulajdonságokkal rendelkező új elemekre terjed ki). Az improduktív (szabálytalan) formák általában magas példánygyakorisággal, de alacsony típusgyakorisággal rendelkeznek. Egy minta (egy képzésmód) el is veszítheti a produktivitását, amennyiben „a benne részt vevő elemek lexikalizálódnak, ezáltal nem vesznek részt többé a sémában, így csökkentik a sémára jellemző típusgyakoriságot” (Tanos 2008: 562), a termékeny képzésnek ugyanis feltétele a szabálybafoglalhatóság, a szabályba foglalható minta szabad alkalmazása nyitott osztályokban, illetőleg a derivátumok kompozicionális értelmezhetősége (jelentésük kiszámíthatósága az alapszó és a képző jelentéséből) (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 149).

2.3. A „szabálytalanság” értelmezése

Szabálytalanságnak a szabály(osság)tól való, a rendszerszerű összefüggésekkel nem magyarázható eltérést nevezzük. A rendhagyó formák elsősorban abban különböznek a szabályosaktól, hogy valamennyi alakjuk nem következtethető ki a már ismert alakokból a rendszeres összefüggések alapján. A kivételt logikusan nem, csak a hagyományra hivatkozva lehet indokolni, vö. például a *száj* főnév irodalmi nyelvi birtokos személyjeles alakjait: *szám, szád, szája* stb. (a *szájam, szájad* stb. alakok beszélt nyelvek) vagy *esz-ünk*, de *isz-unk* (ez utóbbi igető szabálytalan, úgynevezett antiharmonikus: toldalékolásában nem érvényesül a palatoveláris harmónia). A rendhagyó alakok mintha ellentmondának a logika elveinek, szabályainak, de a nyelvtől a (formális) logika szabályai természetesen nem is kérhetők számon, hiszen „a nyelv nem gép, a nyelvben jelen van a magas fokú szabály általi irányítotttság, de a rugalmasság, fokozatosság és a változatosság szintén, az adaptivitás által motiválva” (Givón 2001: 27). A szokatlannak, logikátlanak tűnő nyelvi formák általában tökéletesen betöltik szerepüket, hiszen az (anya)nyelvérték számára világosak és egyértelműek, jól és hatékonyan szolgálgják a kommunikáció eredményességét. A kivételek, rendhagyó formák elsajátítása persze nagy kihívást jelent mind az anyanyelv-elsajátításban, mind az idegen nyelvek tanulásában. Az anyanyelvét tanuló kisgyerek, illetőleg az idegen nyelvet tanuló diák általában helyesen találja meg a szabályos ragozású igék, főnevek alakjait, a rendhagyók esetében viszont sokszor hibázik (az „alkotó” vagy „okos” hibákról l. 3.1.1.). A tapasztalatok azt mutatják, hogy a nyelvhasználat rögzített egységeiként, egészlegesen megtanult rendhagyó formák – éppen gyakori előfordulásuk következtében – általában kevésbé vannak kitéve az analogikus változásoknak, ezzel magyarázható, hogy ezek a rutinizált formák csak ritkán veszítik el rendhagyó ragozásukat, kevésbé hajlamosak a szabályossá válásra, mint a kevésbé gyakoriak. A szabálytalan szavakat érdemes rendszeren (nyelvtanon) kívül helyezni, összegyűjteni és olyan lexikális információnak minősíteni, amelyet – leíró szempontból – nem szabály irányít, hanem egyszerű véletlen.

3. A szabálytalan formák csoportosítása

A szabálytalan formák/szerkezetek alapvetően két nagy csoportba sorolhatók: egyrészt a szabálykövető (szabályszerű) szabálytalanságokra (l. a 3.1. pontban), másrészt a szabályszegő (a szabály ellen dolgozó) szabálytalanságokra (l. a 3.2. pontban).

3.1. Szabálykövető (szabályszerű) szabálytalanságok

3.1.1. Potenciális szavak

Minden nyelvtudás forrása egyrészt az ösztönös vagy tudatos tanulás, másrészt az ismert minták, a produktív szabályok szerint való újraalkotás: „A gyermek s azután a meglett ember a maga beszédjét nem csupán csak azokból a szavakból és alakokból szerkeszti össze, amelyeket másoktól tanult. Nem; a beszédben használt szavak, alakok, szerkezetek jó részét nem eltanulás útján szerzi, hanem maga alkotja meg. Már a beszélni kezdő gyermek megérzi, hogy a nyelvnek bizonyos alakjai hasonlóak egymáshoz, s azután erre a hasonlatosságra, amelyet analógiának nevezünk, alkalom adtával rájár a szája. Így, ha már egyszer megtanulta a *jár*; *lát*, *ír* igék főnévi igenévét: *járni*, *látni*, *írni* vagy az *apa*, *anya*, *bácsi* főnevek tárgyesetét: *apát*, *anyát*, *bácsit*, nem kell külön megtanulnia a *húz*, *köt*, *ás*, meg a *karika*, *furulya*, *kocsi* szavak megfelelő alakját, hanem am azok analógiájára magától rámondja: *húzni*, *kötni*, *ásni* és *karikát*, *furulyát*, *kocsit*” (Szinyeyi 1935: 3).

Az ismert minták követése nagyon sok esetben a nyelvhasználatban már korábban is jól ismert alakokat eredményez, de előfordul az is, hogy új, eddig ismeretlen, „szabálytalan” alakokhoz vezet. Az anyanyelv, illetőleg a második nyelv elsajátítása során is meglehetősen gyakran találkozunk úgynevezett alkotó vagy okos hibákkal, amelyek abból adódnak, hogy az anyanyelvtől tanuló kisgyerek, illetve az idegen nyelvet tanuló diák a produktív szabály alkalmazásának norma általi korlátozásait még nem sajátította el, tehát gyakran szabályos, a nyelvi rendszernek megfelelő, ám a nyelvhasználatban (még) nem létező alakokat, úgynevezett potenciális szavakat hoz létre. Ilyenek például a képzők kiterjesztett érvényű használatával jöhetnek létre, például: *festékez* 'fest', *asztalász* 'asztalos', *piszkatlan/piszoktalan hó* 'tisztá hó', *títkatlan/titoktalan információ* 'nem titkos információ'. Ilyenkor a rendszer szintjén szabályosan létrehozható, úgynevezett potenciális szó egy, a lexikonban már meglévő azonos jelentésű szó megléte miatt nem konvencionalizálódhat: a már létező szó lexikailag blokkolja a szabályos derivátum létrehozását. Ezt a jelenséget a szakirodalom „lexikai akadályoztatás”-nak, a szabály blokkolásának nevezi (vö. pl. Kiefer–Ladányi 2000: 157). Ilyen esetben éppen a szabályosság idézi elő a norma megsértését, a hibát. A potenciális szavak a nyelvi rendszer szintjén helyesek, hiszen a rendszer lehetőségeinek realizációi, mintegy „a rendszer »üres rubrikáinak« betöltői” (Ladányi 1998: 345), de a nyelvi norma szerint csak a nyelv lehetséges szavai, nem pedig létező szavak. Mivel a potenciális szavak képzése produktív szabályok alapján történik, ezeknek a szavaknak az újszerűsége „gyakran kevésbé vehető észre, és a képzett szó struktúrája nagyon könnyen elemezhető” (Ladányi i. h.).

A magyar (mint idegen) nyelvi tanfolyamok társalgási (és más) óráin is gyakran esik gondolkodóba az anyanyelvi tanár azokban a szituációkban, amikor a magyarul tanuló diák – nyelvi kreativitását kamatoztatandó – megpróbál a termékeny szabályok ismeretében új szavakat létrehozni, például: **testvértelen (vagyok)* 'egyke, egyedüli gyerek, nincs testvérem', **az apám emléktelen* 'nincsenek emlékeim az apámról', **diótlan kalács* 'üres kalács', **hajtalan ember* 'kopasz ember'. Az *esik* – *esni*, *késik* – *késni* szópárok analógiájára az *eszik* ige főnévi igenévi formájaként létrejövő **eszni* alak vagy az *édes* – *édesebb*, *kedves* – *kedvesebb* szópárok mintájára a *szép* mellé megalkotott **szépebb* középfok szabályosan létrehozott szóalakok, de a nyelvközösség tagjainak nyelvében nem léteznek. Zemskaja véleménye szerint az analógia általában konkrét mintakövetést jelent, míg a produktív képzések esetében absztrakt analógiás szabályokról van szó (Zemskaja 1992: 182, idézi Ladányi 1998: 345). A nyelvtanárnak ezeket a szóalakokat is feltétlenül korrigálnia kell, hiszen ezek az alakulatok csak a nyelvi rendszer szintjén tekinthetők helyesnek, de a nyelvi norma szerint (még) nem létező szavak. Más kérdés, hogy alkalmanként akad olyan standard nyelvi szituáció, amelyben előfordulhatnak (pl. *testvértelen nyelv*, *nyelvemléktelen kor*). Gyakran lehetünk tanúi a potenciális szó aktualizálódásának, de ez természetesen nem következik be minden esetben (vö. Pléh 2000: 951–5 és Ladányi 2001: 241).

3.1.2. Kiegyenlítődé

Az analógiás változások körébe tartozó kiegyenlítődé során egy szabályos alparadigma a nyelvben meglévő többségi alakzatok mintájára változik meg: beolvad az alapparadigmába. Ilyenkor az analógia „a rendhagyó, a kivételes – azaz kisebb egyedszámú – alkalmazkodását jelenti a szabályoshoz, a nagyobb egyedszámúhoz” (Borbás 2006: 79), tehát az egységesülés a kiegyenlítődé irányába mutat. Az analógia ilyenkor rendszerkényszer eredménye, a nyelvi egységesülés, a homogenizáció eszköze. Ilyen változás eredménye például az ikes igék felszólító módú paradigmájának beolvadása a többségi (nem ikes igék) határozatlan ragozásba (*eszik: egyék > egyen*) vagy az egyalakú névszó- és igetővek létrehozására való törekvés (pl. *hintó: hintaja > hintója*, *bimbó: bimbaja > bimbója*, *csikó: csikaja > csikója*, *tó: tővön > [rózsaj]tón*, *szó: szavak > szók*).

3.2. Szabályszerű (szabálygyengítő) szabálytalanságok

A rendhagyó egyedek többsége a szabály ellen „dolgozik”, gyengíti a szabályt – Nádasy szóhasználatával – a „rendszer fricskája”, de nem kérdőjelezi meg magát a rendszert (vö. Nádasy 2003a: 207, 2008b: 298, 2008c: 144–5). A kivételek, a szabálynak nem engedelmessé ellenpéldák pontos számbavétele, listázása hasznos (különösen a magyart idegen nyelvként tanulóknak praktikus), ugyanis megkönnyíti a leírást.

3.2.1. Kiterjesztés

Ebbe a csoportba tartoznak a „kiterjesztés”-nek (vagy régebben „hamis analógiá”-nak) nevezett változások, amelyek a szép, szabályos paradigmák, világosan elkülönülő kategóriák ellen „dolgoznak”, és a korábban rendszerszerű jelenségek felbomlásához járulnak hozzá. Ilyen például az *-s-re*, *-sz-re*, *-z-re*, *-dz-re* végződő igék hasonító hatása a nem ebbe a csoportba tartozó igék egyes számú 2. személyű alakjaira: a szabályos *ad-sz*, *kap-sz*, *süt-sz*, vagy **-0** stb. igealakok a (keleti) nyelvjárásokban (és a gyermeknyelvben is) előfordulnak *ad-ol*, *kap-ol*, *süt-öl*, vagy **-ol** változatban is. Ezeknek az alakoknak a létrejötte a velük szemantikai kapcsolatban álló *-s*, *-sz*, *-z*, *-dz* tövű, E/2.-ben *-(V)l* ragot kapó igék indukáló hatásával magyarázható (vö. *ad-sz / kap-sz – vesz-el*, *süt-sz – főz-öl*, vagy *– létez-el*). E csoportba tartozó változás az ikes igék szabályos felszólító módú magázó formájának analógiás hatása a nem ikes igék felszólító módú alakjaira, például: *eszik: egy-ék*, *iszik: igy-ék*, *tet-szik: tess-ék* > *vesz: vegy-ék*. Olykor az egyalakú névszó- és igetövek létrehozására való törekvéssel szemben működik az analógia. Bizonyos (pl. a dunántúli) nyelvjárásokban a köznyelvben egyalakúnak számító főnévi töveket (pl. *motor*, *bútor*) a hangzóvesztő tövek mintájára (pl. *bokor-*, *bokr-*) toldalékolnak: *motor: motr-ot*, *butor* > *butr-ot*.

3.2.2. Lineáris analógia

A beszédben (mondat- és szövegalakításban) a gyakran egymás mellett vagy egymás közelében szereplő szavak kölcsönösen hat(hat)nak egymásra. Ilyen esetekben a hasonító hatás érvényesülését lineáris analógiának nevezzük, amelynek következtében morfológiailag szabálytalan alakok jönnek létre, például: *jőnek-mennek* > *jönnek-mennek* (a mai köznyelvi *jön* kiszorította a régi, szabályos *jő* alakot), *örökön-örökké* > *örökkön-örökké*, *toldoz-foltoz* > *toldoz-foldoz*, *világos kivirradtig* > *kivilágos kivirradtig*, *szedett-vett* > *szedett-vedett*, *második: másodlagos* > *első: elsőleges*, *péNZ: pénzért* > *ingyEN: ingyért* (D. Máta Mária [1994: 21] példái).

3.2.3. Szuppletív (alakkiegészülései) formák

A rendhagyóságon belül is különleges helyet foglalnak el azok a szavak, amelyek egybetartozó alakjai voltaképpen más és más szóból származnak, tehát a szó ragozási (alak)SORA nem egy, hanem két vagy több alakból válik teljessé: két vagy több különböző tövből jön létre. A szuppletív alak olyan, „mint a mesebeli állat: madárként kezdődik, kígyóként folytatódik. Például *lenni*, *lennék* – de *van*. *Sok*, *sokat*, *sokszor* – de *több*” (Nádasy 2008a: 133). „A szuppletív tövek esetében lexikailag fejeződik ki az adott (grammatikai) tulajdonság, ami „minden alomorfiánál erősebb hatásnak számít” (Tanos 2008: 546). A ragozási soron belüli váratlan alakcsere mindig rendhagyóság, mindig az adott nyelvben fennálló rendszer megsértése (l. még 6.4., 7.4.).

4. A „szabályos” és a „szabálytalan” formák előállítás: létrehozás vs. előhívás?

A nyelvi tények nemigen támasztják alá a „szabályosság” és „a szabálytalanság” éles szembeállítását (tudniillik valami vagy szabályos, vagy szabálytalan), annak ellenére sem, hogy ezt a dichotómiát a főáramnak számító generativizmus kísérletileg is bizonyítható tényként kezeli. A generatív háttérű neurolingvisztikai kísérleti eredmények (ti. az agyban szignifikáns különbséget lehet megállapítani a szabályos és a kivételes mintázatok között, ebből következően különböző neurokognitív apparátust kell feltételeznünk a kétféle forma létrehozására stb.) arra engednek következtetni, hogy valami vagy szabályos, vagy szabálytalan. A generatív nyelvtan képviselői szerint a nyelv szabályos alakjait a nyelv alapelemeiből a szabályok ismeretében és alkalmazásával állítjuk elő, a szabálytalanságokat pedig készen tároljuk a mentális lexikonunkban, és onnan hívjuk elő szükség esetén.¹

Bybee funkcionális keretben végzett kutatásai ellentmondanak a fentebb ismertetett kísérleti eredmények, illetőleg értelmezésük kategorikusnak tűnő voltával. Az ő esetében „a nyelvhasználat bevonása a modellalkotásba a szabályelvű modellnek a sémákra épülő modellel való felváltásával [...] történik” (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 46). Bybee több modellel is utal, amelyek a lexikonban való tárolás és szabályokkal való létrehozás más-más arányát tételezik fel. Szintén „a morfológiában egyértelműen szükség van a gépies tanulásra és tárolásra a szuppletív paradigmák miatt;

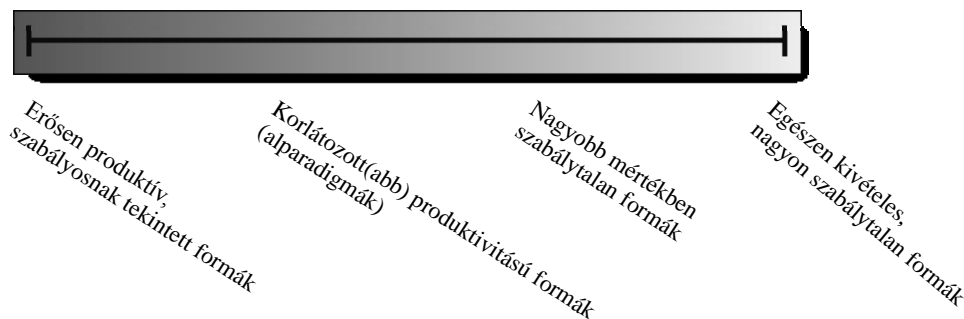
¹ A Debreceni Egyetem Társas-kognitív Nyelvészeti Kutatócsoportja által szervezett 2013. évi előadásorozat február 25-én elhangzott előadása (Kálmán László: Mi a szabályos, és mi a szabálytalan?) alapján.

a teljes produktivitású, új formák létrehozására szabadon használható inflexiók pedig a kombinációs [...] szabályok használatára nyújtanak bizonyítékot. Kísérletek eredményei viszont azt mutatják, hogy az egységként való előhívás nem csupán a szuppletív paradigmákra, hanem az egyéb irreguláris formákra is érvényes (Bybee 1985: 112–3, idézi Tanos 2008: 547–8). Mindezekon túl „bizonyítékok utalnak arra, hogy a komplex (több morfémát tartalmazó) szabályos alakok egy része is egyben tárolódik” (Bybee 1985: 113–4, idézi Tanos 2008: 548).

5. A „szabálytalanság” fokozatai

A szabályosnak tekintett formától (a normától) eltérő alakok általában nem egyformán szabálytalanok. Minden névszói és igei paradigmának van ideális, (proto)tipikus megvalósulási formája, amelytől bizonyos határokon belül el lehet térni: a paradigmák rendszerében található jobb és kevésbé jó sorok, a kategóriához való tartozás tehát fokozat kérdése: a prototipikus és nem prototipikus egyedek egy több pontból álló hipotetikus fokozati skála mentén helyezhetők el (a képzeletbeli skála ötletét vö. Ladányi hipotetikus produktivitás – kreativitás skálájával, 2000: 88, 2007: 256), amelynek végpontjai egyértelműen kijelölhetők: egyik végen a produktív mintát adó, „szabályos”-nak tekintett formák, a másik végen pedig az egészen kivételes, nagyon rendhagyó alakok kapnak helyet, köztük pedig a kisebb-nagyobb mértékben szabálytalan formák foglalnak helyet. A „szabályosság-szabálytalanság” képzeletbeli skáláján a következő fokozatok különíthetők el egymástól:

- a) erősen produktív, szabályos formák;
- b) korlátozott(abb) produktivitású sémák (alparadigmák), amelyek speciális fonológiai és/vagy morfológiai tulajdonságokkal rendelkező elemekre érvényesek (alapvetően szabályos formák bizonyos szabályszegekkel);
- c) nagyobb mértékben szabálytalan formák (pl. a defektív paradigmájú szavak: a singulare tantumok, plurale tantumok);
- d) egészen kivételes (nagyon rendhagyó) alakok, amelyek csak kevés vagy éppen egyetlen szóhoz tartoznak; ezek semmiképp sem tekinthetők produktív mintának, hiszen a legnagyobb mértékű morfofonológiai szabálytalanságot mutatják (pl. a szuppletív formák).

A fenti skála arra utal, hogy a mindenkori szinkroniában a struktúrának vannak állandó, stabil („szabályos”) elemei, és vannak átmeneti, közbülső (kevésbé szabályos) elemei is. Ennek megfelelően „a nyelvi struktúra olyan alakzatokból épül fel, amelyekben a stabil [...] magtól fokozatos átmenet vezet egy diffúz periferikus tartományhoz” (Péter 2008: 1). A fenti ábra azt szemlélteti, hogy minden névszói és igei paradigmának van idealizált, (proto)tipikus megvalósulási formája, amelytől bizonyos határokon belül el lehet térni: az ige- és névszóragozási paradigmák rendszerében található jobb és kevésbé jó sorok, a kategóriához való tartozás fokozat kérdése. A példák a prototipikus és nem prototipikus egyedek viszonyrendszerében a „szabályos”-tól a „nagyon szabálytalan”-ig terjedő, több pontból álló fokozati skála mentén helyezkednek el. A prototípust megtestesítő (szabályos) ponttól való távolságuk attól függ, mennyire különböznek a prototípustól. Minél inkább távolodunk a prototípustól, annál kivételesebb, szabálytalanabb formával van dolgunk.

A továbbiakban a névszói és az igei paradigmák köréből vett példákon keresztül igyekszem bemutatni a „szabálytalanság” fokozatait az erősen produktív, szabályosnak tekinthető paradigmáktól az egészen kivételes, legnagyobb mértékű morfológiai szabálytalanságot mutató formákig.

6. „Szabályosság ~ szabálytalanság” a névszói paradigmákban

6.1 Erősen produktív, „szabályos”-nak tekinthető paradigmák

6.1.1. A magyar névszók többes száma

(A) A magyar főnevek többes száma

A mássalhangzóra végződő főnévi tövekhez a többes szám jele (-k) rendszerint középső nyelvvállású *o*, *ö* vagy *é* előhangzóval kapcsolódik, például *gáz-**ok***, *gyümölcs-**ök***, *szék-**ék***. Vannak azonban olyan tövek is, amelyek alsó nyelvvállású *a* vagy *e* előhangzóval „kérik” a toldalékok kapcsolódását, például: *ház-**ak***, *méz-**ek***, *föld-**ek***. Tipológiailag (fonológiailag) azonosnak tűnő tövek (pl. *ház* – *gáz*, *nyár* – *kár*; *has* – *kas*) hol zártabb, hol nyíltabb előhangok társaságát kérik:

<i>tál</i>	<i>bál</i>
<i>tál-ak</i>	<i>bál-ok</i>
<i>tál-am</i>	<i>bál-om</i>
? <i>tál-as</i>	(<i>első</i>) <i>bál-os</i>
<i>tál-acska</i>	? <i>bál-ocska</i>

Mivel a mássalhangzóra végződő, mély hangrendű magyar főnévi tövek általában a *bál* tő mintájára veszik fel a többesjelet (többes számuk tehát szabályosan -*ok*), és mivel a *tál* típusú szavak toldalékolása (látszólag indokolatlanul) eltér a szabálytól, ezért ezt a tövet (az úgynevezett nyitótövet) tekintjük kivételesnek, rendhagyónak. A főnevek között tehát a szabályos, nem nyitótövek alkotják a produktív, termékeny mintát a többes szám előállításához, hiszen például az új jövevényelemek sem nyitótöként illeszkednek a magyarba, például: *facebook-**ot***, *laptop-**ok***, *fájl-**ok***, *grapefruit-**ok***, *blog-**ok***, *ombudsman-**ok***, *snowboard-**ok***, *napkollektor-**ok***; *kúr-**ök***, *sönt-**ök***, *sofőr-**ök***, *allűr-**ök***; *menedzser-**ék***, *bróker-**ék***, *projekt-**ék***.

Úgy tűnik, főnevek esetén az előhangzó nyíltságának szabályozása az egyes szótövek egyedi tulajdonsága, „önkényes lexikai jegy” (mintha maga a tő „szólna bele” abba, milyen nyíltságú előhangzó jelenjen meg a toldalék előtt), amely a főnév hangtani felépítése, szemantikai vagy egyéb sajátossága alapján nemigen jósolható meg, látszólag nem függ semmitől. A nyitótöviség ugyan nem foglalható szabályba, de néhány szabályszerűsége fel lehet figyelni, például a következőkre:

A nyitótöviség főnevek esetében leggyakrabban az ősi (zárt csoportot alkotó) egytagú szavak körében tapasztalható, például: *ház-**ak***, *vár-**ak***, *fal-**ak***, *hal-**ak***, *hát-**ak***, *láb-**ak***, *vaj-**ak***; *méz-**ek***, *föld-**ek***, *fül-**ek***, *kép-**ek***, illetve elsősorban a többváltozatú tövek sajátossága. Ilyenek például:

- a többeseji időtartamot váltakoztató tövek, például: *tél* ~ *tel-**ek***, *nyár* ~ *nyar-**ak***, *tűz* ~ *tüz-**ek***, *hid* ~ *hid-**ak***, *víz* ~ *vizek*, *úr* ~ *ur-**ak***, beleértve a többszótagú ilyeneket is, például: *darázs* ~ *darázs-**ak***, *madár* ~ *madar-**ak***, *szamár* ~ *szamar-**ak***;
- minden véghangzóhiányos változatú tő, például: *varjú* ~ *varj-**ak***, *ifjú* ~ *ifj-**ak***, *borjú* ~ *borj-**ak***;
- minden -*v-s* változatú tő, például: *mű* ~ *műv-**ek***, *ló* ~ *lov-**ak***, *szó* ~ *szav-**ak***, *falu* ~ *falv-**ak***.

(B) A magyar melléknevek többes száma

A mássalhangzóra végződő melléknevek viselkedése a -*Vk* többes jel előtt a főnevekénél éppen a fordítottja: itt az alsó nyelvvállású előhangzó (az *a* és az *e*) jóval gyakoribb: szinte minden melléknév alsó nyelvvállású előhangzót vonz, leíró szempontból tehát nyitótöknek mondható, például: *alacsony-**ak***, *sovány-**ak***, *szilárd-**ak***, *tág-**ak***, *zord-**ak***, *sáros-**ak***, *kedves-**ek***. Még a magas hangrendű labiális magánhangzót tartalmazó szavak után is alsó nyelvvállású *e* előhangzó várható, például: *zöld-**ek***, *dühös-**ek***. A tapasztalat szerint a magyar szókincsbe újonnan bekerülő idegen melléknevek, illetve az olyan főnevek, amelyeket újabban melléknévként is használunk, általában nyitótöként viselkednek, például: *spröd-**ek***, *abszurd-**ak***, *kül-**ak***; *király-**ak***.

Van példa nem nyitótöviségre is, de ez a melléknéveknél jóval ritkább, szinte kivételesnek kell tekintenünk az ilyeneket, mint például:

- *nagy-ok, fiatal-ok, bolond-ok, gazdag-ok, hanyag-ok, hazug-ok, álnok-ok, undok-ok* (a középfok jelét azonban még ezek a melléknévi tövek is mindig alsó nyelvválású előhangzóval kérik, pl.: *fiatal-abb, bolond-abb, undok-abb*; egyedül a *nagy* melléknév áll ellen ennek a szabálynak: *nagy-obb*),
- a kettős szófajiságot mutató népnevek főnévként szabályosnak tűnnek (pl.: *magyar-ok, angol-ok, dán-ok*), melléknévi használatukban viszont szabálytalanok,
- az *-(A)l(A)lAn* fosztó- és tagadóképzős melléknévek is szabálytalanok: középső nyelvválású előhangzóval kérik a toldalékokat, például: *gondtalan-ok, sótlan-ok, kényelmetlen-ék*.

Egyes melléknéveknek van lexikalizálódott főnévi megfelelőjük, például: *komikus, harcos*. Amikor melléknévet jellegzetesen főnévi szerepben használunk, megfigyelhető, hogy a nyitó melléknévi tönek megfelelő főnévi tő általában nem nyitótó, „...a komikusok komikusak, a harcosok harcosak” – ezek a mondatok jól ábrázolják a normális állapotot: ha főnév, akkor az *-ok* a szabályos, ha melléknév, akkor az *-ak* (Nádasdy 2008: 299) (vö. még *boldog-ok ~ boldog-ak, bűnös-ök ~ bűnös-ek, facér-ok ~ facér-ak, gonosz-ok ~ gonosz-ak, vörös-ök ~ vörös-ek, szárnyas-ok ~ szárnyas-ak, vagány-ok ~ vagány-ak*).

6.1.2. A magyar főnevek tárgyeset

A mássalhangzóra végződő magyar főnevek tárgyesetét a *-Vt* rag jelzi. Ha a főnévi tő nyitótó, tárgyesetben rendszerint akkor is megjelenik az előhangzó, amikor ennek nincs fonotaktikai oka, a szóalakok ugyanis jóformáltak lennének előhangzó nélkül is. Megfigyelhető, hogy hasonló alakú, nem nyitótövekhez előhangzó nélkül kapcsolódik a *-t²*, vö. például a *baj* nem nyitótó (*baj-ok, baj-om, baj-os*), és a tárgy ragja előhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz: *baj-0t* (vö. még *bor: bor-ok ~ bor-0t, kar: kar-ok ~ kar-0t, tojás: tojás-ok ~ tojás-0t, király: király-ok ~ király-0t, banán: banán-ok ~ banán-0t, lány: lány-ok ~ lány-0t, az orr* kivételnek számít: nem nyitótó, ennek ellenére előhangzóval kapcsolódik hozzá a tárgy ragja: *orr-ot*, pedig a szóvégi *-rrt* szekvencia nem kivételtelen a magyarban, pl. *varr-t*). A *haj* viszont nyitótó (*haj-ak, haj-am, haj-as*), és tárgyesetben is van kötőhangzó: *haj-at* (vö. még *vár: vár-ak ~ vár-at, vaj: vaj-ak ~ vaj-at, hát: hát-ak ~ hát-at, láb: láb-ak ~ láb-at*). Mellékesen jegyzem meg, ezek között is előfordulnak kivételek, például: *szakáll: szakáll-ak*, de *szakáll-0t* (jóllehet az előhangzós változat is létezik: *szakáll-at*); *báj: báj-ak*, de *báj-0t*; *oldal: oldal-ak*, de *oldal-0t* (a teljes listát l. Papp 1975). Néhány egytagú főnév esetében pedig jelentés szerinti megoszlás (szóalakhasadás) figyelhető meg a tárgyrag előhangzós vagy előhangzó nélküli kapcsolásának függvényében, például: *jel-t ad* ’észlelhető jellel: cselekvéssel, mozdulattal, hanggal figyelmeztet valamire’ ~ *jel-et tesz valahová* ’maradandó ábrát’, *hely-t ad valaminek* ’érdemben foglalkozik vele’ / *helytáll* ’derekasan küzd; megállja a helyét’ ~ *hely-et (át)ad valakinek* ’átenged, rendelkezésre bocsát’, *pár-t választ* ’társat’ ~ *(egy) pár-at kér* ’kettőt vagy néhánynat’.

A nyitáshoz ez a mellékhatása lehetővé teszi, hogy az elől képzett ajakrészes magánhangzót tartalmazó nyitótövek (pl. *szél, víz, mész*) akkor is felismerhetők legyenek, ha a magánhangzó nyelvéllása (a köznyelvben) nem segít: ezek a tövek ugyanis tárgyesetben (fonotaktikailag indokolatlanul) kapnak előhangzót: *szel-et, víz-et, mesz-et*.

Előfordul, hogy a nem nyitótövek után is megjelenik az előhangzó a tárgy ragja előtt, de csak fonotaktikailag motivált esetben, például akkor, ha (i) a tő maga is *-t*-re végződik, például *bot-ot, barát-ot, öt-öt, rét-et* vagy (ii) a tő olyan mássalhangzóra végződik, amellyel a *-t* nem képes zárlatot alkotni, például **bt*, például **rabt ~ rab-ot, *ct*, például **malact ~ malac-ot, *cst*, például **ácsst ~ ács-ot, *kt*, például **törökt ~ török-öt, *pt*, például **kalapt ~ kalap-ot* vagy (iii) a tő mássalhangzókapcsolatra végződik, például *párt-ot, palack-ot, rajz-ot*. E csoportban is akadnak kivételek, ezekről részletesebben l. H. Varga 2012c: 275–6.

6.2. Korlátozott(abb) produktivitású sémák (alparadigmák), amelyek speciális fonológiai és/vagy morfológiai tulajdonságokkal rendelkező elemekre érvényesek (alapvetően szabályos formák bizonyos szabályszerűségekkel).

² A tárgyrag előhangzó nélküli kapcsolódását a 0 jelzi.

6.2.1. Többalakú névszótövek

A magyarban az igetövek 85%-a, a névszótövek 70%-a egyváltozatú tö (vö. Keszler 2000: 95, 175). Mivel ez a csoport folyamatosan bővílhet újabb és újabb egyedekkel, ezért ezt a többségi osztályt tekintjük szabályosnak. Ugyanakkor felmerül a kérdés: vajon zárt csoportot alkot-e az összes többalakú tö? Másként megfogalmazva: rendhagyóknak tekintünk-e minden olyan tövet, amely bizonyos toldalékok előtt morfológiailag kondicionáltan (toldaléktípustól függően) alakváltozatokat mutat, vajon szabálytalanok számít-e minden többalakú tö (pl. *tő: tő-vel*, de *tőv-ek*, *tőv-et*)?

Ezt a kérdést megválaszolandó érdemes megvizsgálni a többalakú névszótövek csoportjait (Keszler 2000: 95–103, 175–82) és a következőket mérlegelni: ha egy tőtípusnak az adott morfofonológiai környezetben fennálló „rendhagyósága” szabályba foglalható, tehát a kérdéses töváltozás az adott fonológiai, szemantikai stb. sajátosságokkal rendelkező szavakra kötelezően érvényes, akkor az a tőtípus valójában nem tekinthető kivételnek. Az ilyet nyagodtan tekinthetjük a szabályos csoport alcsoportjának (az általános szabály alszabályának). A véletlenszerű, kiszámíthatatlan változások azonban nem számítanak szabályosnak, hiszen nem rendszerszerűek.

a) A vizsgálódások azt mutatják, hogy a többalakú névszótövek közül csak az úgynevezett tövégi időtartamot váltakoztató tövek (= az alsó nyelvválású rövid magánhangzóra végződő névszótövek) viselkedését lehet szabályba foglalni. A szótári tö (a toldaléktalanul megjelenni képes allomorf, az ún. szabad tö) tartalmazza az alsó nyelvválású rövid magánhangzót (*a*, *e*), a kötött (vagyis csak toldalékoltan megjelenő) alakváltozat pedig a hosszút (*á*, *é*), például *alma* – *almá-t*, *zene* – *zené-s*, *mese* – *mesé-l*, *apa* – *apá-m*. A szabály értelmében toldalék előtt közvetlenül nem állhat alsó nyelvválású rövid magánhangzó, vagyis az alsó nyelvválású rövid magánhangzók toldalékok előtt mindig megnyúlnak (ezzel szemben vö. a felső nyelvválású rövid véghangzót tartalmazó töveket, pl. *kapu* – *kapu-t*, *güzü* – *güzü-t*, *holmi* – *holmi-t*). Mivel a nyúlás az elemek fonológiai szerkezeté alapján megjósolható (csak bizonyos pozícióban álló, bizonyos minőségű fonémákat érint, azokat viszont kötelezően), ezért szabályos jelenséggel van dolgunk: minden *-a/-e* végű főnév így viselkedik, beleértve az újabb és az idegen szavakat is, például: *ketyere* – *ketyeré-k*, *Obama* – *Obamá-t*. A nyúlás természetesen nemcsak a tövek, hanem a toldalékok záró magánhangzóira is vonatkozik további toldalékolás esetén. Ez a változás elsősorban a *-(j)A* egyes számú 3. személyű birtokos személyjelet, illetőleg a *-(cs)kA* kicsinyítő képzőt érinti; ezek olyan *A* végű toldalékok ugyanis, amelyek további suffixumokat képesek felvenni (pl. *almá-ja* – *almá-já-t*, *ap-u-ka* – *ap-u-ká-nak*). A nyúlást szinte minden toldalék kiváltja (kivételek: *a-kor*; *a-sÁg*, *a-ként*, *az-i*, és *a-szOr* toldalékok, amelyek előtt a szótári tö áll, például: *katona-ság*, *katona-ként*, *katona-i*, *alfa-szor*).

b) A többi többváltozatú tö viselkedését aligha lehet szabályba foglalni. A töbéli magánhangzó-rövidülés például nem minden hosszú töbéli magánhangzót érint: vannak szabályos hosszú tömagánhangzók, amelyek nem rövidülnek meg toldalékoláskor (pl. *tanár*; *nyál*, *szék*, *sír*; *kór*; *szőr*; *bú*, *űr*). A töbéli magánhangzó-rövidülés tehát csak bizonyos tövek hosszú magánhangzójának időtartam-változását jelenti, amely csak bizonyos toldalékok előtt következik be (vö. pl. *nyár*: *nyár-on*, de *nyár-ak*). Ezek a tövek – felépítésüket tekintve – általában egy, legfeljebb két szótagúak. „A »vég-szótagi« terminus arra utal, hogy amennyiben a tövek két szótagból állnak, a rövidülő magánhangzó a második, vagyis utolsó szótagban található (az egyetlen kivétel a *lélek* – *lelk-* tö). Jellemző még a tövek szerkezetére, hogy a rövidülő magánhangzó után (többnyire) egy mássalhangzó áll, és az zárja a tövet. Ha a szótári tö nem mássalhangzóra, hanem hosszú magánhangzóra végződik, akkor a rövid magánhangzós melléktő egy plusz *v-t* is tartalmaz, pl. *lő* – *lov-*, *kő* – *kőv-*, *szű* – *szüv-*, *nyű* – *nyüv-* stb.” (Forró 2010: 7). Ez utóbbi esetben a *v* mintegy kompenzálja az „elveszett” magánhangzó-hosszúságot: a *CV* szerkezetű tövek ugyanis általában vagy hosszú magánhangzót tartalmaznak, vagy nem lehetnek tartalmas szavak (igék, főnevek, melléknevek). A töbelseji magánhangzót rövidítő töveknek tehát két, egymástól (egyik) magánhangzójuk időtartamában eltérő allomorfjuk van. Az alakváltozatok közötti választás attól függ, milyen toldalékot kap a tö, például: *madár*: *madár-ral*, *madár-hoz*, *madár-nak*; *veréb*: *veréb-bel*, *veréb-hez*, *veréb-nek*, de: *madár-ak*, *madár-at*, *vereb-ek*, *vereb-et*. A tömagánhangzó-rövidülésben egyébként mindegyik hosszú-rövid magánhangzópár részt vehet (ellentétben a tövégi magánhangzó-nyúlással, amely csak az alsó nyelvválású magánhangzó-párokat, az *a-á-t* és az *e-é-t* érinti), jóllehet közel sem egyforma gyakorisággal. A legtöbb töben *á-a* és *é-e* váltakozást találunk, míg az *ó-o* és az *ő-ö* váltakozásra csak néhány példa akad. A hosszú magánhangzót tartalmazó, hasonló szerkezetű idegen szavakat, illetve nonszensz szavakat vizsgálva

azt tapasztaljuk, hogy ezek hosszú magánhangzói a toldalékok előtt nem rövidülnek meg, például: *fájl-ok*. Ez alapján pedig arra következtethetünk, hogy a rövidülést mutató tövek viselkedése nem szabályos. A „szabálytalanság” azonban ebben az esetben sem jelent teljes összevisszaságot: az alakok viselkedése mutat valamiféle rendszerszerűséget, hiszen a többeseji rövidülést mutató tövek általában ugyanazon toldalékok előtt *-(V)k*, *-(V)r* rövidülnek meg és nem „összevissza”. Pontosan nem tudjuk, mely tövek tartoznak ebbe a csoportba: „nincs olyan fonológiai, szemantikai stb. tulajdonságuk, ami alapján egyértelműen megállapítható, jósolható lenne, hogy hosszú magánhangzójuk rövidülni fog (l. pl. a hasonló fonémikus szerkezettel rendelkező, de eltérően viselkedő párokat, mint *nyár – kár*, *kéz – méz*, *jó – tó*, *cső – vő*, *kő – nő*, *fű – tű*). A tőmagánhangzó rövidítés tehát a szavak megjósolhatatlan, szabályba nem foglalható, ún. lexikális tulajdonsága: darabonként kell megtanulnunk, mely elemek tartoznak ebbe a csoportba” (Forró 2010: 7).

c) A „magánhangzó ~ semmi” változás is csak bizonyos tövekben jelentkezik (ezek a hangzóvesztő/hangzóhiányos tövek), például: *bokor – bokr-ok*, *iker – ikr-ek*, *zörög – zörg-ök*, *mozog – mozg-ok*, *de motor – motor-ok*, *bútor – bútor-ok*.

6.2.2. Antiharmonikus tövek

A kétalakú toldalékok (amelyek egyikében elől képzett, a másikban hátul képzett magánhangzó található) az előlégi harmóniának engedelmeskedve illeszkednek a tőhöz. Van azonban néhány tő, amelyek toldalékolásában nem érvényesül a harmónia. Ezek a tőmorfémák csak elől képzett (ajakkerékítéses) magánhangzót tartalmaznak, toldalékuk magánhangzója azonban mindig hátulképzett, például: *új-jal*, *nyíl-lal*, *hid-ak*, *cél-om*, *derék-tól*. Ezeket a szabálytalan töveket antiharmonikus töveknek hívjuk. Mivel antiharmonikus töből csak néhány van (újak pedig nem keletkeznek), harmonikus töből pedig nagyon sok (ez a csoport nyitott, új töveket is befogad, vö. pl. *print-el*, *fájl-ok*), ezért az utóbbiakat tekintjük szabályosoknak, az előbbieket pedig kivételnek.

6.3. Nagyobb mértékben szabálytalan formák

Vannak szavak, amelyek paradigmájából hiányoznak bizonyos szóalakok, olyanok, amelyek az azonos szófajba tartozó lexémák többségénél egyébként megvannak (pl. egy főnévnek nincs egyes vagy többes száma stb.). Valamely ragozott alak hiánya mindig rendhagyóságot jelent, szemben a szóképzéssel, amely nem úgy szabályos, mint a ragozás: „a képzővel való ellátás csak lehetőség, amelynek tényleges megvalósulása lexikális véletlen. Nem tudjuk, miért nincs **olvasvány* és **kiáltmány* – de hiányuk miatt nem lehet az *olvas* és a *kiált* igéket (vagy a *-vány* és *-mány* képzőket) rendhagyónak minősíteni” (Nádasdy 2003b: 256). A névszói paradigmában defektív disztribúciójú sorozatot alkotnak például a *singulare* és a *plurale tantumok*.

6.3.1. *Singulare tantumok*

A klasszikus meghatározás szerint a *singulare tantumok* olyan lexémák, amelyek ragozási sorából szisztematikusan hiányoznak a többes számú szóalakok. Úgy tűnik, a magyarban egy szóról nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, vajon *singulare tantum-e*, vagy sem, mert a magyarban talán nincs olyan főnév, amelynek elvileg, nyelvtanilag nem lenne képezhető a többes száma (legfeljebb furcsán, szokatlanul hangzik a kapott szóalak, pl. *sarak*, *levegők*). Szerencsésebbnek tűnik a *singulare tantumok* következő definíciója: olyan lexémák, amelyeknek potenciálisan teljes ragozásuk van, de ebből a teljes paradigmából általában csak az egyes szám használatos. A magyarban ilyenek (1) az anyagnévi jelentésű lexémák (pl. *homok*, *víz*, *zsir*, *tej*), (2) a több egyedből álló gyűjtőnévi jelentésű főnevek, amelyek jelentéstartalmában eleve benne foglaltatik a többség fogalma, például: *lakosság*, *erdő*, *nép*, *személyzet*, *gulya*, (3) az elvont, általános fogalmat kifejező főnevek, például: *létezés*, *élet*, *növekedés*, *fejlődés*, *elmúlás*, *négyszögletűség*, *fertőzőitőség*, *rabság*, *szabadság*, *boldogság*, *becsület*, *jóság*, *harag*, *stressz*, *egészség*, *düh*, *siketség*, *vakság*, *matematika*, *fizika*, (4) az egyetlenek ismert vagy tekintett dolgok nevei, például *világ*, *földkerekség*, *földközép*, *Dózsa György*, *Egyenlítő*, *Európa*, *Magyarország*, *Debrecen*, és (5) azok a szavak, amelyek jól körülrajzolható határokkal nem rendelkező természeti jelenségekre, természeti képződményre utalnak, például *füst*, *köd*, *hő*, *por*, *levegő* (a *ködfolt*, *füstjel* már más, azoknak vannak érzékelhető határaik, és a *folt*, a *jel* már eleve olyan szavak, amelyek túriik, sőt szívesen veszik a többes számot) (a *singulare tantumokról* részletesebben l. H. Varga 2012a).

6.3.2. Plurale tantumok

Klasszikus értelemben azokat a lexémákat tekintjük plurale tantumnak, amelyeket azért használunk csak többes számban, mert egyes számú alakjainak a létrehozása grammatikailag lehetetlen az adott nyelvben, például: *elei* → **elő*, *léptei* → **lép(e)t*, *skacok* → **skac*, *üzelmek* → **üzel(e)m*, *törtétek* → **történt*, *javak* → **jó*, *gázművek* → **gázmű*. Ha ezekhez a lexémákhoz rokon jelentésű szavakat keresünk, azt tapasztaljuk, hogy a szinonim lexémákból létre lehet hozni – a nekik mindenben megfelelő – egyes számú nominatívusi szóalakokat, például: *elei* ~ *ősei* → sg. *ős*, *léptek* ~ *lépések* → sg. *lépés*, *üzelmek* ~ *ügyek* → sg. *ügy*, *naturáliák* ~ *természetbeli járandóságok* → sg. *járandóság*, *skacok* ~ *fiúk* → sg. *fiú*, *gázművek* ~ *gázszolgáltatók* → *gázszolgáltató*, *törtétek* ~ *esetek* → sg. *eset*. E példák jól igazolják, hogy a nyelv – kikerülendő a hiányzó alakot, a „lyuk”-at – mégiscsak meg tudja valósítani a feladatot: a hiányzó egyes számú alakokat egyéb eszközökkel, például más lexémával juttatja kifejezésre. A rokon jelentésű párhuzamok meggyőzően mutatják, hogy az *elei*, *léptek*, *skacok* lexémák esetén nem a mögöttük meghúzódó fogalom/jelentés gátolja az őket jelző lexéma egyes számba kerülését (vö. Papp 1975: 189). Ez is azt a feltételezést látszik igazolni, miszerint a nyelvtani kategóriák nem tartalmi-jelentésbeli, nem is logikai kategóriák, hanem a nyelv belső rendszeréből kiszakított egységek (a plurale tantumok lehetséges csoportosítását részletesebben l. H. Varga 2012b).

6.4. Egészen kivételes, nagyon szabálytalan (ún. szuppletív) alakok

A szuppletív alakok a lehető legnagyobb mértékű morfofonológiai szabálytalanságot mutatják. Ezek – mintegy kifogyva saját alakjaikból – más forrásból kénytelenek kiegészíteni alaksorukat. Ilyen esetekben a két alak nyelvtörténetileg rendszerint két különböző, önálló, de hasonló jelentésű szó, amelyek közül egy idő után az egyiknek csak bizonyos (pl. a jelen idejű vagy egyes számú) alakjait kezdik használni, a másiknak meg más (pl. a múlt idejű vagy többes számú) alakjait, és a kettő idővel összekapcsolódik a beszélők tudatában, összefüggő paradigmásort képez. A szuppletívizmushoz tehát az kell, hogy a két hiányos ragozású szó kiegészítő (komplementer) viszonyban legyenek egymással: ami az egyiknek hiányzik, pont az legyen meg a másiknak.

A természetes nyelvekben különböző számban fordulnak elő szuppletív alakok. A magyarban szuppletív (névszói) alakok például a *sok* számnév közép- és felsőfoka: *több*, *legtöbb* (**sokabb*), az *egy* és a *két/kettő* számnév sorszámnevi alakjai: *első* (**egyedik*), *második* (**kettedik*) (más alakokban viszont szabályos, például *tizenegyedik*, *tizenkettedik*).

7. „Szabályosság ~ szabálytalanság” az igei paradigmában

7.1. Erősen produktív, „szabályos”-nak tekinthető paradigmák

7.1.1. Az alanyi ragozású igei paradigma kijelentő módban, jelen időben

A szabályosnak tekintett igeik (pl. *tanul*, *pihen*, *köszön*) paradigmájától (a) az ikes igeik, (b) az *s*, *sz* és *dz* végű igeik, illetőleg (c) az *-ít* végű és a két mássalhangzóra végződő igeik mutatnak többkevesebb (szabályba foglalható) eltérést: az ikes igeiknek (ma már csak) az egyes számú alakjai, a szibilánsokra végződő igeik egyes számú 2. személyű alakjai mutatnak eltérést a szabályos paradigmától, az *-ít* végű és a két mássalhangzóra (-CC) végződő igeikhez járuló igei személyragok pedig – eltérően az alapparadigmától – minden személyben (E/2., T/2–3. is) előhangzóval kapcsolódnak a tőhöz:

	tanul	pihen	köszön	eszik	mos	segít
én	<i>tanul-ok</i>	<i>pihen-ek</i>	<i>köszön-ök</i>	<i>esz-em</i>	<i>mos-ok</i>	<i>segít-ek</i>
te	<i>tanul-sz</i>	<i>pihen-sz</i>	<i>köszön-sz</i>	<i>esz-el</i>	<i>mos-ol</i>	<i>segít-esz</i>
ő	<i>tanul-0</i>	<i>pihen-0</i>	<i>köszön-0</i>	<i>esz-ik</i>	<i>mos-0</i>	<i>segít-0</i>
mi	<i>tanul-unk</i>	<i>pihen-ünk</i>	<i>köszön-ünk</i>	<i>esz-ünk</i>	<i>mos-unk</i>	<i>segít-ünk</i>
ti	<i>tanul-tok</i>	<i>pihen-tek</i>	<i>köszön-tök</i>	<i>esz-tek</i>	<i>mos-tok</i>	<i>segít-etek</i>
ők	<i>tanul-nak</i>	<i>pihen-nek</i>	<i>köszön-nek</i>	<i>esz-nek</i>	<i>mos-nak</i>	<i>segít-enek</i>

7.1.2. A tárgyas ragozású igei paradigma kijelentő módban, jelen időben

A szabályosnak tekintett igeik (pl. *vár; kér; köszön*) paradigmájától szabályosan eltér az *s*-re, *sz*-re, *z*-re és *dz*-re végződő igeik paradigmája: a *j*-vel kezdődő személyragok (*-ja, -jUk, -játok, -ják*) – az érvényben lévő morfolofonológiai szabályoknak megfelelően – hasonulnak a sziszegő véghangokhoz (ez a folyamat a mély hangrendű igeik esetében négy [E/3, T/1., 2., 3.], míg a magas hangrendű csoportban csak egyetlen szóalakot [T/1.] érint):

	vár	kér	köszön	mos	visz	főz
(én)	<i>vár-om</i>	<i>kér-em</i>	<i>köszön-öm</i>	<i>mos-om</i>	<i>visz-em</i>	<i>főz-öm</i>
(te)	<i>vár-od</i>	<i>kér-ed</i>	<i>köszön-öd</i>	<i>mos-od</i>	<i>visz-ed</i>	<i>főz-öd</i>
(ő)	<i>vár-ja</i>	<i>kér-i</i>	<i>köszön-i</i>	<i>mos-sa</i>	<i>visz-i</i>	<i>főz-i</i>
(mi)	<i>vár-juk</i>	<i>kér-jük</i>	<i>köszön-jük</i>	<i>mos-suk</i>	<i>visz-szük</i>	<i>főz-zük</i>
(ti)	<i>vár-játok</i>	<i>kér-itek</i>	<i>köszön-itek</i>	<i>mos-sátok</i>	<i>visz-itek</i>	<i>főz-itek</i>
(ők)	<i>vár-ják</i>	<i>kér-ik</i>	<i>köszön-ik</i>	<i>mos-sák</i>	<i>visz-ik</i>	<i>főz-ik</i>

7.2. Korlátozott(abb) produktivitású sémák (alparadigmák), amelyek speciális fonológiai és/vagy morfológiai tulajdonságokkal rendelkező elemekre érvényesek (alapvetően szabályos formák bizonyos szabálységeikkel).

7.2.1. A felszólító mód paradigmája

A felszólító mód jelének leggyakrabban előforduló (szabályosnak tekintett) alakváltozata a *-j* (pl. *vár-j, kér-j, köszön-j*), amely nagy morfológiai változatosságot mutat: meglehetősen sok alakváltozatával találkozunk a különféle szóalakokban, például: **-jj:** *jö-jj; -s:* *olvas-s, fes-s, tanít-s, tölt-s; -ss:* *muta-ss, szere-ss; -sz:* *játsz-sz, fejtessz-sz; -z:* *főz-z; -dz:* *edz-dz; -gy:* *e-gy-él, te-gy-étek; -ggy:* *hi-ggy; -0:* *néz-0-d, ír-0-d;* módjel nélküli alakok: *gyere, gyertek, gyerinck.*³

Ezek a jelváltozatok jóval alacsonyabb típusgyakoriságot mutatnak a természetes szövegekben (ezt igazolja Borsos 2011 is). Magyar mint idegen nyelvtanári tapasztalataim is igazolják, hogy a kisebb típusgyakorisággal rendelkező (szabálytalanabb) allomorfofok elsajátítása nehézséget jelent(het) a nyelvtanulók számára. Igaza van Borsosnak abban is, hogy „a nyelvtanulók számára elsősorban azok az igeik jelenthetnek problémát a felszólító módban, amelyek esetében nemcsak alacsony típusgyakorisággal, azaz ritkán használt allomorffal találkozunk, hanem ez együtt jár az adott alak alacsony példánygyakoriságával is. Ilyenek például az *-st* és *-szt* végű igeik” (vö. Borsos 2011). A nyelvtanuló a különböző morfológiai megoldások mögött nehezen fedezi fel az azonos jelentést, a különböző alakok közti szemantikai asszociációk nehezen jönnek létre az elméjében. További nehézséget jelent az is, hogy a magyarban felszólító módot használunk olyan szerkezetekben is (az ún. konjunktívuszi mellékmondatokban), amelyekben a nyelvtanuló – anyanyelvi tapasztalatai alapján – nem alkalmazná a felszólító/kötő módot.

7.2.2. Az igeik múlt ideje E/3-ban

A múlt idő jelét néhány ige kétféleképpen is felveheti: előhangzóval (*-Vtt*) vagy előhangzó nélküli (*-t*). Előfordul, hogy az alakváltozatok jelentése között nincs lényeges különbség, a kétféle alakváltozatot jobbra csak területi (nyelvjárási) elkülönülést jelez, például: *állt ~ állott, eltört ~ eltörött, kifolyt ~ kifolyott, hullt ~ hullott, szólt ~ szólott, szállt ~ szállott*. A két alakot persze nem lehet minden esetben tetszés szerint cserélgetni: „nevetségesen hatna, ha azt mondanánk, hogy [...] 1914-ben *kitörött* a világháború vagy hogy valakiben *felforrott* a méreg” (Lőrincze 1956: 184). Mindez a kérdés bonyolultságát jelzi. Az is előfordulhat, hogy a múlt idő jelének alakváltozatai az egyes számú 3. személyben jelentésbeli különbségekhez (szóalakhasadáshoz) vezethetnek, például: *ragadt* (vhová, tárgy nélkül) ~ *ragadt* (botot, fegyvert), *tévedt* (vhová) ~ *tévedett* (a helyessel kapcsolatos állásfoglalása), *támadt* (keletkezett: szél, ötlet) ~ *támadott* (cselekvés) (vö. Elekfi 1998: 306).

³ Ezek az alakok a felszólítás eredeti, módjel nélküli alakjaira vezethetők vissza, és csak ebben a három személyben léteznek, vö. E. Abaffy 1991: 106, 111–2.

7.3. Nagyobb mértékben szabálytalan formák

Az igeragozás teljes rendszere (igeidő, igemód, egyes és többes szám három-három személye, határozott és határozatlan ragozás) nem minden igealakban található meg. Jelentése és mondatbeli kapcsolódása folytán nem egy igeének hiányzik némely ragozási alakja, például valamelyik ideje, többes száma, illetve vannak olyan igeék is, amelyek csak bizonyos személyekben használatosak.

7.3.1. Hiányos a ragozási paradigmájuk az *ízlik*, *csuklik*, *rémlik*, *bűzlik*, *hírlik* stb. – rendhagyó alakot alkotó – igeéknek is (számuk kb. 50), amelyeknek a felszólító módjával van baj: „Egyfelől az *-ik* ragot megelőző tőhöz közvetlenül nem illeszthető a felszólító módjel, mert az oroszul formált szótagzárlatot ad, pl. **csukljon*, **kötljön*, **hámljon*, másfelől az anyanyelvi intuíció berzenkedik a fonotaktikailag hasonló esetekben működő magánhangzó-betoldásos felszólító módú alakjuk ellen, például *rablok* – *raboljon*, de *csuklom* – *?csukoljon*, *hámlok* – *?hámoljon*, pedig ezek az alakok fonotaktikailag lehetségesek, hiszen van *zsákoljon*, *gátoljon*, *rámoljon*” (Szépe–Gerstner–Szende 2004: 362–3), csakhogy ez utóbbi példák tranzitív igeék: a magánhangzó-betoldásos tő pedig intranszitiv ragozási paradigmában nem, csak tranzitív igeék esetén használható (vö. pl. az intranszitiv *porlik* és a tranzitív *porol* igeék feltételes és felszólító módú alakjait: *porol*: *porolna*, *poroljon*; *porlik*: *porlana*, **poroljon*/**poroljék*). A „berzenkedés”-nek persze funkcionális-szemantikai oka is lehet: a *csuklik* típusú igeék mediális jellege miatt a felszólító módú alak létrehozása talán felesleges is, bár konjunktívuszi mondatokban azért, jobb híján használjuk, például: *Azt kívánom, hogy ne csukoljak soha többé*.

7.3.2. Hiányos ragozásúak (általában csak egyes és többes számú harmadik személyű alakokkal rendelkeznek) azok a mediális igeék is, amelyek természeti jelenségekkel kapcsolatos történéseket neveznek meg (pl. *pirkad*, *árad*, *zuhog*, *havazik*), illetve állapotváltozást vagy hangadást fejeznek ki (pl. *fáj*, *nyilallik*, *szagat*, *hasogat*, *ízlik*, *dagad*, *erjed*, *gömbölyödik*, *fogzik*; *serceg*, *rotyog*, *fröcsög*). Irodalmi, illetve metaforikus használatban persze a hiányos ragozású igeék paradigmája is kiegészülhet, például: *Vidám hajnalra virradok...* (ÉrtSz.), *fájok, tehát vagyok, Kinek fájok én?* (Ady).

7.3.3. Segédigék

- A *szokik* segédigének a köznyelvben csak a múlt idejű paradigmája teljes mind kijelentő, mind feltételes módban (*szoktam főzni*, *szoktál főzni* / *ha szoktam volna főzni*, *ha szoktál volna főzni* stb.), a jelen idejű hiányzik (a szokás ugyanis egy múltbeli folyamatnak az eredménye). Vannak nyelvjárások, amelyek e funkcióban jelen időben is ragozzák, gyakran iktelesen, például: *szokok találkozni*, *szok adni*.
- Az analitikus jövő idő létrehozásában szerepet játszó *fog* segédigének éppen a múlt idejű alakjai hiányoznak, csak jelen időben ragozhatjuk.
- A *tetszik* segédige használatához sajátos pragmatikai jelentés kapcsolódik (a főnévi igenévvél együtt az udvarias magázó – toldalékolási paradigmájában van szerepe) jelen és múlt időben mindhárom módban, de csak harmadik személyben használatos: *tetszik*, *tetszenek*; *tetszett*, *tetszetek*; *tetsék*, *tessenek*. Sem a *szokott*, sem a *tetszik* segédigéknek nincsenek jövő idejű alakjai: feltételezhetően a kettős segédige-használat nagyon komplikálttá tenné a létrejövő igei szerkezetet, ezért nem használunk ilyeneket, például: **meg fog tetszeni mondani*, **mindig meg fogom szokni tanulni a leckét*. E segédigék igenévi alakjait sem használjuk.
- A *szabad* melléknév – toldalékolási paradigmaváltással – igei toldalékokat (mód- és időjeleket) kaphat. Ez akkor következik be, „amennyiben – szemantikai szerepe szerint – modális aspektussal egészíti ki a mondat igei csoportját (*szabadna [megkérdezni]*, *szabadjon [megjegyezni]*”, Szépe–Gerstner–Szende 2004: 359). Az igei jelentésű *szabad* hiányos paradigmával rendelkezik, mindig csak egyes számú 3. személyben állhat: *szabad megfogni*, *szabadjon kérdezni valamit*, *szabadna kérni*, *nem szabadott odamenni*, de nincs **(én) szabadok*, **(mi) szabadunk*, **(ők) szabadjanak*. Nádasdy szerint a *szabad* ige „egyetlen igazi rendhagyósága, hogy nincs infinitívusza, azaz a *szabadni* alak sohasem használatos: **Ha meghozzák a dohányzásellenes törvényt, nem fog szabadni dohányozni a büfében?*” (2003a: 209–210).

7.4. Egészen kivételes, nagyon szabálytalan (ún. szuppletív) igealakok

7.4.1. *van* ~ *lesz*

A sok funkcióval rendelkező *van* (1. létezés, 2. létezés részelő jelentéssel, 3. létezés határozói bővítőmennyel, 4. segédige, 5. birtoklágige, 6. létige állapotot kifejező passzív szerkezet tagjaként [„*lenni* + *-va, -ve*” szerkezet]) (vö. H. Varga 2010) teljes alaksora két tőből, a *van* és a *lesz* igék tövéből alkotható meg, mert önmagában a *van* ige tőváltozataiból (*van-, vagy-, vol-, val-*) nem hozható létre az összes igealak, például nem alkothatók meg a felszólító módú (*legyek, légy, legyen* stb.), a feltételes módú jelen és múlt idejű (*lennék, lennél, lenne* stb. / *lettem volna, lettél volna, lett volna* stb.), valamint a beszéddidot követő (jövő) időre vonatkozó (*leszek, leszél, lesz* stb.) formák és a főnévi ige-névi alak sem (a *vanni* csak tekintethatározóként érvényes alak, pl.: *Vanni van, de kevés*). A hiányzó alakokat a *lesz-* és a *le-* tő toldalékolásával állítjuk elő. Az alakkiegészülés így teszi lehetővé a létige teljes paradigmájának a kialakulását. Az összetett jövő idejű formát a sztenderdben nemigen használjuk (a **lenni fog-* + általános személyrag: **lenni fogok, *lenni fogsz* stb.): a hiányt a *lesz-* tő jelen idejű, alanyi ragozású alakjaival pótoljuk: *lesz-ek, lesz-el, lesz-0* stb. A létige rendhagyó viselkedését mutatja az is, hogy a szabályos tagadószős szerkezetek mellett (*nem vagyok / nem voltam / nem leszek; nem vagy / nem voltál / nem leszél* stb.) önálló tagadóigeszerű eleme is van a kijelentő módú, jelen idejű harmadik személyű alakokban: *nincs/nincsenek, sincs/sincsenek*. Ezeket az „önálló tagadó igéket” hiányos ragozású igéként említi a szakirodalom (a ragozási sorból ti. hiányoznak az első és második személyű formák: **nincsek, *nincsel, *nincsünk, *nincstek*) (vö. Keszler 2000: 120).

	Kijelentő mód			Feltételes mód		Felszólító
	Jelen	Múlt	Jövő	Jelen	Múlt	Jelen
E/1.	<i>vagy-ok</i>	<i>vol-t-am</i> <i>le-tt-em</i>	<i>lesz-ek</i>	<i>vol-nék</i> <i>le-nné-k</i>	<i>le-tt-em</i> <i>volna</i>	<i>le-gy-ek</i>
E/2.	<i>vagy-0</i>	<i>vol-t-ál</i> <i>le-tt-él</i>	<i>lesz-el</i>	<i>vol-ná-l</i> <i>le-nné-l</i>	<i>le-tt-él volna</i>	<i>le-gy-él</i> <i>lé-gy-0</i>
E/3.	<i>van-0</i> (főige)	0 (kopula)	<i>vol-t-0</i> <i>le-tt-0</i>	<i>vol-na-0</i> <i>le-nne-0</i>	<i>le-tt-0 volna</i>	<i>le-gy-en</i>
T/1.	<i>vagy-unk</i>	<i>vol-t-unk</i> <i>le-tt-ünk</i>	<i>lesz-ünk</i>	<i>vol-ná-nk</i> <i>le-nné-nk</i>	<i>le-tt-ünk</i> <i>volna</i>	<i>le-gy-ünk</i>
T/2.	<i>vagy-tok</i>	<i>vol-t-atok</i> <i>le-tt-etek</i>	<i>lesz-tek</i>	<i>vol-ná-tok</i> <i>le-nné-tek</i>	<i>le-tt-etek</i> <i>volna</i>	<i>le-gy-etek</i>
T/3.	<i>van-nak</i> (főige)	0 (kopula)	<i>vol-t-ak</i> <i>le-tt-ek</i>	<i>vol-ná-nak</i> <i>le-nné-nek</i>	<i>le-tt-ek volna</i>	<i>le-gy-enek</i>

(A táblázat Keszler 2000: 120 alapján készült)

A két igető és alternánsai hol egymást kiegészítve, hol egymás mellett párhuzamosan jelennek meg. A párhuzamos alakok között általában van jelentés- és funkcióbeli különbség. Ez olykor csak árnyalatnyi, például a feltételes mód jelen időben *volnék ~ lennék*: az előbbinek talán erőteljesebb a jelen időre, az utóbbinak a jövő időre történő vonatkozása (vö. Keszler 2000: 119). A múlt idejű párhuzamos alakok között már erősebb funkcióbeli különbség érezhető: a *Tanár lettem ~ Tanár voltam* mondatokban a két kopula közül az előbbi a *válik* igével rokon jelentésben használatos. „Ha az eredet- vagy az eredményhatározó is megjelenik a mondatban, akkor a grammatikai funkció különbsége is jól megfigyelhető: *matematikussá lettem/*voltam; matematikus lett/*volt belőlem* – a *lettem, lett* ezekben a szerkezetekben nem kopula, hanem alapszófajú szó: ige” (Keszler 2000: 119–20).

7.4.2. A *jön* ige felszólító módja: *gyere* (a szabályos *jöjj* helyett)

A *gyere* csak egyes szám 2., valamint többes szám 1. (*gyerünk⁴*) és 2. személyben (*gyertek*) használatos a *jön* ige szabályos, irodalmi hatású *jöjj* felszólító módja helyett. Az etimológiai szótár adatai szerint a *gyere* valószínűleg ősi, módjel nélküli alak. Az alakváltozatok közül feltehetőleg a *j-s* kezdetűek (*jer, jere ~ jertek*) az eredetibbek. A *j ~ gy* változásra vö. *jég ~ N. gyég, jön ~ N. gyön* (vö. TESz 1: 1127–8). Egyéb nyelvjárási példák még: *borjú ~ borgyu*. A *gyere, gyerünk, gyertek* igealakokat – a produktív paradigmáktól való elszigetelődésük miatt – a legújabb szakirodalom (pl. Keszler 2000) sajátos átmenetként kezeli az ige és a mondatszó szófaji kategóriája között.

7.4.3. A *megy* ige 2. személyű felszólító módú alakjai helyett (*menj!*, *menjetek!*) bizalmas, népies beszédben gyakori az *eredj* (népies *eridj!*, tájnyelvi *ergye!*) / *eredjetek!* (*eridjetek!*) (az *ered* igéből) (minderről részletesebben vö. H. Varga 2012c).

8. Záró gondolatok

A nyelvtudomány és a nyelvoktatás kapcsolatát vizsgáló szerzők véleménye megoszlik arról, hogy egy-egy nyelvészeti irányzat eredményei közvetlenül átültethetők-e a nyelvtanítás elméletébe és gyakorlatába, képesek-e megtermékenyítő hatást gyakorolni a nyelvtanítás módszereire, a tanterv-, illetve a tananyagkészítés folyamataira. Gombocz már 1931-ben leírta a következő mondatot: „A nyelvtanítás kérdése bizonyos vonatkozásban tudományos probléma is” (1931: 221). Ezt az állítást a kognitív-funkcionális nyelvészet képviselői igyekeznek megerősíteni, amennyiben nagy jelentőséget tulajdonítanak elméleti megállapításaik nyelvoktatásban való alkalmazhatóságának az eredményes(ebb) nyelvtanulás érdekében. „Ronald Langacker például saját elméletének fontos empirikus próbakövet látja abban, mennyire tud hozzájárulni a kognitív nyelvtan az eredményesebb idegennyelv-tanuláshoz” (Langacker 2008: 66, Borsos 2011 alapján). Langacker arra is rámutat (2008), hogy a nyelvtanár – a kognitív nyelvészet eredményeit felhasználó tananyagok birtokában – komolyabb kognitív nyelvészeti ismeretek nélkül is ki tudja aknázni az elméletben rejlő lehetőségeket, míg a nyelvtanulók az elmélettel való közvetlen találkozás nélkül is profitálhatnak abból (vö. Borsos 2011).

A gyakorisági adatok elsősorban a tananyagkészítőket segít(het)ik a tanítási anyag helyes sorrendiségének kialakításában. A prototípuselvet figyelembe véve a tanítást érdemes a kategóriák központi, produktív mintát adó tagjaival kezdeni. E tipikus formákat a tanítás folyamatában megfelelő gyakorisággal használni lehetőséget adunk a nyelvtanulóknak arra, hogy az adott sémát analógiás úton más elemekre is kiterjessze, valamint megismerje a mintázaton belüli viszonyokat (Bybee 2008: 224–5, Borsos 2011 alapján). Csak ezután érdemes áttérni a kivételekre, rendhagyó formákra. Ezek elsajátítása valóban nagy kihívást jelent mind az anyanyelvét tanuló kisgyerekek, mind a nyelvtanuló számára, ezért „A természetes szövegekben kisebb gyakoriságot mutató (és emiatt nehezebben elsajátítható) alakokat célszerűbb nagyobb súllyal szerepeltetni a nyelvórai inputban, míg a nagy példánygyakoriságú formák reprezentációja a természetesnél alacsonyabb lehet, mivel a természetes nyelvhasználatban a gyakori formák gyakorisága jóval nagyobb, mint amekkora eredményes elsajátításukhoz szükséges” (Borsos 2011).

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Borbás Gabriella Dóra 2006. Analógia és asszociáció. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest, 79–82.
- Borsos Levente 2011. Kognitív nyelvészet és idegennyelv-oktatás: A használatközpontú nyelvtan és a magyar igemódok tanítása külföldieknek. In: Parapattics Andrea (főszerk.): *Féltűn 7. A hetedik Féltűn konferencia kiadványa*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11>.
- Bybee, Joan 1985. *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Bybee, Joan 2006. From usage to grammar: the mind's respond to repetition. *Language* 82: 711–33.
- Bybee, Joan 2007. *Frequency of use and the organization of language*. Oxford University Press, Oxford.

⁴ Érdekes, hogy a többes számú első személyű *gyerünk* (rég. *jerünk*) a *Menjünk!* jelentését vette fel.

- Bybee, Joan 2008. Usage-based grammar and Second Language Acquisition. In: Robinson–Ellis (eds.) 2008: 216–36.
- Bybee, Joan 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elekfi László 1998. Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján). *Magyar Nyelvőr* 122: 305–17.
- Forró Orsolya 2010. *Hangtan II.* (kéziratossal jegyzet).
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvtudomány és nyelvtanítás. *Magyar Szemle* 13: 218–21.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2002. A Mai Magyar Nyelvi Tanszék jelene és jövője. In: Keszler Borbála–Kiss Róbert Richárd (szerk.): *Harmincéves a Mai Magyar Nyelvi Tanszék*. ELTE BTK, Budapest, 19–25.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 137–64.
- Ladányi Mária 1998. Szabálykövető és szabályszegő kreativitás a szóképzésben: nem uzuális szavak a beszélt és a költői nyelvben. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK, Budapest, 344–52.
- Ladányi, Mária 2000. Productivity, creativity and analogy in word formation: derivational innovations in Hungarian poetic language. In: Alberti, Gábor – Kenesei, István (eds.): *Papers from the Pécs Conference. Approaches to Hungarian 7*. JATEPress, Szeged, 73–90.
- Ladányi Mária 2001. Szempontok a morfológiai produktivás megállapításához. In: Bakró-Nagy Marianne–Bánrét Zoltán–É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest, 232–46.
- Ladányi Mária–Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 17–58.
- Langacker, Ronald W. 2008. Cognitive Grammar as a basis for language instruction. In: Robinson, Peter–Ellis, Nick C. (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics and Second language Acquisition*. Routledge, New York–London, 66–88.
- Lőrincze Lajos 1956. Össze ne tévessze! In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelő. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest*, 181–6.
- D. Máta Mária 1994. *Nyelviünk élete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám 2003. *Izlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetéről 1990–2002*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám 2003a. Szabadna, kérem? In: Nádasdy 2003: 206–10.
- Nádasdy Ádám 2003b. Egy mancsista vallomása. In: Nádasdy 2003: 254–7.
- Nádasdy Ádám 2008. *Prédikál és szónokol. Újabb írások, beszélgetések a nyelvről 2003–2007*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám 2008a. A szuppletívizmus. In: Nádasdy 2008: 133–6.
- Nádasdy Ádám 2008b. Rendhagyó, mert rendes. In: Nádasdy 2008: 297–300.
- Nádasdy Ádám 2008c. Kivétel erősíti a szabályt. In: Nádasdy 2008: 142–5.
- Papp Ferenc 1975. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Pléh Csaba 2000. A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 951–1020.
- Szépe Judit–Gerstner Károly–Szende Tamás 2004. *Csuklik, kotlik, hámlik*. Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjelzéséről. *Magyar Nyelv* 100: 358–67.
- Szinnyei József 1935. *A magyar nyelv*. Második kiadás. Kincses-tár. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 537–66.
- TESz 1. = Benkő Loránd (szerk.) 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Első kötet. A–GY. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. Varga Márta 2010. Hány van van? (A van funkciói) *THL2 A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* (Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture) 1–2: 186–93.
- H. Varga Márta 2012a. A singulare tantumról a számszólás kapcsán. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 345–56.
- H. Varga Márta 2012b. A magyar szókészlet hiányos paradigmájú főnevei. A plurale tantumok. *Magyar Nyelvőr* 136: 88–96.
- H. Varga Márta 2012c. A nyitótövekről. *Magyar Nyelv* 108: 72–84.
- H. Varga Márta 2012d. Alakkiegészülés (szuppletívizmus) a magyarban. *THL2 A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* (Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture). 1–2: 5–14.
- Zemskaja, E. A. 1992. *Slovoobrazovanije kak dejatel'nost'*. Nauka, Moszkva.

H. Varga Márta

egyetemi docens

KRE Magyar Nyelvtudományi
Tanszék

SUMMARY

H. Varga, Márta

The meaning of regularity vs. irregularity in morphology

This paper discusses the interpretation of regularity vs. irregularity and the classification of irregular forms, and seeks answer to the question of what the actual difference is between forms or constructions regarded as “regular” and those regarded as “irregular”, primarily in a morphological perspective. Forms that differ from those regarded as regular are usually not uniformly irregular. All nominal and verbal paradigms have idealised (proto)typical implementations. But paradigms tend to include better and less well formed cells, hence being a category member is a gradual matter: prototypical and non-prototypical items can be arranged along a hypothetical scale between “regular” forms representing a productive pattern at one end of the scale and totally irregular, very idiosyncratic (suppletive) forms at the other end, with other forms exhibiting more or less irregularity located in between.

Keywords: regularity, irregularity, suppletive forms, generation, access, degrees of irregularity, hypothetical scale.

Beszédtervezési és önellenőrzési folyamatok kilencéves gyermekeknél

Bevezetés

A beszéd aktuális kivitelezésével egy időben a beszélő már a közlés folytatásán gondolkodik, illetve a gondolatok nyelvi átalakítását végzi. Ezzel párhuzamosan továbbá a beszélő folyamatosan ellenőrzi a létrehozott közlést a rejtett és a felszíni önmonitorozás segítségével, és ha szükséges, elvégzi a korrekciót is. Mindezeket a bonyolult folyamatokat egy időben kell tehát működtetni a beszéd létrehozásakor (Levelt 1989). Az összetett működésekből adódó jelenségek a közlésben a megakadásjelenségek, amelyek ezekre a rejtett folyamatokra világítanak rá (vö. pl. Goldman-Eisler 1968; Fromkin 1973; Postma et al. 1990; Fox Tree–Clark 1997; Hokkanen 2001; Shriberg 2001; Pouplier–Hardcastle 2005).

A megakadásjelenségek többféleképpen csoportosíthatók, például aszerint, hogy valamilyen tervezésbeli bizonytalanságra utalnak, avagy a felszíni szerkezetben valamilyen hiba keletkezett az önmonitorozás és/vagy a hibajavítás nem tökéletes működése miatt (Postma et al. 1990; Blackmer–Mitton 1991; Gósy 2002, 2008).

A bizonytalanságból adódó jelenségek a következők: néma és kitöltött szünet (szóhatáron vagy szón belül), ismétlés, töltelékszó, nyújtás, újraindítás. A néma szünet levegővételt biztosító funkciója mellett segíti az értelmi tagolást. A jelkimaradás megakadásjelenség is lehet, amennyiben a beszédtervezés és -kivitelezés diszharmóniájából adódik – például a kevésbé megjósolható szavak előtt a lexikális válogatás során (Goldman-Eisler 1968; Gósy 2000). A felszíni szerkezet alapján azonban meglehetősen nehéz elkülöníteni, hogy a beszélő milyen célból tartott szünetet, ezért a tanulmányok nagy része a megakadásjelenségek vizsgálatokor nem tér ki a néma szünetek elemzésére.

A kitöltött szünet vagy hezitálás számos funkciót tölt be a beszédben a tervezési, önellenőrzési, hibajavítási folyamatokhoz biztosít időt, jelezhet beszédszándékot is; realizációja és időtartama nagy variabilitást mutat nyelv, életkor és funkció szerint is (vö. pl. Mahl 1956; Maclay–Osgood 1959; Levelt 1989; Duez 1982; Christenfeld 1996; Clark–Fox–Tree 2002; Ward 2000; Shillcock et al. 2001; Shriberg 2001; Corley–Stewart 2008; Watanabe et. al 2008; Horváth 2010a).

A nemzetközi szakirodalom nem egységes a terminusokat tekintve, néhány kutató ugyanis a kitöltött szünetek kategóriába sorolja azt a jelenséget, amikor a beszélő nyelvspecifikus hangoztatást ejt a bizonytalanság alatt, és azt is, amikor lexikai elemeket produkál (Glücksmanová 2008;

Corley–Stewart 2008). Ennek oka, hogy a funkciójuk ugyanaz: a beszélő időt nyer, miközben a gondolatait hangos közléssé alakítja. A nemzetközi szakirodalom nagyobb részének (Brennan–Williams 1995; Bortfeld et al. 2001) megfelelően a magyar is egyértelműen elkülöníti a két megakadást. A töltelékszó úgy definiálható, hogy a közlésbe tartalmilag nem illeszkedő, funkcióját tekintve a diszharmonia egyfajta feloldását segítő szó vagy szókapcsolat. Szófajuk szerint általában nem tartalmaz szavak, mint például az angol *well*, a német *also*, a magyar *tehát*, *ilyen*, *így*. A töltelékszók megjelenése az önmonitorozási folyamatokkal is kapcsolatban van, továbbá diskurzusszervezői funkciójuk is lehet (Schachter et al. 1991; Clark 1994; Bortfeld et al. 2001). A jelen kutatás nem elemzte ezt a funkcionális különbséget, ezért a továbbiakban a *töltelékszó* terminust használjuk.

A nyújtás szintén a beszélő bizonytalanságából adódik. A beszédhang időtartamának megnövelése egyrészt jelzi, hogy a beszélőnek pillanatnyi problémája adódott, egyúttal időt biztosít a tervezési és önellenőrzési folyamatokhoz (Fox–Tree–Clark 1997; Bóna 2007).

Az újraindítások és ismétlések egyfelől jelzik a beszélő bizonytalanságát, időt biztosítanak a tervezéshez, másfelől fontos szerepük van az önellenőrzési folyamatokban. Az első esetében a beszélő félbeszakítja a lexéma kivitelezését, majd újra kiejti a teljes alakot, a második esetében a teljes szót ismétli meg (Clark–Wasow 1998; Gyarmathy 2009).

A bizonytalanságok mellett a megakadásjelenségek másik nagy csoportját adják a téves kivitelezések, hibák: a tervezés és kivitelezés egyidejű működése hibát eredményez a felszíni szerkezetben, a közlés formája nem felel meg a köznyelvi normának.

A hibák a tervezés bármely szintjén bekövetkezhetnek, a fogalmi tervezéstől (freudi elszólás) a grammatikai átalakításon (grammatikai hiba) át az artikulációs kivitelezésig (egyszerű nyelvbotlás). Vannak olyan hibák, amelyek egyértelműen köthetők bizonyos tervezési folyamatokhoz. A lexikális válogatás során fordulnak elő például a téves szóelőhívások, amikor a beszélő nem a szándékolt szó hívja elő a mentális lexikonból, helyette egy másikat aktívál; ez a „nyelvem hegyén van” jelenség (Garrett 1993; Gósy 2001). Az artikulációs tervezéshez köthetők a sorrendiségi hibák: anticipációk, perszeverációk, metatézisek (Gósy–Markó 2006). Az anticipáció esetében egy elem a szándékoltnál hamarabb jelenik meg a közlésben. Ez a jelenség abból adódik, hogy a beszédtervezési folyamat rendszerint előbbre tart, mint a felszíni szerkezet realizációja, vagyis az aktuális meghangosítással párhuzamosan a beszélő már a közlés folytatásán gondolkodik (Butterworth 1992; Pouplier–Hardcastle 2005; Gósy et al. 2008). A perszeveráció során egy már kiejtett elem tartósan aktív marad, és újra megjelenik a közlésben egy, a beszélő által nem szándékolt helyen (Dell et al. 1997; Gyarmathy 2010); a metatézis pedig a szegmentumok felcserélődését jelenti egy szón, szerkezetben belül; de a jelenség akár a tagmondatok határát is átlépheti (Mackay 1973; Hill 1973).

A felszíni szerkezetben gyakran előfordulnak téves kezdek. Ez a jelenség az önmonitorozási folyamatokra világít rá: az önellenőrzés következtében a beszélő úgy ítéli meg, hogy az elkezdett lexéma valamilyen szempontból nem felel meg a közlési szándékknak, ezért félbeszakítja a kivitelezést, és csak a szó egy részét valósítja meg. A félbeszakadás oka lehet téves szó aktiválása vagy valamilyen sorrendiségi hatás. Az esetek egy részében azonban nem lehet megmondani, hogy az összetett tervezési folyamaton belül hol keletkezett olyan hiba, amely miatt a beszélő leállította a közlés kivitelezését a lexéma egy adott pontján.

A spontán beszéd létrehozásakor a párhuzamos mechanizmusokat a beszélőnek működtetni kell, életkortól függetlenül. Az anyanyelv-elsajátítás és a kognitív fejlődés mellett, a kevesebb beszédtapasztalattal rendelkező gyermekek számára ez nyilvánvalóan nehezebb feladat. A spontán beszéd fejlődésével kapcsolatban már számos kutatás született a nemzetközi szakirodalomban, ezek nagy része az atipikus beszédfejlődés (például dadogás, hallássérülés) feltérképezése céljából elemzte a gyermekek spontán beszédét és bizonyos megakadásokat; a tipikus beszédfejlődésű gyermekek megakadásai elsősorban összehasonlítási alapul szolgáltak (vö. pl. Bernstein–Sih 1987; McLaughlin–Cullinan 1989; Yaruss–Newman–Flora 1999; Flipsen 2008; Chin et al. 2012).

A gyermekeknél hasonló típusú megakadásokat tapasztaltak, mint a felnőtteknél; a kitöltött szünetek például már két-három éves korban megjelenhetnek (pl. MacWhinney–Osser 1977; Hudson Kam–Edwards 2008). A gyermekek ugyanis a nyelvi szabályokkal együtt elsajátítják ezek formáit és használatát (MacLachlan–Chapman 1988; Schiro 2003; Furman–Özyürek 2007). A megakadások gyakorisága folyamatosan csökken hatéves kortól felnőttkorig, ugyanakkor a különböző megakadásstípusok aránya életkorfüggő sajátosságokat mutat (Ito 1986). A megakadásokat már óvodáskorban

is befolyásolja a beszédmód: narratívákban gyakrabban fordul elő megakadás, mint párbeszédben (Robinson et al. 2000). A fonológiai tervezés során az angol anyanyelvű gyermekek legnagyobb arányban az artikulációs helyhez köthető hibákat követnek el. A zöngesség tekintetében kevesebbet hibáznak, mint a felnőttek – a hangszalagműködés szempontjából való tervezés a gyermekek számára fontosabb rendező elv, mint a felnőttek esetében. A gyermekeknél nagyobb arányú teljes (nem félbeszakított), nem javított anticipációk arra utalnak, hogy az önmonitorozási folyamataik még nem működnek olyan jól, mint később, felnőttkorban (Jaeger 1992a, 1992b). Az önmonitorozás fejlődése és az önjavítás képessége nagyjából hatéves korra tehető (Stemberg 1989). Az egyik leggyakoribb megakadás, a hezitálás funkciófüggő megjelenését angol és magyar nyelvre is igazolták (Bernstein–Sih 1987; Horváth 2010b). A bonyolultabb döntéseknél (például amikor választani kell több alternatíva közül a tervezés egyes szintjein) gyakoribb a hezitálás. A hezitálások leggyakrabban a fonológiai frázis elején jelennek meg. Az eredmények arra utalnak, hogy a grammatikai szinten a szavaknál nagyobb egységekben történik a tervezés.

A gyermekek spontán beszédét és megakadásait vizsgáló nemzetközi és hazai kutatások többségben az óvodáskori beszéd jellemzői írják le (MacWhinney–Osser 1977; DeJoy–Gregory 1985; Stemberg 1989; Yaruss et al. 1999; Robinson et al. 2000; magyarra: Gósy 1981, 1997, 2009; Lengyel 1981; Horváth 2006; Markó et al. 2010; Csákberényiné–Hajdu 2011; Markó–Dér 2011; Neuberger 2011; Deme 2012). A nemzetközi CHILDES korpusz is elsősorban hatéves korig tartalmú hanganyagokat, jóval kevesebb a kisiskolás korú gyermekekkel készült felvétel (<http://childes.psy.cmu.edu/>). Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy az anyanyelv-elsajátítás leglátványosabb, minőségi változásai ekkor mennek végbe, másrészt a dadogás megjelenése is döntően erre az életkorra tehető – sok kutatás a megakadások gyakoriságát ennek lehetséges prognosztizálásának céljából elemezte (DeJoy–Gregory 1985).

A 7–10 éves kor közötti spontán beszédéről kevesebb adat van, noha fontos lenne tudni, hogy a spontán beszéd milyen változásokon megy át az első biológiai sorompó után. Az anyanyelv elsajátítása ugyanis nem zárul le a hetedik életévvel, gyakorlatilag egész életen át tartó folyamat. Hétéves korra változás következik be a beszédtervezési stratégiákban. A gyermekek már nem szavanként tervezik a gondolatok nyelvi átalakítását, hanem frázisonként. Csökken a szavak és néma szünetek időtartama, ezek a temporális jellemzők arra utalnak, hogy a kognitív éréssel párhuzamosan a fejlődnek a beszédhez szükséges motoros mozgások is (Smith et al. 1996; Singh et al. 2007). Még ebben az életkorban is fejlődik a grammatika, folytatódik bizonyos nyelvtani szerkezetek megszilárdulása (Crystal 2003). Kisiskolás korban továbbá évről évre nő a beszédegységeken belüli szavak száma, a gyermekek egyre több szóból álló beszédszakaszokat hoznak létre; a gyermekek közlései szintaktikailag is egyre összetettebbek (Loban 1976; Haynes–Hoods 1977). A szókincs – részben az írott nyelv elsajátításának hatására – nagymértékben növekszik (Nippold 2006). Óvodáskortól középiskolás korig nagymértékben csökken a megakadások gyakorisága (Yairi–Clifton 1972). Más kutatások is megerősítik ezt a csökkenő tendenciát azzal az eredménnyel, hogy a változások mellett minőségi jellegűek is bekövetkeznek a megakadások mintázatában. A négyévesek beszédéhez képest a nyolcéveseknél szignifikánsan több a betoldásjellegű artikulációs hiba, de kevesebb a szavak ismétlése (Haynes–Hoods 1977).

A magyar kisiskolások spontán beszédéről is történtek már vizsgálatok. Közléseik szerkezetileg komplexebbek, mint az óvodásokéi; beszédükben növekszik a lexikai jellegű megakadások aránya. Közléseikben a főnevek dominálnak (Nagy J. 1978), de már használnak ragozott főnévi igeneveket, megnő a határozószók, a névmások és melléknevek száma (Neuberger 2011). A ragozás szintén tökéletesedik, a gyermekek már nyolcéves korban képesek a gyakorító- és ható képzők, segédigék helyes alkalmazására, az agrammatikus mondatok aránya pedig jelentősen csökken (Laczkó 2011). A beszéd temporális sajátosságait tekintve kilencéves korra csökken a néma szünetek aránya az óvodáskorhoz képest, és rövidebbek is a jelkimaradások, ez a tendencia egészen felnőttkorig folytatódik. A kilencévesek a felnőttekhez képest még feleannyi lexémát ejtenek egy perc alatt; a beszéd- és artikulációs tempó gyorsulása folytatódik kilencéves kortól felnőttkorig (Horváth 2013).

A megakadásokkal kapcsolatos vizsgálatok szerint a nyolcéveseknél a bizonytalanságok típusainak előfordulási gyakorisága eltér az óvodásokétól és a felnőttekétől, bár a felnőtt mintához közelít (Szabó 2008). Kisiskolás korban csökken a grammatikai hibák aránya az óvodásokéhoz

képest; a hibajelenségek nagy része a lexikális hozzáféréshez köthető. Ez azt jelenti, hogy a gyermekek számára leggyakrabban a lexikai egységek, kifejezések, nyelvi szabályok előhívása a mentális lexikonból jelent problémát (Neuberger 2013). A hezitálások részletes vizsgálata azt mutatta, hogy a leggyakoribb kitöltött szünet realizációjában a beszélő életkora meghatározó. A felnőttek a neutráli magánhangzóhoz közeli artikulációs gesztusokat hoztak létre a kitöltött szünetek produkciója során, a gyermekek ejtésében azonban az [ø] realizációi voltak jellemzők (Gósy et al. 2013).

A gyermekek megakadásainak részletes elemzése hozzájárulhat a tervezési, önellenőrzési folyamatok megismeréséhez. A mennyiségi vizsgálatok mellett a minőségi elemzések (hibák tipológiája, temporális jellemzők) új információval szolgálhatnak a rejtett folyamatok időzítési sajátosságairól. A jelen kutatás célja kilencéves gyermekek spontán beszédében előforduló megakadások elemzése. Az ő esetükben az írott nyelv használata már nagyrészt készség szintű, ez visszahat a nyelv és ezáltal a beszéd további fejlődésére. Fontos kérdés, hogy a tudatosabb nyelvhasználat miként jelenik meg a korosztály spontán közléseiben. A megakadások mennyiségi és minőségi vizsgálatai (hibatípusok, temporális jellemzők) a rejtett folyamatműködések jellemzőiről árulkodnak, és ezáltal a spontán közlések tervezéséről is információkat nyújtanak. Hipotézisünk szerint a vizsgált kilencéves gyermekek megakadásainak mennyiségi jellemzői jobban közelítenek a felnőtt mintához, mint az óvodásokéi, és ezt mért adatokkal fogjuk tudni igazolni. Az írott nyelv hatása következtében a grammatikai hibák aránya kevesebb lesz a beszédükben az óvodáskorúakhoz viszonyítva, de még nagyobb arányú, mint a felnőtteknél. Feltételeztük továbbá, hogy a gyermekek megakadásainak percenkénti gyakorisága nagy egyéni különbségeket mutat.

Anyag és módszer, kísérleti személyek

A megakadásjelenségek elemzéséhez narratívákat rögzítettünk. A protokoll minden esetben ugyanaz volt: a kísérletvezető előre megadta a témákat a gyermekeknek, ezt követően csak akkor szóltal meg, amikor segítő, a közlést továbbvivő kérdésre volt szükség. A narratívák témája a gyermekek családja, lakókörnyezete, hobbjaja, iskolai elfoglaltságai voltak. A teljes korpusz időtartama 67 perc (gyermekenként 3–5 perc).

A felvételek a megszokott iskolai környezetben, de csendes körülmények között készültek Sony ICD-SX700 típusú hangfelvevővel; a kísérletvezető minden esetben ugyanaz a személy volt.

A kutatáshoz 18 gyermek (9 lány és 9 fiú) beszédét rögzítettük. A gyermekeket véletlenszerűen választottuk ki egy budapesti általános iskola harmadik osztályából. Mindannyian egynyelvűek, tipikus beszédfejlődésűek voltak, és egyiküknek sem volt hallásproblémája és beszédhibája.

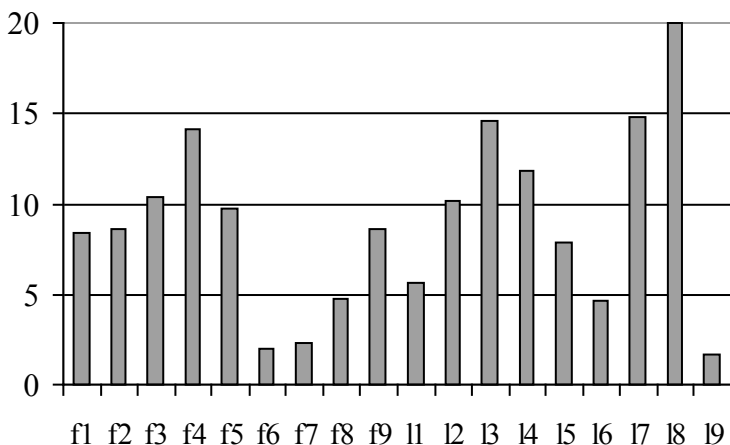
A korpuszt négy szinten annotáltuk a Praat 5.3 programban (Boersma–Weenink 2011): beszédszakaszok és szünetek, szavak és szünetek, tematikus egységek és megakadásjelenségek. Elemeztük a megakadások típusait és előfordulási gyakoriságát. A statisztikai vizsgálatok (független mintás t -próba, egytényezős ANOVA, regresszióanalízis, Kruskal–Wallis-teszt, Mann–Whitney-teszt) az SPSS 13.0 programmal történtek.

Eredmények

A gyermekek átlagosan 3'42"-es narratívákat hoztak létre (a legrövidebb időtartama 2'36", a leghosszabbé 5'06" volt). A lányok általában szívesebben, hosszabban beszéltek, a fiúk szűkszavúbbak voltak. A fiúk narratíváinak átlagos időtartama 3'12"; a lányoké egy perccel több (4'10"). A különbség statisztikailag is szignifikáns (független mintás t -próba: $t(16) = -3,119$; $p = 0,009$).

A teljes korpuszban összesen 610 darab megakadásjelenséget adatoltunk, tehát 9,1 megakadás fordult elő percenként. A gyermekek között, ahogy feltételeztük is, nagy különbségek voltak a jelenségek percenkénti gyakoriságában (1. ábra). A minimális előfordulás 2 megakadás, a maximális pedig 20 megakadás volt percenként, mindkettőt lányok beszédében adatoltuk. A lányok korpuszában gyakrabban fordultak elő megakadásjelenségek (10,1 db/perc, átl. elt: 5,8), és az egyéni

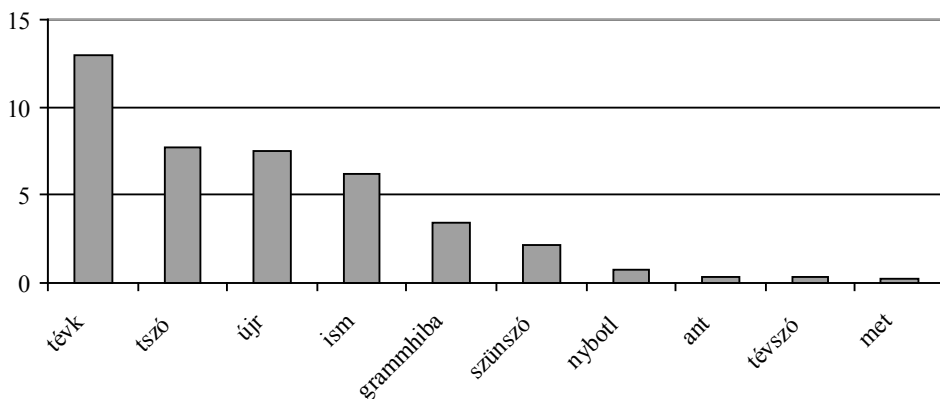
különbségek is nagyobbak, mint a fiúknál (7,6 db/perc, átl. elt: 3,9). A nemparametrikus Mann–Whitney-teszt szerint azonban a két csoport közötti különbség statisztikailag nem szignifikáns.

1. ábra. A megakadásjelenségek percenkénti darabszáma a gyermekek beszédében

Összesen 13 különböző megakadástípust adatoltunk. A gyermekek között nagy különbségek adódtak abból a szempontból is, hogy beszédükben hány különböző típus fordult elő. Volt olyan lány, akinek a beszédében mindössze két típus szerepelt, a maximum pedig 11 típus volt szintén egy lány narratívájában (átlag: 6 volt; átl. elt.: 2,2). A nemek között nem parametrikus Mann–Whitney-teszt szerint nincs statisztikailag szignifikáns különbség abban a tekintetben, hogy narratíváikban hány megakadástípus fordult elő.

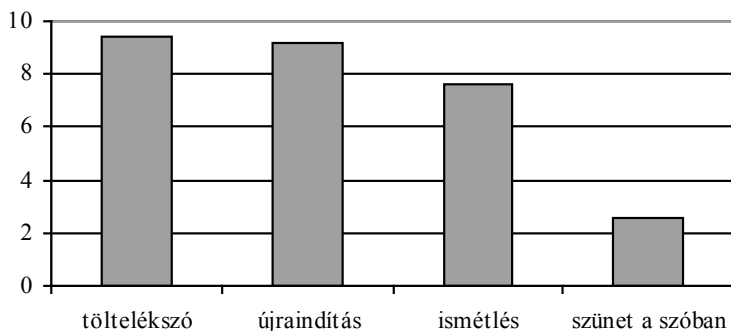
A gyermekek összes megakadásjelenségének 58,6%-a hezitációs jelenség volt; tehát beszédtervezési nehézség esetén és/vagy az önellenőrzésre való időnyerésre ez volt a döntően leggyakoribb stratégia. A 2. ábra mutatja a többi típus előfordulását. A második leggyakoribb jelenség, a téves kezdés aránya már csak 13% a korpuszban.

2. ábra. A ritkább megakadástípusok aránya a korpuszban (Az összes jelenséget véve 100%-nak)

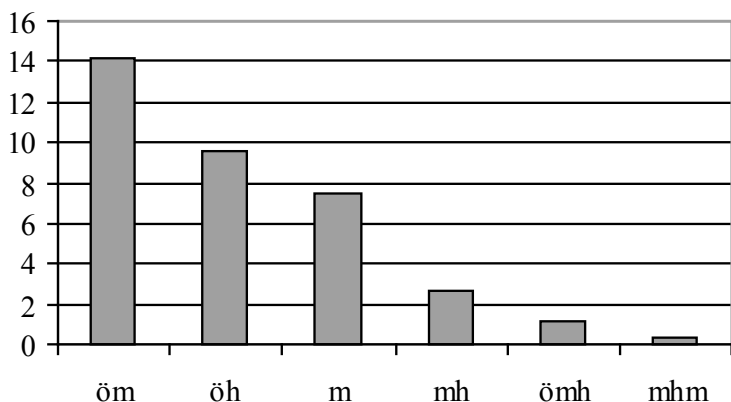
Egymáshoz hasonló arányban adatoltunk töltelékszavakat, újraindításokat és ismétléseket. A többi megakadásjelenség aránya 5% alatti a vizsgált kilencévesek spontán beszédében.

Külön-külön is elemeztük a bizonytalanságok és a hibák jellegzetességeit. A gyermekek összes megakadásjelenségének 81,9%-a a bizonytalansági típusok közé sorolható, a hibák aránya 18,1%. A vizsgált bizonytalansági megakadások a következők voltak: hezitálás, ismétlés, töltelékszó, újraindítás és szünettartás a szóban. A bizonytalanságokon belül 71,2% a hezitálás aránya. Ennek már csak töredéke a töltelékszavak és újraindítások előfordulása (9,4 és 9,2%, 3. ábra). Az ismétlések 7,6%-át, a szón belüli szünetek pedig csupán 2,6%-át adják az összes bizonytalanságnak.

3. ábra. A ritkább bizonytalansági típusok aránya a korpuszban
(Az összes bizonytalanságot véve 100%-nak)

A kilencévesek kitöltött szüneteinek legnagyobb arányban az *ö*-re emlékeztető semleges magánhangzóként realizálódnak (64,7%). Ennek már csak töredéke a hangkapcsolatból álló kitöltött szünetek aránya (14,2%, ill. 9,6%, 4. ábra). A *m*-re emlékeztető hangot a gyermekek a kitöltött szünetek 7,5%-ában ejtették, a többi forma előfordulási aránya 5% alatti. A felnőttek beszédében szintén a semleges magánhangzó a leggyakoribb formája a hezitálásnak, de aránya nagyobb, majdnem 80% (Horváth 2010a).

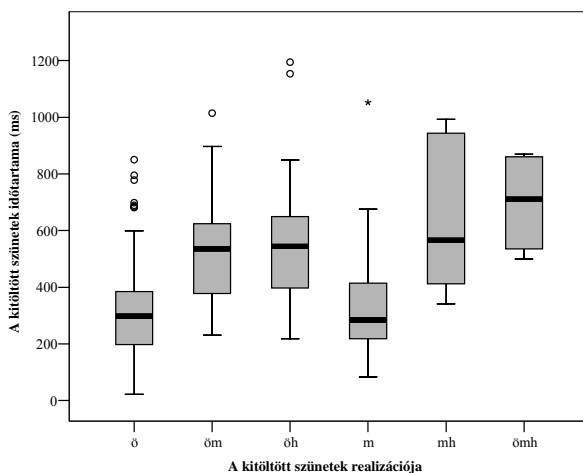

4. ábra. A kitöltött szünetek ritkább realizációinak aránya a korpuszban (%)
(A semleges magánhangzót az *ö* betű jelöli az ábrán)

A kitöltött szünetek előfordulhatnak két néma szünet között vagy egy szóhoz tapadva, szinte a szó részeként, ilyenkor az artikuláció folyamatos. Az adatok azt mutatták, hogy a kilencévesek összes

hezitálásainak 50,8%-a volt tapadó. A minőségi elemzés szerint az egyes hezitációtípusokon belül a tapadó jelenségek aránya más-más mintázatot mutat. A semleges magánhangzó az esetek 63%-ában a megelőző vagy követő szóhoz tapadt, például: *Ősiófokon, ésŐ, megŐ, mentiünkŐ, ígyŐ* – a semleges magánhangzó tartalmak és funkciószavakhoz tapadva is megjelenhet. A második leggyakoribb hezitálás, az *öm* hangkapcsolat már csak 24,5%-ban tapadt szóhoz; az *öh* viszont az esetek majdnem 60%-ában. A *m* hangra emlékeztető hezitálás előfordulása már 10% alatti volt a korpuszban, és alig volt jellemző rá, hogy szóhoz tapadt volna.

A kilencévesek hezitálásainak átlagos időtartama 379 ms (átl. elt. 208,6). A legrövidebb kitöltött szünet 21 ms időtartamban valósult meg (egy semleges magánhangzó); a leghosszabb pedig 1556 ms időtartamú volt (egy *öh*-realizáció). A kitöltött szünetekkel kapcsolatban is igazoltuk, hogy az egyetlen hangból álló jelenségek rövidebb időtartamban valósulnak meg, mint a hangkapcsolatok (5. ábra).

5. ábra. A kitöltött szünetek időtartama a realizáció függvényében (A realizációk sorrendje jobbról balra a gyakorisági sorrendet tükrözik)

A semleges magánhangzó időtartama átlagosan a legrövidebb, ennél átlagosan 34 ms-mal hosszabbak a *m*-hezitálások. A *mhm* hangkapcsolatot egyszer adatoltuk a korpuszban 355 ms időtartamban. 500 ms időtartamát felettiek az *öh* és *öm* hezitálások; a leghosszabbak pedig a *mh* és *ömh* jellegű kitöltött szünetek, az időtartamadatok az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

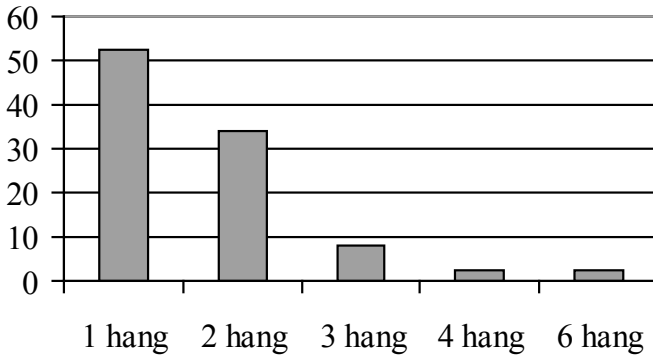
Az egyes hezitációtípusok időtartama (ms)

Az egyes hezitációtípusok időtartama (ms)							
	ö	öh	öm	ömh	mh	mhm	m
átlag	308	587	532	698	642	356	341
átl. elt.	144	285	175	190	260	–	213
min.	22	218	231	500	341	356	84
max.	851	1557	1015	870	992	356	1052

A kitöltött szünetek időtartama a statisztikai elemzés szerint is függ azok realizációjától; a nem parametrikus Kruskal–Wallis-teszt szignifikáns különbséget igazolt az időtartamokban a hezitációtípusok között ($\chi^2 = 89,612$; $p < 0,001$; a tesztet csak az elegendő elemszámú csoportokra végeztük el).

A töltelékszók aránya a bizonytalanságokon belül 9,4% (3. ábra). Elemeztük, hogy a gyermekek ebben az életkorban milyen lexikai elemeket alkalmaznak a tervezési bizonytalanság feloldására. A korpuszban négy különböző ilyen lexikai elemet adatoltunk, leggyakrabban a *hát* fordult elő, ez az összes adat 70,2%-a. Az *ilyen* előfordulása 23,4%, a másik két típus aránya jóval kisebb (*meg*: 4,3%, *úgy*: 2,1%).

Az újraindítások 9,2%-át adják a bizonytalansági megakadásoknak (3. ábra). Az önmonitorozási folyamatokról nyújtanak információt; elemeztük, hogy a lexéma kiejtése hány hang után szakad meg és indul újra. A gyermekek 52%-ban már egy hang után félbeszakították a kiejtést, például: *ü üzemanyag* (6. ábra). Az esetek 34%-ában két hang valósult meg a lexémából, mielőtt a kiejtés újraindult (*na nagy testvérem*). Ennél jóval ritkább (7,9%), mikor az önmonitorozás csak 3 hang után szakítja meg a kivitelezést (*a lil lili*). Mindössze 2,6%-ban fordult elő, hogy 4, illetve 6 hang után indult újra a lexéma (*lakn laknak*; *a szünete szünetekbe*).

6. ábra. Az újraindítások aránya a kiejtett hangok szerint (%)

Az újraindítások szerkesztési szakasza a lexéma félbeszakadása és újraindulása között eltelt idő. A szerkesztési szakaszok átlagos időtartama 308 ms (átl. elt.: 277 ms). 10% volt azon újraindítások aránya, ahol a szerkesztési szakasz időtartama 0 ms volt, vagyis a közlés folyamatossága nem szakadt meg. 1309 ms volt a leghosszabb szerkesztési szakasz időtartama. Az újraindítások az esetek 74%-ában tartalmas szavakon fordultak elő. A tartalmas és funkciósavak újraindításának szerkesztési szakaszaiban nem találtunk statisztikailag szignifikáns eltérést, de tendenciaszerűen a tartalmas szavak újraindításának szerkesztési szakasza (átl.: 326 ms, átl. elt.: 296) hosszabb, mint a funkciószavaké (átl.: 257 ms, átl. elt.: 224).

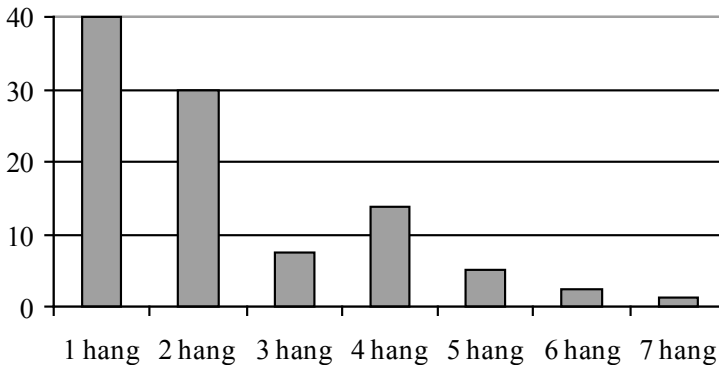
Feltételeztük, hogy minél több hangot ejt ki a beszélő a később újraindult lexémából, annál rövidebb lesz a szerkesztési szakasz, mert a több beszédhangnyi idő elegendő a tervezési és önellenőrzési folyamatokhoz. A statisztikai elemzés (regresszióanalízis) azonban nem mutatott ki összefüggést a kiejtett beszédhangok száma és a szerkesztési szakasz időtartama között.

Az ismétlések aránya a bizonytalanságokon belül 7,6% (3. ábra). Az esetek 88,6%-ában a gyermekek egy lexémát ismételtek meg (*mert ott ott, elment elment az erdőbe*). Sokkal ritkábban fordult elő két, illetve három szó ismétlése (5,7%; *van egy ilyen egy ilyen; és a focin és a focin mindig*). Az ismétlések 60%-ában a lexéma vagy szerkezet második kimondása rövidebb időtartamú volt, mint az első realizáció.

Az adatok 75%-ában funkciósó ismétlődött (*a, hogy, és*), csupán az esetek egynegyedében ismételtek a gyermekek valamilyen tartalmas szót (*element, otthon, pörgő*). A szerkesztési szakaszok átlagos időtartama 790 ms volt (átl. elt.: 1386). Az összes ismétlés 5,7%-ában 0 ms volt a szerkesztési szakasz. A leghosszabb szerkesztési szakasz 7742 ms időtartamú volt.

A szón belüli szünettartás volt a legritkább jelenség a bizonytalanságokon belül (2,6%). Átlagos időtartamuk 319 ms. A legrövidebb 55 ms (*hogy be szünet jussunk a célba*), a leghosszabb pedig 660 ms időtartamban valósult meg (a *játszani* szóban az *á* magánhangzó után volt szünet). Az ilyen szünetek 67%-át fiúk produkálták.

A kilencévesek megakadásainak 18,1%-a volt hibajelenség, ezek legnagyobb arányban téves kezdések (72,7%). Ez a jelenség az önmonitorozási folyamatokra világít rá. A megszokás előtt kiejtett beszédhangok száma arra utal, hogy a mechanizmus milyen gyorsan reagált a tévesztésre, illetve az felszíni vagy rejtett monitorozás eredménye. A leggyakoribb eset az volt, hogy a gyermekek már egy hang után felfüggesztették a kivitelezést, például: *még egy s kedvenc* (40%, 7. ábra).

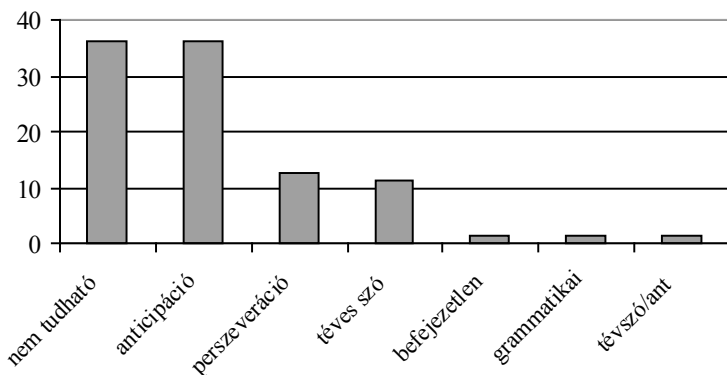

7. ábra. A kiejtett beszédhangok száma a téves kezdéseknél (%)

A téves kezdéseken belül 30% volt azon esetek aránya, amikor a gyermekek két hang megvalósulása után szakították meg a közlést (*je járok szakkörre*). Csökkenő tendencia az elvárható: egyre ritkább lesz a több hangból álló téves kezdések aránya – minél több hang realizálódik egy szóból, annál kevésbé valószínű, hogy a beszélő nem fejezi be. A gyermekek korpuszában azonban 7,5% a három hang után leálló jelenség aránya (*és őhő őhöz a mindig át szoktam menni*), és majdnem kétszer annyi, 13,8% azon téves kezdések előfordulása, mikor 4 hang kiejtése után szakadt meg a közlés folyamatossága (*szívá a vizet ha elreped a cső*). 5%-ban fordult elő 5 hang megvalósulása a félbeszakadást megelőzően (*minde sokféle állatot*), 6 és 7 hang kiejtésére egy félbeszakadt lexémából két, illetve egy példát adtunk (*egyik a fától távolabb áll hátraf hátul; siettek az apukáju apukájáér*).

Elemeztük, hogy a gyermekek beszédében a felszíni szerkezet és a kontextus alapján mi lehetett a lexéma félbeszakításának oka. Az adatok 36,3%-ánál nem lehet következtetni arra, hogy miért szakadt meg a kiejtés (8. ábra). Ez döntően azért van, mert csak egy-két hang valósul meg a lexémából (*a vonatnak a b a*, a *b* hang egy lexéma kezdete). A téves kezdések 36,3%-a anticipációs okokra vezethető vissza: egy olyan elem valósul meg, amelyet a beszélő később szándékozott kiejteni (*üzénya üzenanyag; az volt jó benne hogy a szobá a jó meleg szobába is lehetett lenni*). Az önmonitorozás észleli a hibát, a kiejtés félbeszakad, majd az elem megvalósul egy későbbi, szándékozott helyen. Ez a jelenség utal arra, hogy a tervezés mennyivel előre jár az aktuális kivitelezéshez képest.

A perszeverációs eredetű téves kezdések aránya 12,5%, ekkor a beszélő újra elindít egy, már korábban kiejtett elemet, amely magas aktivációs szintje miatt az artikulációs tárban marad, az önmonitorozás azonban leállítja a kivitelezést (*nyáron otthon valamit o hát az – az o hang magas aktivációs szintje valószínűsíthetően abból adódik, hogy többször is szerepelt a közlés előző részében*). A téves szó előhívásából adódó jelenségek aránya 11,3%: a gyermekek olyan szót aktiváltak, amelyet nem szándékoltak, nem illett a kontextusba; félbehagyták, és egy másikat hívtak elő (*de nem lehet lá nézni a másikat*). Egy-egy eset fordult elő (1,3%), mikor a gyermekek az artikulációs gazdaságosság miatt nem fejezték be a lexémát, vagy grammatikai hiba volt a háttérben, illetve több okra is visszavezethető volt a téves kezdés.

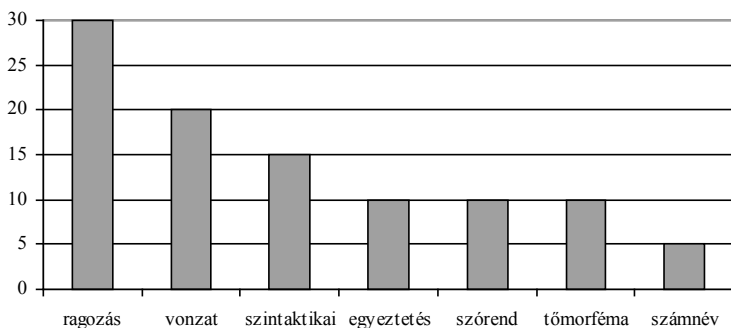

8. ábra. A téves kezdések feltételezhető okai a felszíni szerkezet alapján

A gyermekek téves kezdéseinél a szerkesztési szakaszok átlagos időtartama 327 ms (átl. elt.: 339,13). Az összes jelenség 14,8%-a 0 ms-os szerkesztési szakasszal valósult meg, ilyenkor a javítás a rejtett monitorozás eredményeként azonnal végbement, nem szakadt meg a közlés folyamatossága. A leg-hosszabb időtartamú szerkesztési szakasz 1516 ms időtartamú volt.

Regresszióanalízissel elemeztük, hogy a megvalósult beszédhangok száma és a szerkesztési szakasz között van-e összefüggés. Azt feltételeztük, hogy minél több hangot ejt ki a beszélő a lexémából, annál rövidebb lesz a félbeszakadást követő szerkesztési szakasz, mert a hosszabb töredék időt biztosít a tervezési és monitorozási folyamatokhoz. Az analízis eredménye szerint nincs összefüggés az értékek között.

A kilencévesek hibajelenségeinek 19,1%-a grammatikai hiba. A gyermekek leggyakrabban (30%) ragozással kapcsolatos hibákat produkáltak a beszédben (9. ábra), például: *kéteemeletes házba amin* (amiben) *a földszinten is vannak lakások; papírt amire* (amin) *egy balta van*.

9. ábra. A grammatikai hibatípusok aránya
(Az összes grammatikai hibát véve 100%-nak)

A grammatikai hibák 20%-a hibás vonzathasználat volt (*fogom a mikrofont és tátozok benne – bele*). A szintaktikai szinten megjelenő agrammatizmusok aránya már csak 15% (*a matek a kedvenc tantárgyam azér mer sokat benne számolni meg nehéz*); 10%-ban fordult elő egyeztetési tévedés (*nem tudtuk velük játszani mert – tudtunk*), hibás szórend (*meg ők kertés házba laknak*) és hibás tóalternáns alkalmazása (*mindig elmentünk valahová alig töltöttük a nyarat – nyarat*). Egy esetben a gyermek a számnév nem megfelelő alakját használta a szerkezetben, ez eredményezte az agrammatikus közlést (*otthon második emeletes házba lakunk*). A gyermekek mindössze két grammatikai hibát javítottak (az összes 10%-a).

A többi hibajelenség előfordulása a korpuszban 5% alatti. A nyelvbotlások csak 3,6%-át adják a hibáknak, négy adat fordult elő a teljes korpuszban (pl. *a kedvenc tantyárgyam* – tantárgyam). A négyből csak egyetlen nyelvbotlást javítottak a gyermekek, amikor a *palacsinta* szóban az *l* approximáns helyett a *r* realizálódott.

Az anticipációkat elemezve az látható, hogy a korpusz mindkét adatában (1,8%) az *a* névelő valósult meg a felszíni szerkezetben a tervezettnél hamarabb. Szintén két téves szótalálás fordult elő a korpuszban (pl. *egy emeletes ágyban* [házban] *lakunk*), a gyermekek egyiket sem javították (1,8%). Az egyetlen metatézisnél az *eszkimó* szóban cserélte fel a kisfiú az *sz* és a *k* hangok sorrendjét (0,9%).

Következtetések

A jelen kutatásban kilencéves gyermekek beszédtervezési és önellenőrzési folyamatait vizsgáltuk a felszínen megjelenő megakadásjelenségek részletes mennyiségi és minőségi elemzésével. A kilencévesek narratíváiban is a bizonytalansági megakadások vannak többségben a hibákkal szemben, mert – úgy tűnik, életkortól függetlenül (Gósy 2003; Gyarmathy 2007; Neuberger 2011) – a beszélő számára a gondolatok nyelvi formájának kialakítása a legkomplexebb feladat.

A bizonytalansági típusoknak vannak olyan jellemzőik, amelyek megegyeznek a kilencévesek és a felnőttek beszédében. A hezitálás fordul elő a legnagyobb arányban, a szünet a szóban a legtrikábban. A töltelékelemek közül ugyanakkor vannak olyanok, amelyeket a jelen csoportban még nem adatoltunk, de a felnőttek beszédében már nagyon gyakoriak (például a *tehát* lexéma, vö. Gósy–Horváth 2008).

Az ismétlések a szakirodalmi adatok tanúsága szerint minden vizsgált életkorban és nyelvtől függetlenül döntően funkciósavakat érintenek (Fox–Jasperson 1995; Gyarmathy 2009). Ez visszavezethető egyrészt a gyakorisági tényezőkre; másrészt azzal is magyarázható, hogy a beszélők olyan lexémákat használnak időnyerésre, amelyek ismétlése nem annyira feltűnő a hallgató számára, illetve nem zavarják a megértést. A funkciósavak továbbá feltételezhetően másként, klisészerűen tárolódnak a mentális lexikonban, ismételt előhívásuk egyszerűbb lehet a beszélő számára (Gósy 2005). Szintén az ismétlésekkel kapcsolatban a kilencéveseknél is igazolódtott, hogy a felnőttekhez hasonlóan (Gyarmathy 2009) a gyermekek az ismételt elem második kimondását általában rövidebb időtartamban valóstítják meg, mint az elsőt. A beszélőnek tehát – életkortól függetlenül – a két kimondás közötti szerkesztési szakasz általában elegendő időt biztosít a tervezési és ellenőrzési folyamatokhoz, ezért rövidül az ismételt elem kiejtése. A rejtett folyamatműködésekre utal a lexémák újraindítása is. A kilencévesekre is az jellemző, mint a felnőtt beszélőkre, hogy leggyakrabban egy hang után szakítják meg és indítják újra az artikulációs kivitelezést (Gyarmathy 2009). A töltelék-szóként megjelenő lexikai elemek közül a *hát* a leggyakoribb a kilencévesek beszédében, csakúgy, mint az óvodásoknál és a felnőtteknél (Markó–Dér 2011).

A megakadások beszédbeli megjelenésének, illetve a tervezési és monitorozási folyamatoknak ugyanakkor számos életkor-specifikus jellemzője van. A hatéves óvodásoknál még az ismétlés a leggyakoribb bizonytalansági típus (Horváth 2006). Feltehetően ezt követően sajátítják el a gyermekek azt a stratégiát, hogy időnyerésre a hezitálás a legalkalmasabb, mert ez a megakadás igényli a legkisebb artikulációs erőfeszítést, nem vonja el a figyelmet a magasabb tervezési folyamatoktól. A nyolcévesek beszédében már a hezitálás a legnagyobb arányú a bizonytalanságokon belül (Szabó 2008). Kilencéves korra a gyermekek négyszer annyi hezitálást produkálnak percenként, mint a hatéves óvodások (Horváth 2010b), ezek átlagos időtartama 379 ms (átl. elt. 208,6). Ehhez képest az óvodások (343 ms, vö. Horváth 2010b) és a felnőttek is átlagosan rövidebb kitöltött szüneteket produkáltak (327 ms, Horváth 2010a). A kilencévesek hezitálásainak hosszabb időtartama arra utalhat, hogy a tervezési nehézségek feloldására alkalmazott stratégia elsajátítása még az elején tart, megszilárdulása folyamatban van.

A megakadások temporális elemzése fontos új eredményekkel szolgált. Az újraindítások és ismétlések vizsgálata azt mutatta, hogy a gyermekek beszédében jóval hosszabb szerkesztési szakaszok adatolhatók, mint a felnőtteknél. Az újraindítások szerkesztési szakaszainak átlaga 308 ms, ez kétszer olyan hosszú, mint a felnőttek beszédében mért érték (Gyarmathy 2009). Az ismétléseknél

a szerkesztési szakaszok átlagos időtartama 790 ms volt; a felnőtteknél és az időseknél ez sokkal rövidebb (277 ms, vö. Gyarmathy 2009, ill. 295 ms, vö. Bóna 2010). Ez arra utal, hogy a gyermekek számára több időt vesz igénybe az önellenőrzés és a hibajavítás, mint a felnőtteknek. Ezt igazolja az is, hogy a kilencéveseknél mindkét jelenség esetében jóval kisebb a 0 ms időtartamú szerkesztési szakaszok aránya, mint a felnőtteknél.

A jelenségek részletes elemzése azt mutatta, hogy míg az ismétlések életkortól függetlenül döntően funkciószavakat érintenek; az újraindítások esetében különbség van a kilencévesek és a felnőttek beszéde között. A felnőtteknél az újraindítás is főként funkciószavakon fordul elő (Gyarmathy 2009, 2012); a gyermekeknél a jelenség háromnegyedét azonban tartalmas szavaknál adatoltuk. Ez egyrészt arra utalhat, hogy a gyermekek önmonitorozása még jobban figyel a tartalmas szavakra. A másik lehetséges magyarázat szerint a kilencévesek a beszéd tervezése és egyidejű kivitelezése mellett még nem tudnak figyelni arra, hogy ne egy lényeges lexikai elem újraindítását használják időnyerésre.

Az életkor előrehaladtával csökken a hibajelenségek aránya a beszédben. A hatéves gyermekekkel készült kutatás (Horváth 2006) szerint az óvodásoknál még 35% a hibák aránya; a jelen kutatásban részt vevő kilencéveseknél 18,1%; a tizenhárom éveseknél 7,4% (Neuberger 2013), a nyolcadik osztályosoknál 8,5% (Horváth 2010c). A középiskolások és a felnőttek beszédében a hibajelenségek az összes megakadások nagyjából 10%-át teszik ki (Gyarmathy 2007; Laczkó 2010). Az anyanyelv-elsajátítás során csökken a hibajelenségek aránya a megakadásokon belül, vagyis egyre kisebb arányban fordul elő a felszíni szerkezet olyan hibája, amely miatt a közlés nem felel meg a köznyelvi normának.

A kilencévesek hibáinak több mint 60%-a téves kezdés volt. A kilencévesek legtöbbször egy hang után szakították meg a lexéma kivitelezését, a felnőttek 2 hang után (Horváth–Gyarmathy 2012). A jelen korpuszban előfordult olyan téves kezdés, hogy a lexéma kiejtése 7 hang után szakadt félbe. A felnőtteknél még 14 és 15 hang után is előfordult a lexéma kivitelezésének a leállítása. Ez a különbség nem feltétlenül az önmonitorozási mechanizmus különbségével magyarázható, inkább a szókincsbeli eltérésekre vezethető vissza. A kutatás során elsőként elemeztük gyermekek téves kezdéseinek a feltételezhető okait. A felnőttekhez képest (Horváth–Gyarmathy 2012) a kilencéveseknél még jóval nagyobb azon jelenségek aránya, amelyeknél a felszíni szerkezet alapján nem magyarázható a lexéma félbeszakadása. Ennek fő oka, hogy a gyermekeknél több olyan jelenség volt, ahol csak egy hang valósult meg a téves kezdés esetében. A kontextus alapján magyarázható téves kezdések leggyakrabban anticipáció és téveszó-eredetűek a gyermekek és a felnőttek beszédében is, a perszeverációval magyarázható jelenségek aránya pedig szinte azonos mindkét életkori csoportban.

Az agrammatikus közlések aránya is csökken az anyanyelv-elsajátítás során. A hatévesek narratíváiban a hibák majdnem egyharmada még grammatikai jellegű (Neuberger 2011), a középiskolásoknál ez az arány már csak 10% körüli (Laczkó 2010). A kilencévesek nagyjából középen helyezkednek el ezen a „skálán” (19%). A grammatikai hibákon belül a felnőttek narratíváiban a legtöbb a szintaktikai hiba (38%), 20% körüli a ragozással kapcsolatos tévesztés (Bóna 2009). A kilencéveseknél a ragozás volt a hibás az esetek majdnem egyharmadában; és 20%-ban tévesztettek a gyermekek vonzatot – ez a szerkezetek és igevonzatok elsajátításának még nem tökéletes voltára utal. Az agrammatikus közlések javítása (10%) nem éri el életkorban a felnőttekét, ami szintén a korrekciós stratégia elsajátítási fázisára utal (24%, vö. Bóna 2009).

A többi hibatípus (anticipációk, téves szavak, egyszerű nyelvbtlások) aránya is kisebb volt a jelen korpuszban, mint a hatéveseknél (Horváth 2006). Ez egyrészt a kognitív fejlődéssel, másrészt a nagyobb beszédtapasztalattal magyarázható. A kilencévesek beszédében 1,8% volt azon jelenségek aránya, amelyek a tervezés előrehaladtára utalnak (anticipáció). A téves kezdések emellett szintén leggyakrabban anticipációs okra vezethetők vissza, csak ebben az esetben a gyermekek az önmonitorozási folyamatok miatt még a teljes lexéma kiejtése előtt félbeszakították a tervezettnél korábban megjelenő elemet.

A megakadások mennyiségi vizsgálatán túl a temporális jellemzők és hibatípus-mintázatok elemzése azért fontos, mert a rejtett folyamatok pontosabb megismerését teszik lehetővé; az ezektől nagymértékben eltérő, atipikus jellemzők nemegyszer nyelv- és beszédzavarok előjelzői lehetnek (DeJoy–Gregory 1985). A tipikus beszédfejlődésű és dadogó gyermekek megakadásainak automatikus

osztályozása a nemzetközi irodalom szerint már nagyon jó eredményességgel megoldható (vö. pl. Geetha et al. 2000). A felszíni szerkezet megakadásjelenségeinek elemzése hozzájárulhat egyfelől a beszédtervezés életkori sajátosságainak pontosabb megismeréséhez, másfelől annak leírásához, hogy miként alakulnak ki a narratívák az anyanyelv-elsajátításban.

SZAKIRODALOM

- Bernstein, Ratner Nan–Sih, Catherine Costa 1987. Effects of gradual increases in sentence length and complexity on children's dysfluency. *Journal of Speech and Hearing Disorders* 52: 278–287.
- Blackmer, E. R.–Mitton, J. L. 1991. Theories of monitoring and the timing of repairs in spontaneous speech. *Cognition* 39: 173–94.
- Boersma, Paul–Weenink, David 2011. Praat: doing phonetics by computer (version 5.1). <http://www.praat.org>.
- Bóna Judit 2007. Magánhangzónyújtások akusztikai fonetikai paraméterei. *Beszédkutatás* 2007. 99–107.
- Bóna Judit 2009. Grammatikai hibák a spontán beszédben. In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó. Budapest, 56–64.
- Bóna Judit 2010. Bizonytalansági megakadások idősek és fiatalok spontán beszédében. *Beszédkutatás* 2010. 125–38.
- Bortfeld, Heather–Leon, Silvia D.–Bloom, Jonathan E.–Schober, Michael F.–Brennan, Susan E. 2001. Disfluency Rates in Conversations: Effects of Age, Relationship, Topic, Role and Gender. *Language and Speech* 44: 123–47.
- Brennan, Susan E.–Williams, Maurice 1995. The feeling of another's knowing: Prosody and filled pauses as cues to listeners about the metacognitive states of speakers. *Journal of Memory and Language* 34: 383–98.
- Butterworth, Brian 1992. Disorders of phonological encoding. *Cognition* 42: 261–86.
- Chin, Steven B.–Bergeson, Tonya R.–Phan, Jennifer 2012. Speech intelligibility and prosody production in children with cochlear implants. *Journal of Communication Disorders* 45: 355–66.
- Christenfeld, Nicholas 1996. Effects of a metronome on the filled pauses of fluent speakers. *Journal of Speech and Hearing Research* 39: 1232–38.
- Clark, Herbert H. 1994. Managing problems in speaking. *Speech Communication* 15: 243–50.
- Clark, Herbert H.–Wasow, Thomas 1998. Repeating words in spontaneous speech. *Cognitive Psychology* 37: 201–42.
- Clark, Herbert H.–Fox Tree, Jean E. 2002. Using *uh* and *um* in spontaneous speaking. *Cognition* 84: 73–111.
- Corley, Martin–Stewart, Oliver W. 2008. Hesitation disfluencies in spontaneous speech: The meaning of *um*. *Language and Linguistics Compass* 4: 589–602.
- Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Csákerényiné Tóth Klára–Hajdu Tünde 2011. Az iskolába lépő gyerekek szóbeli szövegalkotásának jellemzői. *Anyanyelv-pedagógia* 2011/3. <http://www.anyp.hu/cikkek.php?id=332>.
- DeJoy, Daniel A.–Gregory, Hugo H. 1985. The relationship between age and frequency of disfluency in pre-school children. *Journal of Fluency Disorders* 10: 107–22.
- Dell, Gary S.–Burger, Lisa K.–Svec, William R. 1997. Language production and serial order: A functional analysis and a model. *Psychological Review* 104: 123–47.
- Deme Andrea 2012. Óvodások magánhangzóinak akusztikai jellemzői. In: Markó Alexandra (szerk.): *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngékezései időig*. ELTE BTK – MTA NYTI, Budapest, 77–99.
- Duez, Danielle 1982. Silent and non-silent pauses in three speech styles. *Language and Speech* 25: 11–25.
- Flipsen, Peter Jr. 2008. Ear selection and pediatric cochlear implants: A preliminary examination of speech production outcomes. *International Journal of Pediatric Otorhinolaryngology* 72: 1663–70.
- Fox, Barbara–Jasperson, Robert 1995. A syntactic exploration of repair in conversation. In: Davis, Philip (ed.): *Descriptive and Theoretical Modes in the Alternative Linguistics*. Benjamins, Amsterdam, 77–134.
- Fox Tree, Jean E.–Clark, Herbert H. 1997. Pronouncing „the” as „thee” to signal problems in speaking. *Cognition* 62: 151–67.
- Fromkin, Victoria A. 1973. The non-anomalous nature of anomalous utterances. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Speech Errors as Linguistic Evidence*. Mouton, The Hague, 215–42.
- Furman, Reyhan–Özyürek, Asli 2007. Development of interactional discourse markers: Insights from Turkish children's and adults' oral narratives. *Journal of Pragmatics* 39: 1742–57.
- Garrett, Merrill 1993. Disorders of lexical selection. In Levelt, Willem J. M. (ed.): *Lexical access in speech production*. Blackwell. Cambridge, Oxford, 143–180.
- Geetha Y. V.–Pratibha Karanth–Ashok Rao–Ravindra, Shetty K. 2000. Classification of childhood disfluencies using neural networks *Journal of Fluency Disorders* 25: 99–117.

- Goldman-Eisler, Frieda 1968. *Psycholinguistics. Experiments in Spontaneous Speech*. Academic Press, London–New York.
- Glücksmannová, Helena. 2008. Spontaneous speech reconstruction. *WDS '08 Proceedings of Contributed Papers*, Part I., 134–8.
- Gósy Mária 1981. A beszédhang kialakulása a gyermeknyelvben. *Magyar Fonetikai Füzetek* 7: 67–90.
- Gósy Mária 1997. A szavak hangalakjának változása a gyermeknyelvben. *Beszédkutatás '97*. 1–38.
- Gósy Mária 2000. A beszédszünetek kettős funkciója. *Beszédkutatás 2000*. 1–14.
- Gósy Mária 2001. A lexikális előhívás problémája. *Beszédkutatás 2001*. 126–42.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–204.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2008. Önellenőrzési folyamatok a spontán beszédben. *Magyar Nyelv* 104: 402–26.
- Gósy Mária 2009. Megakadásjelenségek korrekciója óvodáskorban. In: Szíjj ildikó (szerk.): *Philologiae Amor. Tanulmányok, esszék és egyéb írások Pál Ferenc tiszteletére*. Eötvös Kiadó, Budapest, 173–83.
- Gósy, Mária–Horváth, Viktória 2008. The acoustic-phonetic analysis of two words shifting toward being fillers. Becoming fillers in spontaneous speech of Hungarian. In: Sock, Rudolph – Fuchs, Susanne–Laprie, Yves (eds.): *Proceedings of the International Speech Production Seminar*. Strasbourg, 153–6.
- Gósy Mária–Horváth Viktória–Bata Sarolta 2008. Szabálytalan előzés a beszédprodukciónban. *Magyar Nyelvőr* 132: 442–61.
- Gósy Mária–Markó Alexandra 2006. Szegmentumsorok hibás kivitelezése a beszédprodukciónban. *Magyar Nyelvőr* 130: 198–214.
- Gósy Mária–Bóna Judit–Beke András–Horváth Viktória 2013. A kitöltött szünetek fonetikai sajátosságai az életkor függvényében. *Beszédkutatás 2013*. 121–43.
- Gyarmathy Dorottya 2007. Az alkohol hatása a beszédprodukciónra. *Beszédkutatás 2007*. 108–120.
- Gyarmathy Dorottya 2009. A beszélő bizonytalanságának jelzései: ismétlések és újraindítások. *Beszédkutatás 2009*. 196–216.
- Gyarmathy Dorottya 2010. A spontán beszéd időzítési zavara: a perszeveráció. *Beszédkutatás 2010*. 139–58.
- Gyarmathy Dorottya 2012. Kétarcú újraindítás. In: Markó Alexandra (szerk.): *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátástól a zöngelkedési időig*. ELTE Bölcsészettudományi Kar – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 50–66.
- Haynes, William O.–Hoods, Stephen B. 1977. Language and disfluency variables in normal speaking children from discrete chronological age groups. *Journal of Fluency Disorders* 2: 57–74.
- Hill, Archibald H. 1973. A theory of speech errors. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Speech Errors as Linguistic Evidence*. Mouton, The Hague, 205–14.
- Hokkanen, Tapio 2001. *Slips of the tongue – Errors, repairs and a model*. Finnish Literature Society, Helsinki.
- Horváth Viktória 2006. A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései gyerekeknél. *Beszédkutatás 2006*. 134–46.
- Horváth Viktória 2010a. Filled pauses in Hungarian: their phonetic form and function. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 288–306.
- Horváth Viktória 2010b. Hezitációs jelenségek óvodáskorban. In: Geccsó Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. Tinta Kiadó, Budapest, 153–8.
- Horváth Viktória 2010c. Megakadásjelenségek hallássérült gyermekek spontán beszédében. *Beszédkutatás 2010*. 211–21.
- Horváth Viktória 2013. Temporális szerveződés kilencéves gyermekek spontán beszédében. *Beszédkutatás 2013*. 144–59.
- Horváth Viktória–Gyarmathy Dorottya 2012. Téves kezdések magyarázó elvei a spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 138–53.
- Hudson Kam, Carla L.–Edwards, Nicole A. 2008. The use of uh and um by 3- and 4-year-old native English-speaking children: Not quite right but not completely wrong. *First Language* 28: 313–327.
- Ito, T. 1986. Speech dysfluencies and acquisition of syntax in children 2–6 years old (abstract). *Folia Phoniatrica* 38: 310.
- Jaeger, Jeri J. 1992a. Phonetic features in young children's slips of the tongue. *Language and Speech* 35: 189–205.
- Jaeger, Jeri J. 1992b. "Not by the chair of my hinny hin hin": Some general properties of slips of the tongue in young children. *Journal of Child Language* 19: 335–366.
- Laczkó Mária 2010. Megakadásjelenségek a spontán és a szónoki beszédben. *Beszédkutatás 2010*. 184–98.
- Laczkó Mária 2011. Óvodások és kisiskolások spontán mondatalkotási folyamatai. *Magyar Nyelvőr* 4. <http://nyelvor.c3.hu/period/1354/135405.pdf>.

- Lengyel Zsolt 1981. A gyermeknyelv. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. MIT Press, Cambridge.
- Loban, Walter 1976. Language development: Kindergarten through grade twelve. NCTE Committee on Research Report 18. <http://www.eric.ed.gov/PDFS/ED128818.pdf>
- Mackay, Donald G. 1973. Spoonerisms: The structure of errors in serial order of speech. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Speech Errors as Linguistic Evidence*. Mouton, The Hague, 164–94.
- MacLachlan, Barbara G.–Chapman, Robin S. 1988. Communication breakdowns in normal and language learning-disabled children's conversation and narration. *Journal of Speech and Hearing Disorders* 53: 2–7.
- Maclay, Howard–Osgood, Charles E. 1959. Hesitation phenomena in spontaneous English speech. *Word* 15: 19–44.
- MacWhinney, Brian–Osser, Harry 1977. Verbal planning functions in children's speech. *Child Development* 48: 978–85.
- Mahl, George F. 1956. Disturbances and silences in the patient's speech in psychotherapy. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 53: 1–15.
- Markó Alexandra–Gráci Tekla Etelka–Imre Angéla 2010. A diskurzusjelölők használatának fejlődése: a hűmögés formái és funkcionális sajátosságai különböző életkorokban. In Navracscs Judit (szerk.): *Nyelv, beszéd, írás. Pszicholingvisztikai tanulmányok I. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 107. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 82–92.
- Markó Alexandra–Dér Csilla Ilona 2011. Diskurzusjelölők használatának életkori sajátosságai. In Navracscs Judit–Lengyel Zsolt (szerk.): *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben. Pszicholingvisztikai tanulmányok II*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 49–61.
- McLaughlin, Scott F.–Cullinan, Walter, L. 1989. Disfluencies, utterance length, and linguistic complexity in nonstuttering children. *Journal of Fluency Disorders* 14/1: 17–36.
- Nagy J. József 1978. A szófajok gyakorisági jellemzői a 8–10 éves tanulók nyelvhasználatában. *Magyar Nyelv* 74: 186–204.
- Neuberger Tilda 2011. Gyermekek spontán beszédének szerkesztettsége és folyamatossága. *Beszédkutatás* 2011. 83–95.
- Neuberger Tilda 2013. *Életkor-specifikus sajátosságok a spontán beszéd fejlődésében*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- Nippold, Marilyn. A. 2006. Language development in school-age children, adolescents, and adults. In Brown, Keith (ed.): *Encyclopedia of language & linguistics*. Elsevier, Boston, 368–73.
- Postma, Albert–Kolk, Herman–Povel, Dirk-Jan 1990. On the relation among speech errors, disfluencies and self-repairs. *Language and Speech* 33: 19–29.
- Pouplier, Marianne–Hardcastle, William J. 2005. A re-evaluation of the nature of speech errors in normal and disordered speakers. *Phonetica* 62: 227–44.
- Robinson, Tommie L. Jr.–Davis, Johnetta–Crowe, Thomas A. 2000. Disfluency in nonstuttering African American preschoolers during conversation and narrative discourse. *Contemporary Issues in Communication Science and Disorders (CICSD)* 27. [http://www.asha.org/uploadedFiles/asha/publications/cicsd/2000FD isfluencyinNonstuttering.pdf](http://www.asha.org/uploadedFiles/asha/publications/cicsd/2000FD%20isfluencyinNonstuttering.pdf).
- Schachter, Stanley–Christenfeld, Nicholas–Ravina, Bernard–Bilous, Frances 1991. Speech disfluency and the structure of knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology* 60: 362–67.
- Schiro, Martha 2003. Genre and evaluation in narrative development. *Journal of Child Language* 30: 165–95.
- Shillcock, Richard–Kirby, Simon–McDonald, Scott–Brew, Chris 2001. Filled pauses and their status in the mental lexicon. *Proceedings of DiSS '01 Disfluency in Spontaneous Speech*. University of Edinburgh, Scotland, 53–6.
- Shriberg, Elizabeth 2001. To „errrr” is human: ecology and acoustic of speech disfluencies. *Journal of the International Phonetic Association*. 31: 153–69.
- Singh, Latika–Shantisudha, P.–Singh, Nandini Chatterjee 2007. Developmental patterns of speech production in children. *Applied Acoustics* 68: 260–69.
- Smith, Bruce L.–Kenney, Mary Kay–Hussain, Sarmad 1996. A longitudinal investigation of duration and temporal variability in children's speech production. *Journal of the Acoustical Society of America* 99: 2344–9.
- Stemberger, Joseph P. 1989. Speech errors in early child language production. *Journal of Memory and Language* 28: 164–88.
- Szabó Kallipé 2008. Megakadásjelenségek nyolcévesek spontán beszédében. *Anyanyelv-pedagógia* 2008/2. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=56>.
- Ward, Nigel 2000. The challenge of non-lexical speech sounds. *Proceedings of the International Conference on Spoken Language Processing (ICSLP)*. Beijing, China, (2) 571–4.
- Watanabe, Michiko–Hirose, Keikichi–Den, Yasuharu–Minematsu, Nobuaki 2008. Filled pauses as cues to the complexity of upcoming phrases for native and non-native listeners. *Speech Communication* 50: 81–94.
- Yairi, Ehud–Clifton, Noel F. Jr. 1972. Disfluent speech behavior of preschool children, high school seniors, and geriatric persons. *Journal of Speech and Hearing Research* 15: 714–9.

Yaruss, J. Scott – Newman, Robyn M.–Flora, Tracy 1999. Language and disfluency in nonstuttering children's conversational speech. *Journal of Fluency Disorders* 24: 185–207.

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Horváth Viktória
tudományos munkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Horváth, Viktória

Speech planning and self-monitoring processes in nine-year-old children

Spontaneous speech production involves complex planning processes taking place simultaneously with actual implementation. Due to such simultaneity, spontaneous speech exhibits disfluency phenomena, providing us with an insight into those planning processes on the one hand and the speaker's self-monitoring mechanisms on the other. In the present paper, we analysed the spontaneous speech of nine-year-old children with respect to disfluency phenomena. We wanted to answer the questions of how children of that age produce spontaneous utterances and how they monitor their own speech. We recorded monologues produced by 18 children (9 girls and 9 boys) on their families, hobbies, and school activities. We selected our subjects randomly from a third-grade class of a Budapest school. All subjects were monolingual, had typical speech development, and none of them had any speech defect or hearing problem. The whole recorded corpus was 67 minutes long and was annotated by Praat 5.3. We analysed the types and rates of occurrence of disfluency phenomena. Along with quantitative analyses, we also submitted the attested disfluency phenomena to qualitative analyses (of types of errors and their temporal properties). The results show that nine-year-olds' utterances and the surface disfluency phenomena they contain are similar to those of adult speakers, even though some processes of speech planning and self-correction still exhibit age-specific features.

Keywords: spontaneous speech, disfluency phenomena, children's speech, error types.

Referenciapont, -szerkezet és -lánc a népdalok térszemantikai konstrukciójában

1. Bevezetés

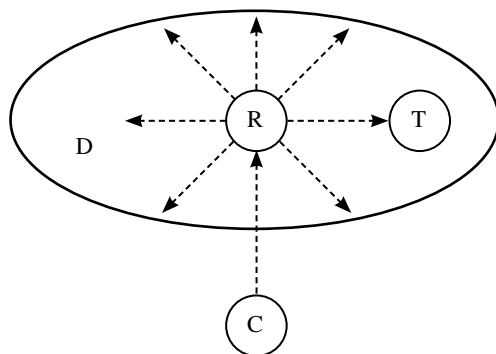
A szövegalkotás- és feldolgozás műveletében „alapvetőnek [...] mondhatók bizonyos kognitív képességek, valamint számos olyan fogalom, mely egyértelműen »archetípus«-szerepet tölt be. Ilyen alapképesség például a figyelemirányítás, a figura-alap elrendezés, a »letapogatás« képessége vagy az absztrakt »dolgok« alkotása fogalmi tárgyiasítás útján” (Langacker 1999: 171). Ezt a sort egészíti ki a referenciapont-szerkezet, amely nemcsak a nyelvi, hanem a kognitív szerveződések számos területén is meghatározó: így a percepció, a kategorizáció, a térbeli orientáció vagy az emberi társas viselkedés szituációiban (Rosch 1975: 546). A dinamikus épülő szövegvilágban a dolgokat és viszonyokat összefüggéseikben konstruáljuk, mivel a megismerésben nem magukban, hanem más tárgyakkal hálózatot képezve állnak (vö. Tolcsvai Nagy 2005: 48). A referenciapont mentális kiindulópont, olyan entitás, amelyről valamilyen ismerettel rendelkezünk, ezáltal hozzáférést biztosít valamely más, kevésbé ismert entitáshoz (Rosch 1975). Az alábbi tanulmányban, kognitív szemantikai megközelítés keretében, a referenciapont-szerkezetek metaforikus potenciálját vizsgálom olyan magyar népdalokban (Ortutay–Katoná 1975 alapján), amelyek természeti jelenetet tartalmaznak. A szűkebb vizsgálati keret a konstruálás térbeli vetülete és annak szemantikai relevanciái: számos műveletben megmutatkozik ugyanis a népdalok térbeli dimenziójának metaforizációja: Szelid a csángó népdalok szerelmi metaforikájában (2007),

a szerző pedig az orientációs metaforákban (Baranyiné 2008), a térdeixis (2011a, 2012) és a fogalmi konstruálás műveleteiben (2011b, c) ismerteti ezt a konstruálási jellemzőt. A dolgozat szűkített kérdésfelvetése tehát arra irányul, hogy a főként térbeliségen alapuló referenciapont-szerkezetek összetett konfigurációi hogyan képezik le a szövegben megjelenített szemantikai (főleg érzelmi) tartalmat. A népdal olyan megközelítése, amely a kognitív műveletek vagy a térszemantika szemszögéből írja le a szövegtipológiai jegyeket, újszerűnek mondható, és kezdeti stádiumban van.

Hipotézisem az, hogy a referenciapont-szerkezetekben kibontakozó térstruktúra jellemzői metaforikusan mentális folyamatokat képeznek le. Ennek egyik gyakori formájára, a láncot alkotó szerkezetekre vonatkozik az a meglátás, hogy a sorrendiség párhuzamosan jelen van a valós tapasztalati és a mentális kognitív események szintjén: „Bármely fogalom, amely a tapasztalati szinten *sorrendiséget* és *irányt* tartalmaz, egyben a folyamatok szinten valamilyen *sorozatiságot* is implikál; az egy sorba rendezett fogalmak, a neurológiai beágyazottságnak köszönhetően, szükségszerűen magukba foglalják az *egymás után következő* kognitív eseményeket, és ez a konceptuális sorrend alapját képezi” (Langacker 1986: 455, a szerző fordítása). Hasonló konceptuális viszonyt feltételezek a térbeli entitások referenciális kapcsolódásaiban is. A tanulmányban a rövid elméleti összefoglalót (2.) követően a kisebb egységektől a nagyobb felé haladva elemzem a művelet metaforikus potenciálját: elsőként a referenciapont (3.1.), majd a szerkezet (3.2.), a szerkezeti lánc (3.3.), végül egyéb hálózati konfigurációk (3.4.) bemutatásával szemléltetem a metaforikus értelmezés érvényességét.

2.1. A referenciapont-szerkezet a konstruálásban

A referenciapont-fogalom (CRP) főbb jellemzői a következőkben foglalhatók össze Rosch (1975) és Langacker (1991, 1993, 1995, 1999), van Hoek (1997, 2007) a magyar szakirodalomban pedig Tolcsvai Nagy (2005) alapján. A CRP olyan, kognitíve jól körvonalazható tárgy, amely mentális hozzáférést biztosít egy másik, kevésbé kivehető tárgyhoz, egyszóval „mentális kiindulópont” (Tolcsvai Nagy i. m. 50). Egy céltárggyal való mentális kapcsolat létrehozása annyit jelent, mint azt „kiválasztani és elkülöníteni az egyén tudata számára”¹ (Langacker 1991: 170). Ez a referencialitás (hogy mennyire lehet valami referenciapont) különböző mértékű lehet. A referenciapontnak a lokalizálás alapvető tapasztalatán túl többek között a birtokos szerkezetekben, rész-egész viszonyokban van számottevő jelentősége. A referenciapont működése így írható le (1. ábra): „Az R a C figyelmi központjába kerülve prominens elemmé válik, ezáltal az R tartományában bármely elem aktiválható lesz. Amikor azonban ez a lehetőség érvényesül – amikor R éppenséggel referenciapontként funkcionál –, már a behívott céltárgy válik prominenssé abból a szempontból, hogy a C fogalomalkotásának a központjába kerül.

1. ábra. A referenciapont kapcsolatrendszere
C – konceptualizáló, *R* – referenciapont,
D – domínium, tartomány, *T* – céltárgy
 → mentális ösvény (Langacker 2001: 21)

¹ „...single it out for individual conscious awareness”.

Az R, amint betölti referenciapont-funkcióját, a T céltárgy javára a háttérbe húzódik, amely majd szintén referenciapontként hívható elő egy újabb céltárgyhoz való hozzáférés érdekében. Ilyen módon a referenciapont-jelenség önmagában dinamikus” (Langacker 1999: 173–4, a szerző fordítása).

A domínium „az a konceptuális tartomány (vagy tárgyak összessége), amelyhez egy bizonyos referenciapont közvetlen hozzáférést biztosít (azaz a lehetséges céltárgyak csoportja)” (Langacker 1999: 17, a szerző fordítása).

A referenciapontok szerveződése nagyrészt a feltűnőségen (prominencián), a linearitáson és a szemantikai kapcsolaton alapul (van Hoek 2007). A prominencia a profil/alap vagy figura/alap megkülönböztetést jelenti, a szemantikai kapcsolat pedig azt, hogy „bizonyos tárgyak egy referenciapont-domíniumához tartozóként írhatók le, és ez az odatartozás a szemantikai kapcsolat mértékével arányos” (van Hoek 1997: 218, a szerző fordítása). A referenciapont több funkcióval jellemezhető, amelyeket Tolcsvai Nagy (2005: 53) a birtokos szerkezet vizsgálata kapcsán a következőkben határoz meg:

- kijelöl egy domíniumot (fogalmi tartományt);
- kijelöli a nézőpontot, ahonnan a konceptualizáló fogalmilag és nyelvileg megkonstruálja a megnevezendő entitást (a szubjektív háttér részeként);
- a feldolgozási folyamatban eljuttatja a konceptualizálót a referenciaponttól a célig, ez utóbbit a figyelem középpontjába helyezve.

A referenciapont fő jellemzője tehát az aszimmetria, az alaptag irányító szerepe, amelyből kiindulva a mentális ösvény az ismertől az ismeretlen, a könnyebbtől a nehezebben érthető, a konkrétól az absztrakt felé vezet. A referenciapont-szerkezet prototipikus esete a térbeli figyelemirányítás mellett a birtokos szerkezet, hiszen a referenciapont (birtokos) és a cél (birtoktárgy) közötti szemantikai viszony alapvetően valamilyen térbeli viszony metaforikus kiterjesztése. A birtokos kategóriában gyakori rokoni kapcsolatok jellemzője az, hogy például autonóm módon senki sem unokatestvér, csak egy bizonyos *egő*hoz kapcsolódóan (lásd fenn a nézőpont kijelölésének funkcióját, amelynek lokális szemantikai hatóköre nem azonosítható a hosszabb szövegrészen belüli általános perspektívától, vö. Tolcsvai Nagy 2005: 62). Ugyanez igaz a rész-egész viszonyokra: „egy rész neve, mint *könyök, farok, tető* vagy *kapcsológomb* a képzet alapjaként előhívja az egészet, mivel az profilálja az entitást, amelynek jellege és részstátusza a teljes konfigurációban betöltött funkciójától függ” (Langacker 1999: 177, a szerző fordítása). Ezzel kapcsolatban vetődik fel a referenciapont-szerkezet transzparenciájának kérdése, amelyet a grammatikai jelöltség is mutat. A magyar birtokos szerkezet sajátossága, hogy a birtokviszonyt mindkét tagon jelölheti szóelem, így alakilag három lehetőség van a kifejezésre (Tolcsvai Nagy 2005: 55, 64):

- (a) *házatető*
- (b) *a ház teteje*
- (c) *a háznak a teteje*

A szemantikai sűrítettség mértéke egyben a transzparencia fokával arányos. A (b) és a (c) példa a határozott névelő és a szövszerkezeti különállás révén részletezi, jelöli a referenciapont-szerkezetet, explicitte teszi a mentális kapcsolatot, míg (a) inkább viselkedik nyelvi egységként. Még részletezőbb a birtoklásmondat, például: *Nekem van egy könyvem*.

A referenciapont-szerkezetek további szerkezeteket képeznek, amelyen belül Langacker két fő típusú szerveződést állapít meg: a fészektípus (*nested locative*) egyre szűkebb tartományt jelöl meg (*a könyvtár vitrinének legfelső polcán*), a láncípus (*chained locative*) pedig vagy egyre közelebb visz a céltárgyhoz (*az iskola melletti vegyesbolt előtt*) (Langacker 1999: 196, a példák a szerzőtől valók). Bár ezek a szerkezeti láncok lineáris sorokat feltételeznek, a szövegkonstruálásban összetettebb a kép: egy referenciapontból több céltárgy is hozzáférhető, de még figyelemreméltóbb az, hogy egyetlen céltárgyhoz több különböző referenciapontból is vezethet mentális ösvény. Az egyes entitások (céltárgyak) ugyanis a különböző kontextusokban nemcsak eltérő referenciapontokat hívnak be (Tribushinina 2008: 396), hanem egyidejűleg több referenciapont együtthatása is megfigyelhető a konstruálásban, eltérő mértékű hatással: egy szaliens tárgy kiemelkedik közöttük, mint elsődleges referenciapont, míg a többi másodlagos referenciapontnak tekinthető (i. m. 401).

2.2. A referenciapont és a térbeli tapasztalás kapcsolata

A térbeli tapasztalásban a referenciapontok szerepe meghatározó. Evans (1980) pszichológiai kísérletei arra hívják fel a figyelmet, hogy az új környezet tanulásaiban a landmarkoknak fontos szerepük van: az utakat, ösvényeket landmarkok hálózatában értelmezzük. A tér mentális reprezentációjára irányuló vizsgálatok szerint a térbeli pontok sokaságát egy kisebb számú, prominens térbeli referenciapont függvényében tároljuk vagy ábrázoljuk, amely összefügg a tér funkcionális alapú (aktuális használati szándéknak megfelelő) képzetével (Tversky 2003). Számos, térrel kapcsolatos ítéletben (orientáció, távolság) az aktuális kiindulópont és a referenciapontok szerepe meghatározó, gyakran aszimmetrikus döntésekre vezet. Az ember környezeti térrel összefüggő ismeretei a korábban elterjedt *kognitív térkép* helyett gyakran a *kognitív kollázs* (*cognitive collage*) metaforával jellemezhetők, mert az jobban hasonlít egy úgynevezett útvonal-perspektívához (*route perspective*), mint az áttekintő perspektívához (*survey perspective*). Az útvonal-perspektíva felfedező jellegű, a hallgatót egyfajta mentális kirándulásra viszi a környezetben, az egyes landmarkokat pedig a hallgató közben folyamatosan változó (mentális) pozíciójához képest jelöli meg. Ezzel szemben az áttekintő perspektíva a hallgatót felső nézőpontba helyezi, a teret madártávlatból szemlélteti, és a landmarkokat az égtájak viszonyában ábrázolja (i. m.). Mindkét perspektíva a környezeti tér megismerésének része, és párhuzamot mutat a tudásreprezentációk két formájával, a procedurális (előbbi) és a deklaratív (utóbbi) megértési móddal. A térrel kapcsolatos tudás sokféle forrásból származik, és jellegében nagyfokú variabilitást mutat. „Valószínűtlen, hogy az információrészeket egyetlen, koherens térképszerű kognitív struktúrába szerveződnének. Ezekben az esetekben az emberek belső reprezentációi ahelyett, hogy térképhez hasonlítanának, inkább olyanoknak tűnnek, mint a *kollázsok*. A kollázsok több csatornából, különböző nézőpontokból származó tematikus fedések. Nélkülözik a térkép koherens viszonyait, de tartalmaznak figurákat, részletes információkat és különböző perspektívákat” (Tversky 1993: 15, a szerző fordítása).

A térben való tájékozódás fontos elemei tehát olyan stabil prominens helyek, amelyek mindenkori számára hozzáférhetők, azonosíthatók. Verschueren szerint tipikusan a természetben fordulnak elő olyan stabil helyek, amelyek kiindulópontként, egyfajta referenciapontként működnek az orientációban (1999: 98).

3.1. A referenciapont

A magyar népdalszövegekben a referenciapont elemzése kapcsán az elsődleges kérdés az, hogy a referenciapontoknak milyen funkciója van a fogalmi konstruálás téri dimenzionális vetületében, és ez a funkció milyen szemantikai, ezen belül metaforikus jelentést hordoz. Kiindulópontként a népdalok azon csoportjára utalnék, amelyben a távolra mutató helydeixis gyakori szövegkezdő formula. A deixis nemcsak felidézi a közvetlen interakciót, hanem figyelemfelkeltő és eltávolító funkciója is számottevő: egy perceptuálisan érzékelhető természeti tárgyra irányítja a figyelmet, amely további dimenziókat és jeleneteket nyithat meg (Baranyiné 2011a).

(1) *Amoda le van egy erdő, jaj, de nagyon messze van!*

Közepibe, közepibe két rozmaringbokor van.

Egyik hajlik a vállamra, másik a babáméra;

Így hát, kedves kis angyalom, tiéd leszek valaha. (Szerelmi dalok: 366/3)

A deixis önmagában megteremti az interakció térbeli viszonyait, amelyeket a konceptualizálóhoz kapcsolódó origó és egy messi tárgy határoz meg, ezáltal a konceptualizáló a távolban kijelölt tárgy vagy helyszín referenciapontjaként értelmezhető ($C = R1$). A fenti népdalban a perceptuálisan érzékelhető természeti tárgy az ERDŐ, amely a deiktikus rámutatás, a megnevezés, valamint egyéb attribútumok (*nagyon messze*) által kerül a figyelem központjába. Ezután a figyelmi fókusz átvetődik az entitás közepére, amely a dimenzionális jellemzőit, sematikus szerkezetét hívja be: a közép a részegész viszonyban profilálódik. Az ERDŐ fogalmi profiljai közül itt az ERDŐ ELEMÉKBŐL FELÉPÜLŐ EGYSÉG jelenik meg (Baranyiné 2011b). Ez egy viszonylag szabályos alakú testet jelent, amelynek középső és szélső része elkülöníthető, közepé meghatározható, magassága pedig részben a két emberhez mérve, részben pedig kulturális tapasztalat alapján definiálható. Az erdő olyan referenciapont tehát, amely a megjelölt interakció résztvevői számára jól látható, és könnyebb hozzáférést biztosít egy új hely-

szín megjelöléséhez, két okból is: egyrészt nyilvánvalóan az erdő közepe (mint nem autonóm rész) fogalmilag csak a teljes ERDŐ fogalmán keresztül hozzáférhető, másrészt az erdő közepe perceptuálisan nem érzékelhető a beszélő és a hallgató számára. Hasonló figyelhető meg az alábbi szövegben:

(2) *Amott kerekődik egy kis sütét fölhő,
Abba tarjoszkodik sárga lábú holló.
Várj mög, holló, várj mög, hagy izenők túled
Apámnak, anyámnak, jegybéli mátkámnak!*

*Ha kérdik: hogy vagyok? Mondd mög, hogy rab vagyok:
Könyéki bilincsbe, térgyig vasba vagyok;
Térgyig vasba vagyok, könyéki bilincsbe;
Kiapad a szömöm a nagy sütétségbe. (Rabénekek: 37/1–2)*

A felhő, hasonlóan az erdőhöz, itt is a konceptualizátólól viszonylagosan távol jelenik meg – ennek nyelvi jelölője elsősorban a távolra mutató deixis, de a *kis* jelző is. A deixis első referenciapontként implikálja a konceptualizátót (R1). A *kerekedik* a „keletkezik, támad” (ÉKsz. 1985: 675) értelemben szintén ezt a képzetet erősíti. A FELHŐ dimenzionális jellemzői (TARTÁLY jellege) az *abba* lokatívszusi anaforikus névmás által kerülnek előtérbe. A felhő belseje szintén olyan helyet jelöl meg, amely vizuálisan nem hozzáférhető, valamint a felhőtől el nem vonatkoztatható. Mindkét esetben határozott a referenciapont megjelölése, amelyben fontos szerepe van a deixisnek is. A természeti tárgy kijelölése azonban más módon is bekövetkezhet:

(3) *Kisdobozi kerek erdő, de magos!
Közepibe barna kislány, aranyos.
Ha én az erdőnek a szélső fája lehetnék,
A babámnak vállaira borulnék. (Szerelmi dalok: 41)*

A deixis helyett a szubjektív *de magos* nyelvi elem jelöli a konceptualizátót. A *magos* melléknév referenciapontja különböző lehet: igazodhat egy átlagos ERDŐ fogalomhoz is (amely kulturálisan meghatározott referenciapontot jelent), de valószínűbb, hogy inkább az én szubjektív viszonyulását érzékelteti (a mellékevek kontextuálisan eltérő referenciapontjairól vö. Tribushinina 2008: 39). Itt a *kisdobozi* jelző specifikálja azt, hogy melyik erdőre hívja fel a konceptualizáló a figyelmet. Az ERDŐ jól elkülöníthető, tapasztalati úton megjelenített tárgy, amelyet dimenzionális jellemzői (*kerek, magos*) is erősítenek; ezek a háromdimenziós jellemzők egyben elő is készítik a közepére való fókuszálást. Az erdő feltűnőségéhez hozzátartozik a specifikáció is, amelyet itt a helymegjelölés végez: *Kisdoboz* a résztvevők számára ismert település, csakúgy, mint a vélhetően közelében található, jól beazonosítható erdő. Az azonosíthatóság tehát legalábbis részben kulturális tudáson alapszik. Tekinthető-e az erdőhöz képest referenciapontnak *Kisdoboz*? A válasz attól függ, hogy mennyire kezelhető egységként a *Kisdobozi erdő* megjelölés. Mivel a *kerek* közbeékelte jelző megszakítja az egységet, ezért referenciapont-szerkezetként értelmezhető: *Kisdobozi* → *erdő*.

A három népdal közös jellemzője, hogy a szövegek elején megjelölt vagy implikált referenciapont (R1: én, ill. *Kisdoboz*) olyan céltárgyhoz vezet el, amely rész-egész viszonyban van vele, valamint egy helyet jelöl meg (T1). Ez a helyszín egy újabb tárgyra hívja fel a figyelmet, mindhárom esetben egy élő entitásra. A figyelmi fókusz tehát a korábbi céltárgyról (hely) újra áthelyeződik egy tárgyra, amely ugyanazon a helyen lokalizálható. A helyszínek tehát szintén referenciapontként értelmezhetők (R2), amelyek ráadásul egyben azonosíthatók is a keresési tartományukkal (R2 = D2). R2 és T2 között (2)-ben erős szemantikai konnektivitás figyelhető meg, hiszen egy felhőben leginkább egy madár jelenléte valószínűsíthető. (1)-ben szintén viszonylag erős, mert egy erdő természetes helyszíne egy növénynek, igaz, a rozmaring nem erdei, hanem kerti növény, és ez némiképp gyengíti a kapcsolatot. (3)-ban a leggyengébb a szemantikai viszony, de a hozzáférést a tematikus kontextus (szerelem) és a szövegtípusra jellemző sematikus ábrázolás (az ERDŐ mint szerelmi helyszín, ennek jellemző attribútumai, mint a *kerek* és a *magos* jelzők) biztosítják.

A deixissel összefüggésben már kimutattam, hogy a figyelmi fókusz átírányítása erre a helyszíne egyben minőségi váltást is eredményez a szöveg eseményszerkezetében. Nevezetesen, egy új, a megjelenített interakció fizikai világába nem ágyazható jelenet kiindulópontja lesz. Mindemellett azonban nem függetlenedik teljesen a korábbi szövegvilágtól: a konceptuális kiindulópont folyamatosan fenntartott, valamint az új referenciális jelenet az R1 szemantikai szerkezetébe ágyazva értelmezhető. Így az ERDŐ közepe olyan terület, amely fákkal körülvett, védett, viszonylag sötét, zárt. A helyszín funkcióját a sematikus ábrázolás miatt nagyrészt az határozza meg, hogy a fiktív jelenet milyen eseményt pofilál. A FELHŐ belseje nem annyira védő, mint inkább elrejtő szerepében profilálódik. (3)-ban a fiktív jelenet részét is képezi az erdő (3. sor), tehát valóban a valós és a fiktív jelenet közös pontja, sőt állandó referenciapontja. (1)-ben és (3)-ban R2 és T2 között a gyengébb szemantikai konnektivitás a jelenet fiktív jellegéhez is kapcsolódik: itt nem a valós percepción alapuló tapasztalat, hanem az intertextuális ábrázolási sémák teremtik meg a megértésösvényt.

A referenciapontról referenciapontra történő figyelemirányítás a perspektíva folyamatos szűkülésével a fizikai közeledés képzetét teremt meg. Egy tárgy közepe metaforikus jelentésében annak legértékesebb része, az ott található tárgy pedig ennek megfelelően kiemelten fontos. (1)-ben a két rozmarinbokor (amelyek szinte egységnek tekinthetők), (2)-ben a holló, (3)-ban a kislány a figura szerepét töltik be a jelenetekben, amelyhez hozzájárulnak „élő” és „egyedülálló” jellemzőik. Lássuk, milyen funkciót töltenek be az egyes jelenetekben. A fiktív jeleneten belül a rozmarinbokrok (1) a szerelmespár egyesülésében az áldást osztó szülőhöz hasonló szerepet, tehát egyesítő funkciót töltenek be. A holló az üzenetvivő, méghozzá a család (szülők, jegyes) felé, tágabb értelemben tehát a szeretett lényekkel való kapcsolatfelvételében segít. Más és más kontextusban, de mindkét élő entitás aktív egyesítő szerepet tölt be a konceptualizáló és az általa megjelölt szeretett személy(ek) között. (3)-ban maga a szeretett személy a T2-ben megjelölt élő entitás, a fiktív esemény pedig (1)-hez hasonló: az erdő egy fája (akivel a konceptualizáló átmenetileg azonosul, nézőpontja átmenetileg részben áttevődik rá) borul a lány vállára, az egyesülés ekképpen következik be. Mindhárom jelenetben a profilált esemény elsősorban a tér dimenziójában értelmezhető: a szerető személyek fizikai egyesülése, amely metaforikus értelmezésben a kapcsolat, összetartozás megerősítését jelenti. A percepción kívül helyezett helyszín a valóságon kívüli világba utalja az eseményt, amely részint a potenciális jövő, részint pedig a konceptualizáléhoz fűződő vágyak mentális terében jelenik meg.

Legtisztábban (3)-ban látható, hogy amint betölti referenciapont-szerepét, R1 hatása nem szűnik meg teljesen, hanem ismét explicitté téve újra behívódik. Amellett szeretnék érvelni, hogy különböző mértékben, de mindhárom szövegre igaz, hogy R1 hatása a háttérbe húzódva folyamatosan érvényesül, és ennek fő oka az, hogy a fiktív jelenetben referenciális kiindulópontként funkcionál. A másik észrevétel az, hogy a konceptualizáló és a fiktív jelenet között referenciális viszony van, azaz a konceptualizáló nézőpontjának folyamatos fenntartásáról beszélhetünk, amelyben R1 a pillér szerepét tölti be. A konceptualizáló és a fiktív jelenet közötti kapcsolat az egyes szövegekben más és más módon realizálódik.

(1) *Egyik hajlik a vállamra, másik a babáméra;
Így hát, kedves kis angyalom, tiéd leszek valaha.* (Szerelmi dalok: 366/3)

A fiktív jelenetben birtokos szerkezetekben kifejezett E/1. személy az első két sorban megjelenített beszélő nézőpontjának ideiglenes áthelyezése, amely csak a 3. sorban érvényes. Ugyanez a helyzet a szerelmi társ referenciájával, amely a 3. sorban *babám*ként, a 4.-ben pedig E/2. személyben történik meg. Ez az aposztrófikus megszólítás fizikai értelemben közel hozza a szerelmi társat: mérőben különbözik a 3. sortól, ahol ugyanaz a személy E/3. személyű, tehát nagyobb fizikai távolságot jelenít meg. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy két kiindulópont érvényesül párhuzamosan, az egyik a fiktív jelenetben megjelölt én, a másik a szövegegészet átható referenciális kiindulópont énje. A *vállam*, *babám*, *angyalom* mind olyan entitások, amelyek ugyanannak az – időlegesen két helyen is megjelenő – ének dominiumában találhatók.² A konceptualizáló tehát szintén állandó

² Hasonlóan a fiktív jelenet résztvevője és egyben szimultán külső szemlélője az E/1. személyű konceptualizáló a következő szövegben:

referenciapontként érvényesül. Hangsúlyozom, hogy itt nem a konceptualizáléhoz fűződő nézőpont és perspektivikusság általános szemléletéről van szó, hanem lokális hatókörű kapcsolatról. (2)-ben a konceptualizáló állandó nézőpontjának evidenciája az ő és a fiktív jelenet figurájaként megjelenő *holló* közötti párbeszéd. Az én kiindulópontja érzékelhetően nem helyeződik át, tehát a fiktív jelenet részévé válik. Az először E/3. személyben referált *holló* az interakció résztvevőjévé válik. A *várj mög* felszólítás az én és a *holló* közötti nagyobb fizikai távolság csökkentését jelzi. Ebben a népdalban a legerősebb az én mint referenciapont folyamatos hatása, ezzel párhuzamosan az R2 gyengébb hatást eredményez. A felhő (R2) szerepe az eseményszerkezetben javarészt a tekintet eltávolítása, majd általa az új, fiktív jelenet kibontása, amelynek itt a helyszíne gyakorlatilag megegyezik a kiinduló helyszínnel.

Összefoglalva, a népdalok egy csoportjában a referenciapontokban való építkezés sajátos eseményszerkezetet eredményez. A szöveg elején aktuális percepciót felidézve egy erőteljesen, jól körülhatárolhatóan definiált tárgyra fókuszál a figyelem, amely fontos referenciapont (R2) lesz egy újabb jelenet megnyitásához. Ezután a referenciatárgy dimenzionális jellemzői kerülnek előtérbe, a referenciapont egész-rész viszonyt leképezendő, nyilvánvaló hozzáférést biztosít a részét képező területhez mint céltárgyhoz (T2). Ez utóbbi az új, a perceptuális valóságon kívül eső jelenet színhe-lye lesz, újabb referenciaponttá (R3) válik, amely egyben a domíniuma is. Az új céltárgy gyakran élő, egyedülálló, prominens entitás, közte és R3 között a szemantikai konnektivitás nem mindig erős. A mentális hozzáférést itt nem a perceptuális tapasztalat alapozza meg, hanem a népdalszö-vegekre általánosan jellemző sematikus ábrázolásmód behívása, vagyis az intertextuális ismeretek alkalmazása. Az aszimmetrikus viszony a perceptuálisan érzékelhető referenciatárgy felől annak nem érzékelhető része felé vezet, a referenciapontok és céltárgyak szemantikai konnektivitása pedig először (R2–T2 viszonyában) erős, majd (R3–T3 viszonyában) gyengébb.

A lépésekben haladó referenciapont-szerkezetekkel párhuzamosan (legalább) két referenciapont, a konceptualizáló jelölő én (R1) és az R2 referenciatárgy funkciója nem tűnik el, hanem folyamatosan érvényesül. A referenciális és fiktív jelenetek fogalmi szerkezete azt mutatja, hogy miután alkalmi funkcióját betöltve háttérbe szorul, R2 hol erősebb, hol gyengébb állandó referenciapontként tovább működik, és ez főként a fiktív jelenet kiindulópontjaként való kulcsszerepéhez köthető. A fiktív jelenet a téri dimenzióban, metaforikusan jeleníti meg a szöveg lényegi, gondolati-érzelmi mondani-valóját. A szövegkezdő deixis vagy más nyelvi jelölők által jelzett konceptualizáló (R1) referenciapont-szerepe abban érhető tetten, ahogy a fiktív jelenet és a konceptualizáló viszonya folyamatosan aktualizálódik. Ennek szélsőséges esete (1 és 3) az, amikor a konceptualizáló térbeli elhelyezkedése, kiindulópontja ideiglenesen áttevődik a fiktív jelenet egy pontjára, mégis ezzel egyidejűleg az eredeti nézőpont fenntartásáról is beszélhetünk: a két kiindulópont párhuzamosan érvényesül.

3.2. A referenciapont-szerkezet

A következő szerelmi témájú népdalban azt mutatom meg, hogy miképpen jelenik meg a szerelmi viszony két pólusa, az én-ő dichotomikus viszony a referenciapont-szerkezetekben.

(4) *A szegedi tábla búza
Véggel van az országútra.
Még a fejét ki sem hányta,
Már két galamb körüljárta.*

*Bárcsak én azt megfoghatnám,
Kalickába bezárhatnám!
Tiszta búzával tartanám,
Folyóvízzel itatgatnám;
Kedves galambomnak adnám. (Szerelmi dalok:14)*

*Amott a hegyek lábánál,
A kősziklák oldalánál
Ott sírok én mind szüntelen,
Ahol senki sincsen jelen. (Szerelmi dalok: 304/1)*

A két versszakban két külön jelenetet szemlélhetünk, amelyek között anaforikus viszony (*azt*) teremti meg a koherenciát. A két jelenet ábrázolásmódja itt is eltérő: míg az első percepción (vagy annak felidézésén) alapul, addig a második a fikció dimenziójába helyeződik. Az előbbi közepesen tág perspektívát és fölső nézőpontot implikál, a megnyilatkozó pedig a színen kívül helyezkedik el; az utóbbi jelenet ezzel szemben az E/1. személlyel jelölt megnyilatkozó a színen belül ábrázolja, a nézőpontot ideiglenesen rá helyezi, a perspektíva pedig olyan szűk, hogy az esemény közvetlen környezete sem definiált. A jelenetek szereplői között vannak átfedések, de ez gyakran csak látszólagos: az azonos módon megnevezett entitások nem azonosíthatók a jelenetek között, mivel szemantikailag más-más funkciót töltenek be. Sorra véve ezeket a szerepeket, abban mégis hasonlóság mutatkozik, hogy minden eseményben két entitás fizikai térbeli viszonya a meghatározó.

Az első referenciapont, *Szeged* (R1), egy konkrét, ismert várost jelöl meg, amelynek keresési tartományában található a figyelmi fókuszba kerülő *búzatábla*. A referenciapontok sorrendje: *Szeged* (R1) → *országtút* (R2) → *búzatábla*. A jelenetben profilált szemantikai tartalom a búzatábla és az országtút térbeli, lokalizációs viszonya, amelyet a *véggel* sorkezdő, hangsúlyos kifejezés jelöl. A sematikus ábrázolásmódban az egyes tárgyakhoz fűződő háttérismeretek kapnak jelentőséget: az ORSZÁGTÚT a városból vagy városba haladók által használt, forgalmas hely, a mellette fekvő területek pedig az utazók számára könnyen hozzáférhetők. E két térbeli tárgy több tulajdonságában mutat ellentétet: az ORSZÁGTÚT csak egyik végpontján fut célba, a másik irányba végtelen, míg a BÚZATÁBLA zárt terület; és míg az előbbi dinamikus mozgások és változások helyszíne, addig az utóbbi viszonylag statikus. A 3–4. sorban a még éretlen búzafajok köré seregülő madarak tevékenysége (*körüljárta*) implikálja azt, hogy a tábla zárt területére nem lépnek be, és egyben várakozást is jelez. A galamb részéről ez metaforikusan éhséget, a beteljesülésre való szándékot, a búza érettsége pedig a kapcsolatra, illetve beteljesülésre való készenléti állapot fokát jelzi. A referenciapont-vizsgálat szempontjából a következő entitás a *fejét* birtoktárgy és egyben céltárgy, amely búzafejet jelent. Birtokosa a *búzatábla* → *búza* → *búzafaj* referenciális sorból a középső elem, amely hiányzik, ezáltal az első és az utolsó elem kapcsolata metonimikusan jön létre. A két *galamb* mind a BÚZA, mind a BÚZATÁBLA fogalmához kapcsolható. Végül még egy implicit referenciapont kerül előtérbe: a *még* és a *már* megnyitják az idő dimenzióját, és nemcsak a két esemény (a galambok mozgása és a búza érése) viszonyát jelzik, hanem ezeket az eseményeket a múltba helyezik, ezáltal kijelölik az idő referenciális kiindulópontját. A nézőpont bühleri origójának hármas összetevőjéből ez csak az idő origóját jelenti. A konstruálás térbeli kiindulópontja a színen kívül (*offstage*) lokalizálható, perspektívája a tábla határáig és annak közvetlen környezetéig terjed, és az egész táblára rálátással rendelkezik, azaz felülről tekint le.

A második versszak kezdő eleme jelzi, hogy új, méghozzá fiktív jelenet nyílik meg (*bárcsak*), amelyben az én már a jelenet része, tehát színen (*onstage*) van. A referenciapont-szerkezetek szerveződése egy irányba mutat: az *azt* névmási anafora által referált entitáshoz kapcsolódik az igék sorozata (*megfoghathám, bezárhatnám, tartanám, itatgathám, adnám*), és a tárgyak is (*kalicka, búza, folyóvíz*). Szemantikailag egyértelmű, hogy a referenciatárgy a *galamb*, de a konstruálásban zavart érzékeltünk a gyenge grammatikai konnektivitás miatt (*két galamb* ← *azt*, többes számú tárgyra egyes számú anafora), valamint azért, mert a többszörösen koreferált *búzatábla* után váratlanul az eddig kevésbé prominens *galamb* kerül erős referenciapont-státuszba. A VÁGY mentális terébe helyezett fiktív jelenet először két élő entitást jelenít meg, majd egy harmadik is előtérbe kerül. A két szereplő az én, aki a megnyilatkozó alkalmilag áthelyezett kiindulópontjával azonosítható, a másik a *galamb*. A madár elfogása, bezárása, etetése, itatása az én aktív cselekvését, erejét profilálja, míg a madár viselkedése nem ábrázolt, ezáltal passzív entitásként jelenik meg, mégis az én és az ő nézőpontjával azonosuló hallgató figyelmének a középpontjában áll. Az itt új formában megjelenő galamb-búza viszonyban a madár statikus helyzetébe „érkezik” a búza mint eleség. A jelenetet záró kép az E/1. személyű entitás mellett a *galambom*ként referált szerelmi társat helyezi előtérbe, míg a kalickába zárt madár ajándékká, az érzelem reifikációjává vagy tágabb perspektívából tekintve kapcsolatteremtő-összekötő funkcióba vált.

Összefoglalva: a konstruálás elsőként a *búzatábla* és az út egymáshoz képesti elhelyezkedését, dimenziális különbözőségeit profilálja, majd a *galambok* és a *búzatábla* viszonya jelenik meg, előbbi aktív, utóbbi passzív szereplőként. Ettől elszakadva, mégis anaforikusan visszautalva rá nyílik meg egy újabb, jelzetten fiktív jelenet a második versszakban (5–8. sor), amelyben immár a jelenet résztvevőjeként ábrázolt én és egy *galamb* kapcsolata jelenik meg, szintén aktív-passzív viszonyt testesítve meg. Végül az énnel szemben a *galambom* megnevezéssel jelölt szerelmi társ lép színpadra,

aki ajándékba kapja az eddig főszereplőként funkcionáló madarat. Két fő referenciapont jelenik meg és tér vissza ismételtlen a szövegben: a *búza* (vagy *búzatábla*), valamint a *galamb*. Mindkettő változó profillal és funkcióval kerül elő a jelenetekben. A *búza* először tábla formájában, zárt területként, hozzáférhető lokalizációval jelenik meg, ezután majdnem érett növényként, madáreleségként. A második versszakban ismét madáreledelként tér vissza, de míg először „lopott”, itt „adott” eséség. A *galamb* elsőként párosan, éhes, búzamatog lopni vágyó, türelmetlen entitás formájában kerül színre. A második versszakban ezzel szemben már egyes számban, bezárt, gondozott áldozatként jelenik meg, végül némileg háttérbe kerülve ajándék funkciót tölt be. A *galamb* kifejezés a szerelmi társat jelöli meg az utolsó jelenetben, asszociációs kapcsolatot teremtve mindhárom galambfigurával. Az entitások különböző, váltakozó tulajdonságai különböző értékrendekkel hozhatók összefüggésbe, amelyek a dichotomikus viszony két pólusán a férfi és a nő fogalmi köré csoportosulnak. A férfi aktív, dinamikus, nyitott, kereső (vadász) tulajdonságokkal, a nő passzív, statikus, zárt, várakozó (áldozat) tulajdonságokkal jellemezhető metaforikusan. A referenciapont-szerkezetekben megjelenő dichotomikus viszonyok ennek a két pólusnak a különböző, feszültséggel teli viszonyát viszik színre, és ezek is alkotják azt az összekötő hálózatot, amely biztosítja a szemantikai konnektivitást a jelenetek között.

3.3. A referenciapont-szerkezeti lánc

A referenciapont-szerkezetekben való építkezés, úgy tűnik, hogy a népdalok jelentős csoportjában a konstruálási mechanizmus egyik alappillére. A szerkezetek nagyobb kapcsolatrendszerekbe, láncokba szerveződhetnek, amelyek különböző konfigurációkat alkothatnak. A két legegyszerűbb, lineáris rendszer a bevezetőben említett lánc- és a fészektípusú szerkezet, amelyek a céltárgyig való eljutás módjában mutatnak eltérést (Langacker 1999: 196). Az alábbiakban az ilyen szerveződések szemantikai relevanciát mutatnak be, és kitérek arra is, hogy a lánc megszakadása milyen metaforikus potenciállal bír.

A következő népdal olyan fiktív diskurzushelyzetként értelmezhető, amelyben a megnyilatkozó én kérészt közvetít a megszólított *szél* felé. A természetzi jelenet e kérésben konstruálódik, a hallgató nyomon követi a vágyott eseménysorozatot. A szövegkezdő, ismételt *fúdd el* olyan mozgást profilál, amelyben a *szél* a megnyilatkozótól eltávolít valamely számára nemkívánatos tárgyat, a referenciapontokban való építkezés dinamikus eseménysorozatot jelenít meg.

(5) *Fúdd el, jó szél, fúdd el*

Hosszú útnak porát;

Gyenge szívem búját

Keskeny pallón átal.

Fúdd bé füzes közé,

– Ott az én édesem –

Fúdd bé kebelébe,

Hogy szálljon szívére! (Keservesek: 28/1–2)

A referenciapont-szerkezetek a következők: *útnak* → *porát, szívem* → *búját, pallón átal, füzes* → *közé, édesem* → *kebelébe* → *szívére*. A 2–3. sor közötti szintaktikai párhuzam jelzi, hogy a *por* a bánatot jelenti, az *út* és a *szív* jelzői pedig ellentétet képeznek a nagy mennyiségű bánat és az azt birtokló gyenge szív között. Az első referenciapont-szerkezet (*útnak* → *porát*) az *út* és a *por* méretbeli ellentétét profilálja. Az *út* mint referenciapont episztemikusan nincsen lehorgonyozva, lokalizációja nem jelölt, profilált dimenziális tulajdonsága: *hosszú*. Definitív jellemzője, miszerint egyik pontból a másikba vezet, azaz végpontjai nincsenek meghatározva, így a közvetlen tér sincsen pontosan megkonstruálva. Az *út* olyan konvencionális metafora, amely több szinten értelmezhető, például az ÉLET vagy egy folyamat ábrázolására. A *por* és az *út* jelzője egy már eddig megtett, rendkívül fáradtságos utazást idéz. Az ezt követő referenciapont a *palló*, amely szemantikai szerkezete szerint két területet (partot) köt össze valamely elválasztó árok áthidalásával. A *palló* az *út* folytatásaként jelenik meg, a szerelmi dalok gyakori jelenetéhez, az átkeléshez kapcsolható, *keskeny* jelzője pedig ennek nehézségét profilálja. A *por* útja ezután továbbvezet a *füzes* (fűzfáerdő) közepébe, amely újabb referenciapont. A fiktív jelenetben a *füzes közé* kifejezés oldalsó nézőpontot implikál (vs. *közepébe*).

Idáig a referenciapontok láncszerű kapcsolatot alkotnak, a folyamatban hangsúlyozott az eltávolítás. Igaz, hogy a „láncszerűség” korlátozottan érvényesül: az út, a *palló* és a *fűzes* pontos térbeli lokalizációja bizonytalan, őket a *por* mozgási útja köti össze, amely (tapasztalati alapon) a szél nagy erejű, egyirányú mozgásának eredménye. A láncszemek kapcsolódásában a konstruálás töredezettségét kiegészíti a természeti jelenségek működésére vonatkozó háttérismeret.

A *fűzes* zárt térbeli entitásként jelenik meg, olyan kiemelt referenciapont, amelynek dimenziális tulajdonságai révén a közepe profilálódik, amely értékes entitást rejt: *édesem*. A *fűzes* → *közé* → *édesem* → *kebelébe* → *szívére* fűszektípusú referenciapont-láncot képez (amelynek első kapcsolata a korábbi lánctípushoz is tartozik egyben). Szemantikai értelemben ez a fokozatos közeletés az egyre értékesebb tárgy felé mutat, a láncszemek száma pedig az út nehézségét jeleníti meg; a végső céltárgy a *szív*, amely metonimikusan az érzelmi centrumot jeleníti meg.

Összegezve a népdal referenciapont-láncolatának szerkezetét, a **lánctípusú referenciapont-kapcsolódás** a bánatot metaforikusan megjelenítő *por* útját, mozgását követi, ezen belül profilált jellemzője az **eltávolítás**, amely a referenciális kiindulóponthoz viszonyítva értékelhető. Az esemény-sorozatban a *SZÉL* nagy erejű horizontális mozgatása negatív érzelmi változást képez le metaforikusan (Baranyiné 2011c: 9). E láncszerű folyamat végállomása prominens referenciapontként a *fűzes*, inentől **fűszektípusú hálózat** figyelhető meg. Ez utóbbi a perspektíva folyamatos szűkülése mellett a szemantikai értelemben **egyre értékesebb entitás irányába mutat**. Látható, hogy a referenciapontok kapcsolata egyre erősebb: a kezdeti töredezett, részeiben ábrázolt, egységet nem alkotó szövegvilág a megnyilatkozó én negatív érzelmi alapállását fejezi ki metaforikusan, majd a térábrázolás perspektívája egyre fókuszáltabbá válik, párhuzamban az érzelmi perspektíva irányultságával.

A láncípust követő fűszektípusú szerkezetlanc ettől eltérő, pozitív kontextusban jelenik meg az alábbi népdalban, amelynek részletes elemzése Baranyiné (2013)-ban olvasható. Itt most az első strófát elemzem, a második versszakot a következő részben mutatom be. A szövegre általánosan jellemző egy nominális konstruálási struktúra, ezért a főneveket és a névmásokat kiemelve láthatjuk:

(6) *Az én galambomnak dombon van a háza;*

Két keréken fordul csikorgós kapuja,

Az ablakja alatt két szép koronafa,

Kire a galambom neve van ráírva.

Ha én madár volnék: oda fészket raknék,

Ott minden hajnalban szépen énekelnék;

Az én galambomnak elébe repülnék,

Piros orcájára gypár esőket vinnék. (Szerelmi dalok: 22)

Az első referenciapont-szerkezet az én (R1) → *galambom* (T1) birtokos szerkezet, amelyet szemantikailag a kapcsolat jellege köt össze. Az én mint elsődleges referenciapont (R1) több szempontból prominens: egyfelől szövegkezdő pozícióban van, másfelől pedig a magyar birtokos szerkezet nem szükségszerűen követeli meg az E/1. személyű birtokos explicititét, hiszen azt a birtokos személynél már kifejezi (Tolcsvai Nagy 2005). Az én egyben a referenciális kiindulópont is, amely a konceptualizáló tér-és időbeli, mentális alapállását tekinti originóknak. Az én határozott kiemelése által az azt követő referenciapont-láncolat első eleme válik hangsúlyozottá, ezt az alapvetően lineáris jellegű folyamatot erősíti. Az én szerepe az egész szöveg folyamán hangsúlyos: a második versszakban szintén strófafezdő helyzetben van, majd a 3. sorban az első versszak első sorához hasonló szerkezetben ismét megjelenik.

A *galambomnak* céltárgy grammatikai alakja kifejezi azt, hogy azonnal referenciaponttá is válik egy következő szerkezetben: *galambomnak* (R2) → *háza* (T2). A nyelvtani szempontból birtoklásmondat valódi birtokviszonyt képez le, a céltárgy sorvégi prominens helyen jelenik meg. A lehorgonyzás szempontjából az én természetszerűleg lehorgonyzott, a *galambom* viszont a főnévi megnevezés által a beszélőtől távol, a diskurzus aktuális fizikai világán kívül képzelhető el. A következő céltárgy, a *ház* ismét valamilyen mértékben lehorgonyozható, ehhez azonban a házhoz kapcsolódó másik referenciapont, a *domb* (R3) státusát kell megvizsgálni. Szemantikailag a *dombon* (R3) → *háza* (T2) a helyszín és az ott található tárgy viszonyát képezi le. A *domb* sematikusan egy sík

területből vertikálisan kiemelkedő természeti tárgyat profilál, a céltárgy keresési tartományát pedig a domb felső részét képező területen jelöli meg. A *domb* tetején elhelyezkedő *ház* így metaforikusan jeleníti meg azt a prominens tárgyat, amely a figyelemirányítás lépéseinek célállomása. Szintaktikailag ugyanúgy, mint kognitív értelemben, a sorkezdő én kiindulópontból a konstruálás eredményeképpen hosszadalmas fizikai és mentális jutunk el a sorzáró *ház* képig. A *domb* és a referenciális kiindulópont viszonya úgy jellemezhető, hogy a közös térben való lokalizálásuk feltételezhető, és bár nincsen rá nyelvi bizonyíték a *domb* határozatlansága miatt, a névelő hiánya miatt nem is zárható ki. A határozatlan névelővel szemben a névelő hiánya úgy irányítja a tárgyra a figyelmet, hogy nem idézi fel a kategória több elemét. A beszélő által megjelenített fizikai tér mindenestre elsősorban erőteljesen vizuális percepción alapul. Az én (R1) és a *domb* (R3) közötti szemantikai konnektivitás gyenge, ezáltal nem beszélhetünk referenciális kapcsolatról. A *DOMB* univerziális tapasztalaton alapuló autonóm referenciapont, amely szerint a természeti tárgyak a népi konceptualizációban fundamentális referenciapontként, kiindulópontként vannak lehorgonyozva (Verschueren 1999: 98). Az én – *domb* közötti fizikai távolság csak a második versszakban profilálódik, ott viszont nyomatékosan, és ez új nézőpontszerkezetet eredményez. Sematikusan előhívódik azonban az az ismeret, hogy a *DOMB*-ra feljutni fizikai nehézséget jelent. Az első versszakban a figyelmi fókusz a *domb* – *ház* – *koronafa* tárgyak által kijelölt jelenetre irányul, amelynek lehorgonyozása bizonytalan, ezáltal „lebegő” hatású. Ez az ábrázolásmód különbözik az (1)-ben erőteljesen lehorgonyzott ERDŐ megjelenítésétől, de abban közös, hogy a *DOMB* képe szintén az érzékelés képzetét felidéző konstruálás eredménye, ezáltal rendkívül könnyen hozzáférhető.

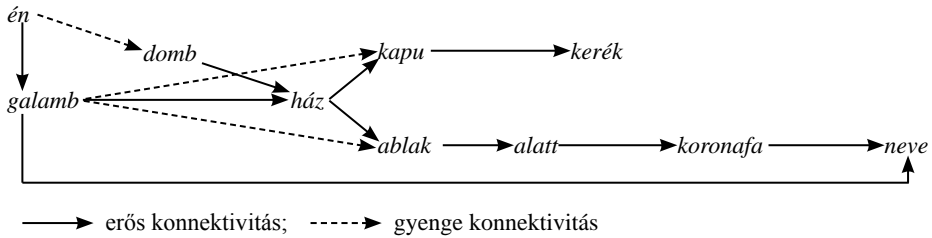
Az első sor meglehetősen sűrű, hármas referenciapont-hálózata után a második sorban megjelenített tárgyak sorban a *kerék* és a *kapu*. Mindenekelőtt azt érdemes tisztázni, hogy nem a ház bejárati ajtajáról van szó, hanem a kerítéskapuról, amelyet apró kerekeken fordítva lehet kinyitni. Ebből értelmezendő a *kapuja* birtokosa, amely nem egyértelmű, mivel első látásra a szemantikai konnektivitás, a nyelvi jelöltség és a szintaktikai szerkezet nem egy irányba mutatnak. A *kapu* kapcsolódik egyfelől a *házhoz*, másik referenciapontja pedig a *galambom* lehet, mint második birtoktárgy a *ház* mellett. Ez utóbbit a szintaktikai szerkezet erősíti: *galambom* (R2) → *háza* (T2), *kapuja* (T3), de szemantikailag a *kapu* jelentésszerkezete implikál egy rész-egész viszonyt valamely nagyobb tárggyal (mint valaminek a bejárata), ezért nem rendezhető egy sorba a *ház* autonómabb fogalmával. A *kapuja* mint céltárgy tehát elsősorban a *házhoz* (R3) kapcsolódik erős szemantikai konnektivitással, de másodlagos referenciapontként a *galambom* (R2) is megjelenik. Ez az értelmezésbeli ingadozás vagy párhuzamosság láthatóan a szövegtípus több vizsgálati szintjén megtalálható (pl. a lehorgonyzásban, a nézőpont definiálásában vagy a mentális terek meghatározásában).

A második sorban figuraként a *kapu* jelenik meg, amelynek csikorgó hangja inherensen tartalmazza a *kapu* nehézkes mozgását, nyílását; ezt a *kerekek* funkciója és a *fordul* ige is erősíti. A profilált esemény tehát a *kapu* nyílása. A *kerekek* (T4) a *kapuhoz* mint újabb referenciaponthoz (R3) képest olyan céltárgyak, amelyek lineárisan megelőzik a referenciapontot. Ez a rész → egész irányú megjelenítés a szövegfeldolgozás temporális aspektusából nézve először a figura azon elemére irányítja a figyelmet, amely a profilált eseményben legközvetlenebbül vesz részt. A percepción alapuló megjelenítés (a *kapu* és az apró kerekek ábrázolásával) az eredeti referenciális kiindulópontból itt már nem tartható többé, új minőségű megjelenítés veszi kezdetét, amely lényegében a konceptualizáló korábbi konkrét, szubjektív tapasztalataiban gyökerezik. A szűk perspektíva, a közeli nézőpont a konceptuális kiindulópontot a *kapu* nyílásával metonimikusan megjelenített belépő szubjektumra helyezi, és ez érvényes marad a versszak további részében is.

A harmadik sorban az *ablak* újabb céltárgy (T5), amelynek elsődleges referenciapontja – hasonlóan a *kapuhoz* – a *ház* (R4), amellyel metonimikus viszonyban van, másodlagos referenciapontja pedig a *galambom*, hiszen az *ablakja* úgy is értelmezhető, mint valakinek az *ablaka*, azaz a szobájának az *ablaka*. Az *ablakja alatt* névutós szerkezet további referenciapont-szerkezetet jelöl, amelyben az *ablak* referenciapontként (R6) funkcionál a *koronafához*. A *kapu* tulajdonképpen a *ház* körüli zárt, közvetlen területre, a kertbe való bejutást jelölte, az *ablak* alatti (vagyis előtti) hely ennek szűkebb része, a fogalmi konstruálásban erre irányul a tekintet, hogy végül megállapodjék a *koronafákon*. Ez a fészektípusú referenciapont-szerkezeti lánc példája. A *páros koronafa* a szerelmi párt szimbolizálja, de gyakori a népdalokban – ahogy itt is –, hogy ezután egyetlen tárgyként referál rá. A *koronafán*, mint utolsó referenciatárgyon, a megnyilatkozó kedvesének a neve talál-

ható: ez azt jelzi, hogy az ő személyéhez, identitásához nagyon szorosan kapcsolódik, feltételesen azonosítható vele. A *neve* szemantikailag a *galambom*hoz kapcsolódik, fizikailag viszont a *fához*. A *galambom* mint fundamentális referenciapont ismétléssel újra megerősítést kap.

A versszakban domináns nominális konstruálási struktúrában a tárgyak elsősorban egymáshoz viszonyított elhelyezkedésükben (lokalizációjukban) profilálódnak. A tárgyak között két ember (a kiindulópont énje és a kedvese), egy növény (így összesen három élőlény) és több élettelen tárgy (*domb*, *ház*, *kapu*, *kerék*, *ablak*) szerepel. Ez utóbbiak a szerelmi társhoz tartozó birtoktárgyak, és egy kivételével (*kerék*) újabb referenciapontként funkcionálnak, és az alábbi hálózatot alakítják ki:

2. ábra. Az (6) népdal első strofájának referenciapont-hálózata

A konstruálásban az első eltávolítással kezdődően (amelyben a *dombra* irányul a tekintet) lánctípusú referenciapont-hálózat fejlődik, amely egy tárgytól tárgyig, helytől helyig vezető fizikai utat jelenít meg, míg végül eljutunk a céltárgyhoz, a *koronafához*. A *domb* → *ház* → *ablak* → *koronafa* sorban minden egyes tárgynak jól előkészített helye van a megértésősvényen. A *kapu-kerék* entitások metonimikusan a kertet jelenítik meg, külső személyes területként értelmezhető. A *ház* a célszemély lakóhelye, legbelsőbb (intim) területe, ahová a megnyilatkozó még vágyait megjelenítő eseményben sem jut be, csupán ablakának közelébe jut. Így kap különleges metaforikus értelmet az *ABLAK*, amely tulajdonképpen a *KERT* és a *HÁZ* belseje közötti szimbolikus határvonal, de az átjárás (szerelmi kapcsolat) lehetőségét is magában rejtje.

A lánctípusú szerveződés tehát egyben fokozatosan szűkülő perspektívában, egyre szűkebb területeket jelöl meg, így a fészektípusú referenciapont-hálózat tulajdonságait is megjeleníti. Ennek helyszíni stádiumai a következők: *a domb* → *a ház* és környéke, az egész lakóhely → *a kert* → *az ablak előtti kertrész* → *a koronafa*. Ez az a fizikai térbeli út, amelyen mind a megnyilatkozó, mind a hallgató az én kiindulópontjából eljut a kiemelt szerepű céltárgyhoz. Többszörös párhuzamot látunk tehát: a referenciapontok lineáris láncolata, amely a nominálisok szintjén valósul meg, egy térbeli *ÚT*-at jelöl ki, amely metaforikusan megjeleníti a lényegi tartalmat: a megnyilatkozó vágyát az általa *galambom*ként megjelölt személlyel kapcsolatot létesíteni, érzelmileg közel kerülni. A referenciapontok láncolata, valamint az általuk kirajzolt *FIZIKAI ÚT* így metaforikusan leképezi a szemantikai tartalmat, az én kiindulópontjából a szerelmi társhoz való érzelmi közelkerülés vágyát. **A mentális ősvény grammatikai, fizikai térbeli és emocionális sikon mutat analóg folyamatot.** Így a referenciapont-szerkezeti lánc, a referenciapontontról referenciapontra történő lépegetés, **az éntől a szerelmi társ nevéig tartó hosszadalmas ÚT leképezi a szemantikai tartalmat, az én kiindulópontjából a szerelmi társhoz való eljutás vágyát.** Ez a belátás egyfelől megfelel a kognitív nyelvészet azon tételének, amely szerint a forma és a jelentés elválaszthatatlan egységet alkot, a szintaxis a szemantikai tartalom egyfajta lenyomataként értelmezhető. Másrészt szorosan kapcsolható a Langacker által „mentális simulációnak” nevezett jelenséghez: „egy cselekményt vagy élményt megjelenítő kifejezés magába foglalja annak mentális simulációját” (Langacker 2006: 22, vö. Barsalou 1999), és ez annyit jelent, hogy a konceptualizáló az eseményt mentálisan megéli, és különböző mértékben saját valóságának részévé („várományosává”) teszi. A lánctípusú struktúra az *ÚT*, eljutás megjelenítését, a fészektípusú szerkezet pedig a kapcsolat személyességének, intimitásának erősödését ábrázolja, a konceptualizáló ezt az élményt követi végig mentálisan.

A láncszerű építkezés mint a térbeli út megjelenítése egy-egy láncszem kimaradása esetén is fontos értelemképző elem.

(7) *Hallgassatok, hegyek, völgyek,
Hadd panaszkodjam néktek!
Elmegyek én valamerre,
Valamely ország szélire.*

*Fészket rakok száraz ágra
Árva gerlice módjára.
Ott sem mondanak egyébnek:
Szegény árva idegenyek.* (Bujdosóénekek: 1/2–3)

Az első versszakban a szövegvilágbeli beszélő kiindulópontjából gyors ütemű, fiktív eltávolodás figyelhető meg a következő referenciapontokat érintve: *én* → *valamerre* → (valamely) *ország* → *szélire*. A határozatlan névmás jelöli azt a feszültséget, egyben bizonytalanságot, amely a menekülés szándéka és a célpont hiánya között feszül, de az *ország széle* valamely periférikus helyre utal. A második versszakban a térbeli perspektíva hirtelen nagyon leszűkül: az *ág, fészek, madár* megérkezést, megállapodást jelez, de egy nagyobb természeti környezet részleteként hiányérzetet kelt. A figyelemirányításból kimarad az *erdő* és a *fa* mint láncszemek. A *száraz ág* és a *fészek* a kiindulóponttól eltávolodva a definiálatlan térben, a semmiben lebeg, és ez a sehová nem tartozás (hiszen az *ág* felidézné a fát, az egészet) éppen a leglényegesebb szemantikai tartalom. A megnyilatkozó *én* magányát fejezi ki a definiálatlan térbe és időbe vetettség. A referenciapontok láncának megszakadása ugyanígy a korábbi lététérrel való kapcsolat megszakadását szemlélteti: mintha a tekintetvezetés elveszítené a nyomot.

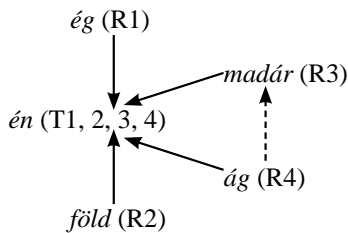
3.4. Egyéb struktúrájú hálózatok

A láncstruktúra mellett a népdalokban léteznek a referenciapont-szerkezeteknek olyan konfigurációi is, amelyek néhány – egy, két vagy esetleg három – kiemelkedő referenciapont vagy céltárgy köré szerveződnek. A továbbiakban három népdalon szemléltetem azt, hogy az erős referenciapontok/céltárgyak és a hozzájuk kapcsolódó hálózatok jellemzői metaforikus érvennyel bírnak.

Az alábbi népdalban olyan prominens céltárgy az *én*, amelynek térbeli elhelyezkedése négy referenciaponthoz képest van meghatározva:

(8) *Az ég alatt, a föld színén
Nincsen olyan árva, mint én.
Sirat engem a madár is,
Lehajlik értem az ág is.* (Szerelmi dalok: 304/1)

Az *ég* és a *föld* olyan referenciapontok, amelyek tartománya kiterjedt, definiálatlan határu terület, ezért csak látszólag teszik könnyebben elérhetővé a céltárgyat. A keresési terület jellege hívja fel a figyelmet a közelebb, specializáltabb referenciapontok hiányára, amely ezáltal az *én* magányát érzékelteti. A 3–4. sorban teljesen más típusú referenciapontok jelennek meg: a *madár* és az *ág* kifejezetten közeli és szűk perspektívában érvényesülnek. A *madár – ág – én* entitások egy jelenetben is értelmezhetők, mert a *madár* és az *ág* gyakori összetartozó szemantikai egységek a népdalok jeleneteiben, és mindkettő szolidárisan viszonyul az *én*hez. A négy referenciapont a határozott névelő ellenére nem tölt be térbeli referenciapont-funkciót. Míg tehát az első két referenciapont túl tág területet jelöl meg, így ezért nem funkcionál referenciapontként, addig a második két referenciapont térben lehorgonyozatlan, és ezért csak részlegesen tölti be funkcióját. Az *ág* csak egy másik tárgy részeként kap jelentést, és ez a tárgy nem ábrázolódik a háttérben. A *madár* és az *ág* olyan jelenetfigurái, amelynek háttere (természeti táj, erdő), de még definiált tere is hiányzik, ezáltal ezek a referenciapontok a valóság töredezett részleteiként a „semmiben” lebegnek.

3. ábra. A (7) népdal referenciapont-hálózata

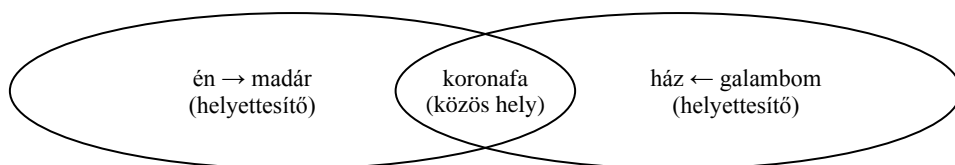
Szemantikai értelemben a biztosan lehorgonyozható, de túl általános (R1 és R2), valamint a közeli perspektívájú, de semmiben gyökerező referenciapontok (R3 és R4) nem alkotnak egységes és teljes szövegvilágot. A centrumban lévő ént körülvevő fizikai tér ilyen töredezettsége, a valódi referenciapontok hiánya metaforikus értelemben az én életterének (szociális vagy érzelmi téren) megbomló egységét képezi le sematikusan.

Térjünk vissza az (6) népdal második versszakához. Az első versszak dinamikus referenciapont-hálózatához képest itt újabb és újabb referenciapontok helyett ismétléseken alapuló, hangsúlyozó jellegű a referenciapont-hálózat, így leképezi a szemantikai szinten megjelenő idilli, időben végtelenített közös életet.

(6) *Ha én madár volnék: oda fészket raknék,
Ott minden hajnalban szépen énekelnék;
Az én galambomnak elébe repülnék,
Piros orcájára egy pár csókot vinnék.* (Szerelmi dalok: 22/2)

A referenciális kiindulópont áttevődik a *madár*ra, de a feltételesség, a fikció folyamatosan jelölt, ezzel együtt az áthelyeződés átmeneti jellege is. A feltételes mód tehát úgy jeleníti meg a fiktív jelenetet, hogy közben az én folyamatosan a színen marad. A *koronafa* jól érzékelhetően központi szerepet tölt be: referenciapontként kétszer jelenik meg koreferenciális utalás által (így az egész szövegben összesen négyszer: *koronafa, kire, oda, ott*), mindkét helyzetben poétikailag is hangsúlyos helyen: sorfelezőn és a sor elején. Fő profiljai: közel van az ablakhoz, névvel jelölt, és helyet ad a fészkeknek. A *fészkek* a közös állandó lakhelyet jelenti, amelynek védettségét a *koronafa* (egyben referenciapontja) biztosítja. A másik referenciapont a versszakban ismét a *galambom*, amelyhez a fokozatos fizikai közeledést az érintkezés (*csók*) zárja.

A referenciapont-hálózatban gyakoriság szerint három fő referenciapont emelkedik ki: *én* – *galambom* – *koronafa*. Szemantikai szerepüket vizsgálva nyilvánvaló, hogy az én és a szerelmi társ valóban az események két főszereplője, bár ez utóbbi személyében rejtőzködve, inkább birtoktárgyaiban jelenik meg. Emlékezzünk, hogy az első versszakban az én szövegkezdő elemként a referenciapont-lánc indító, hangsúlyos eleme is volt, amelyet közvetlen a *galambom* és annak birtoktárgyai követtek a referenciális sorban. A szöveg üzenete (az én vágya, hogy eljusson a szerelmi társához) a konstruálás aktuális szintjén, fizikai síkon jelenik meg, metaforikus értelemben viszont a kapcsolat egyéb (lelki, érzelmi) vonatkozásai szintjén értelmezhető. E két élő entitás számos esetben elsődleges, egyébiránt állandó másodlagos referenciapontként funkcionál. A harmadik központi referenciapont, a *koronafa*, vertikálisan is kiemelkedik, funkcionálisan a közös élet helyszínét jeleníti meg, a fészket védő-óvó, élő entitás, és számos népdalban (pl. párosítókban) áldást osztó szerepet tölt be. Ezzel párhuzamosan a két személy helyett is valamely más tárgy szerepel a jelenetben: az én helyett a madár, a szerelmi társ helyett pedig az általa birtokolt ház. A közvetlen személyes találkozás metaforikus megjelenítésében e helyettesítők áttételes kapcsolata ábrázolódik. A többségben grammatikailag birtokos szerkezetek részben birtokviszonyon, részben rész-egész viszonyon alapulnak. Az előbbi a birtokosra utal, az utóbbi pedig az entitás részeként valamely funkciót jeleníti meg.

4. ábra. Az (5) népdal elsődleges referenciapontjai és azok szemantikai funkciói
(A szerelmi pár és helyettesítők metaforikus kapcsolata)

4. Összegzés

A referenciapontok, -szerkezetek és -láncok vizsgálata számos felismerésre vezet. Alapvető meglátás az, hogy a referenciapont-szerkezetekben történő építkezés a népdalok szövegkonstrukciójában meghatározó elem, és metaforikus potenciállal bír. A referenciapontok szövegbeli szerepe, jellege, valamint a szerkezetekben épülő struktúrák által meghatározott figyelmi irányok olyan szemantikai relevanciákat rejtenek, amely része a népdal lényegi tartalmának. Szintén szövegtipológiai jegy az az értelmezési bizonytalanság, amely alkalmanként a referenciapont-céltárgy többirányú kapcsolódását érinti, mivel a szemantikai és grammatikai konnektivitás nem azonos entitás felé vezetnek.

Elsőként arra mutattam rá, hogy egyes referenciapontok szerepe az egész szövegben hol erősebben, hol gyengébben érvényesül. Ilyen erős referenciapont az én. Ennek azokban a népdalokban van különös jelentősége, ahol az én kiindulópontjából deixis által egy távoli, perceptuálisan érzékelhető entításra irányul a figyelem, amely egy fiktív jelenetet, valamilyen vágyott eseményt nyit meg. A fiktív jelenet így azonos térben, metaforikusan jeleníti meg a gondolati-érzelmi mondanivalót: az én vágyát valamely állapotra, történésre. Az én és a fiktív jelenet közötti állandóan aktualizált kapcsolatot jelzi az én folyamatos jelenléte a háttérben, egyes esetekben pedig ezzel párhuzamosan alkalmi áthelyeződése a vágyott eseménybe.

Ezt követően azt a lehetőséget szemléltettem, amelyben maga a referenciapont-szerkezet dichotomikus viszonya emelkedik metaforikus érvényre. A lazán kapcsolódó eseményekben két, ellentétes tulajdonságokkal rendelkező figura viszonya konstruálódik újra és újra azonos entitások különböző szerepű megjelenésén keresztül. Ez a szerelmi kontextusban a férfi- és a női pólus sokréttű kapcsolatának referenciális ábrázolási formája lehet.

A referenciapont-szerkezetek vizsgálata azt a meglátást támasztja alá, hogy a referenciapont-szerkezetekben épülő szövegvilág elsősorban kognitív kollázsokban konstruálódik, és párhuzamos az útvonalyszerű *perspektívát* követő térbeli figyelemirányítással (Tversky 1993). A referenciapontok láncszerű kapcsolódása egyfelől FIZIKAI TÉRBELI UTAT, másrészt metaforikusan valamilyen MENTÁLIS UTAT, FOLYAMATOT képez le. A Langacker (1999: 196) által megkülönböztetett *lánc típusú* térbeli referenciapont-lánc egyre közelebb visz a céltárgyhoz, míg a *fészektípusú* lánc egyre szűkebb tartományt jelöl meg. A lánc típusú építkezés a kontextustól függően közelítést vagy eltávolítást is kifejezhet. Szerelmi témájú szövegekben a közelítés a szerelmi társhoz való közelkerülés vágyával áll párhuzamban, az eltávolítás pedig valamely negatív dologtól való megszabadulást ábrázol. A szövegkonstrukcióban fontos szerepet tölt be a PERCEPTUÁLIS TÉR és a fiktív VÁGY tér közötti transzparens átmenetben. A fészektípusú szerveződés ezzel szemben egy szaliens céltárgyhoz való eljutás folyamatát, ahol a figyelemirányítás az egyre szűkülő perspektívában az egyre értékesebb és prominensebb tárgy irányába folyik. A láncok megszakadása, egy-egy láncszem kimaradása ennek megfelelően a lehorgonyzott tér megszűnését, a definiálatlan térbe és időbe vetettséget, a korábbi léttel való kapcsolat megszakadását szemlélte.

Végül léteznek a hálózatoknak olyan más típusú szerveződésői is, amelyekben néhány erős referenciapont vagy céltárgy köré épül a struktúra. A figyelmi fókuszban megjelenő én (mint céltárgy) magányát a valódi térbeli referenciapontok hiánya is metaforikusan kifejezi: az ént körülvevő fizikai tér töredezettsége, mozaikossága egyben a központi entitás életterének (szociális vagy érzelmi téren) megbomló egységét is leképezi. Ugyanígy azonban a szerelmi dalokban két-három erős, ismétlések által megerősített térbeli referenciapont kifejezheti azt az egységet, amely férfi-nő és a közöttük létrejövő kapcsolat jelent.

A tanulmány célja az volt, hogy a referenciapontok, -szerkezetek és -láncok térszemantikai szerepének érvényességét igazolja a magyar népdalokban. A fent ismertetett néhány példa csupán

kis szeletét mutathatta be annak a sokszínű, változatos konstrukciójú szövegekörpusznak, amely további kutatásra vár – mind a referenciapont-szerkezetek, mind pedig más kognitív szövegalkotó műveletek szempontjából. Az itt felvázolt elemzések erénye azonban nemcsak az, hogy prototipikus népdalokat jellemző struktúrákat emelnek ki, hanem iránymutatóak lehetnek a további kutatásokhoz.

SZAKIRODALOM

- Baranyiné Kóczy Judit 2008. Orientációs metaforák a magyar népdalok természeti kezdőképeiben. *Magyar Nyelvőr* 132: 302–25.
- Baranyiné Kóczy Judit 2011a. Szövegtípus és deixis: a térdeixis funkciója a magyar népdalban. *Magyar Nyelvőr* 135: 36–47.
- Baranyiné Kóczy Judit 2011b. Az *erdő* konceptualizációja a magyar népdalokban. *Magyar Nyelv* 107: 318–25, 398–406.
- Baranyiné Kóczy Judit 2011c. Az időjárás mint szemantikai összetevő a magyar népdalokban. In: Parapaties Andrea (főszerk.): *Félúton 6*. A hatodik Félúton konferencia (2010) kiadványa. URL: <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk10/>.
- Baranyiné Kóczy Judit 2012. Térdeixis a népdalban. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra – Kulturális nyelvészet*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiautató Központ Kht., Magyar Szemiotikai Társaság, PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 131–5.
- Baranyiné Kóczy Judit 2013. A referenciapont-szerkezet műveletének térszemantikai vonatkozásai. In: Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina – Karácsony Fanni (főszerk.): *Félúton 8*. A nyolcadik Félútonkonferencia (2012) kiadványa. URL: 251–266.<http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk12/>.
- Barsalou, Lawrence W. 1999. Perceptual symbol system. *Behavioral and Brain Sciences* 22: 577–660.
- Evans, G. W. 1980. Environmental cognition. *Psychological Bulletin* 88: 259–87.
- Langacker, R. W. 1986. Abstract motion. *Proceedings of the Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 12: 455–71.
- Langacker, R. W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume II. Descriptive Application. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, R. W. 1993. Reference-point constructions. *Cognitive Linguistics* 4: 1–38.
- Langacker, R. W. 1995. Raising and transparency. *Language* 71: 1–62.
- Langacker, R. W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Langacker, R. W. 2001. Dynamicity in grammar. *Axiomathes* 12: 7–33.
- Langacker, R. W. 2006. Subjectification, grammaticization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- ÉKsz. = Magyar értelmező kéziszótár 1985. Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ortutay Gyula – Katona Imre (szerk.) 1975. *Magyar népdalok I–II*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Rosch, Eleanor 1975. Cognitive reference points. *Cognitive Psychology* 7: 532–47.
- Szelid Veronika 2007. *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban. Kognitív szemantikai elemzés*. Doktori disszertáció.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In: Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 43–70.
- Tribushinina, Elena 2008. *Cognitive reference points: Semantics beyond the prototypes in adjectives of space and colour*. Doctoral Thesis. Leiden University, LOT, Utrecht.
- Tversky, Barbara 1993. Cognitive maps, cognitive collages and spatial mental models. In: Frank, Andrew U. – Campari, Irene. (eds.): *Spatial information theory: Theoretical basis for GIS. Proceedings COSIT '93*. Lecture notes in computer science 716. Springer, Berlin, 14–24.
- Tversky, Barbara 2003. Structures of mental spaces: How people think about space. *Environment and Behavior* 35: 66–80.
- van Hoek, Karen 1997. *Anaphora and Conceptual Structure*. University of Chicago Press, Chicago, London.
- van Hoek, Karen 2007. Pronominal anaphora. In: Geeraerts, D. – Cuyckens, H. (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 890–915.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.

Baranyiné Kóczy Judit

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

*Baranyiné Kóczy, Judit***Reference points, structures, and chains in spatial semantic constructions**

This paper discusses the interpretation of the initial imagery typically found in Hungarian folk songs in a novel perspective, in the framework of cognitive linguistics. In spatial semantic constructions, objects are characteristically related to one another in terms of cognitive reference points (CRP) and their constructions, having a metaphorical potential of their own. The study of reference points shows that there are strong CRPs whose effects are permanent, such as the speaker's ego. The dichotomised character of reference points makes it possible to present the main topic of love songs, the relationship between man and woman, in a number of ways. A chain-like sequence of reference points represents a PHYSICAL PATH on the one hand and, metaphorically, some MENTAL JOURNEY or process on the other. Furthermore, there are constructions that are built around some strong reference points or target objects. The loneliness of ego as appearing in the focus of attention is metaphorically expressed by a lack of real spatial reference points: the brokenness or mosaic-like character of the physical space surrounding the ego represents the socially or emotionally disintegrating unity of the living space of the central entity at the same time.

Keywords: reference point, spatial semantics, cognitive linguistics, folk song, folk poetry

Erdei gyümölcsök II/1. Fajnevek a Rosa nemzetségben

A vadrózsafajok pontos taxonómiai ismerete kiváló beltartalmuk és élettani hatásaik miatt fontos a gyümölcskutatásban is. Olyan rózsák tartoznak a vadrózsák csoportjába, amelyeket még nem nemesítettek. Értéküket éppen ez adja: szívósak, bírják a szárazságot, hideget, növényvédelemre és metszésre nincs szükség. Ehető gyümölcsöt teremnek, viszont évente csak egyszer, nyár elején virágoznak.

rozsdás rózsza J. *Rosa rubiginosa* (P. 484). Európában és Nyugat-Ázsiában őshonos, mára máshol is elterjedt. A hosszúkás, piros termés a tél elején érik be.

Már a debreceni fűvészkönyvben is, 1807-ben *rozsdás Rózsza* (MFűvK. 303), majd 1881: *rozsdáslevelű rózsák* 'Rubiginosae' (MTtK. XVI: 312), 1902: *rozsdás rózsza* (MVN. 103), 1911: ua. (Nsz. 259). A név a latin szaknyelvi *Rosa rubiginosa* binómen tükörfordítása, a faji jelzőnek 'rozsdás, rozsdavörös' a jelentése, a szó az indogerm. **roudho* 'vörös' (G. 545) gyökre vezethető vissza (> lat. *ruber* 'ua.'). A *rozsdás rózsza* szó szerinti megfelelője a ném. *Rostrose* (WR. 93; R. 1890: Meyers 963), ol. *rosa robiginosa*, sp. *eglatina roja* (AFE. 105), fr. *rosier rouillé* (GRIN.; R. 1887: CA. 52), *rosier rubigineux*, le. *róza rdzawa*, szlk. *ruža hrdzavá*, szln. *šipek rjastordeči*, sp. *rosa herrumbrosa* 'ua.' (LH.) terminus, illetve bővítménnyel a fr. *églantier couleur de rouille* (TB.), azaz 'rozsdaszínű vadrózsza'.

Hasonneve a *rozsdaszínű rózsza* (AFE. 105). Társneve a *ragyás rózsza* (P. 217) és a *sövény-rózsza* (uo.; R. 1952: *sövény rózsza* 'Rosa rubiginosa' [Növhat. 324]). Az utóbbi név arra utal, hogy az igen erőteljes, sűrű, tüskés növény alkalmas sövények készítésére. Ez az alapja ném. *schottische Zaunrose* (G. 223), azaz 'skót kerítésrózsza' nevének is. A fr. R. 1887: *églantier odorant* 'ua.' (CA. 52) 'szagos vadrózsza' jelentésű. Napsütéses nyári napokon kellemes, friss alma illatú a bokor, ez az alapja fr. *rosier à odeur de pomme* (www.bdflore05.org), azaz 'almaszagú rózsza' elnevezésének. Az ang. *sweetbriar rose* (EL.; R. 1942: HC.), *sweet briar* (AFE. 105), *sweetbrier* 'ua.' (GRIN.; R. 1671: *sweet bryer*; 1900: *sweet breer* [HC.]). 'édes vadrózsza' jelentésű, a jelző ugyancsak az alma illatú lombozatra utal. A *briar*; *brier* régi angolszász szó, sokféle tüskés bokor neve. A rozsdás rózsát hívják az ang. *briar rose* (www.weeds.org.au) néven is.

A ném. *Marterrose* és *Christusdorn* (uo.), azaz 'kínszenvedésrózsza', illetve 'Krisztus-tövis' elnevezésének a rozsdás rózsza hiedelemvilágban játszott szerepe az alapja, sok hiedelem fűződik a Szent Család menekülésének, Krisztus és Szűz Mária szenvedésének történetéhez a vadrózsával kapcsolatosan. Annak megfelelően, hogy a mondában a csipkebokor segítette vagy hátráltatta a menekülést, egyes vidékeken áldott, másutt átkozott növénynek tartják. E faj ném. *Weinrose* (AFE. 105; R. 1890: Meyers 963), cs. *růže vinná*, fi. *viiniruusu*, dán *vin-rose* (LH.) elnevezése 'borrózsza', a cs. *růže rudá* (uo.) pedig 'piros rózsza' értelmű. A Rosa rubiginosa szinonimája a *Rosa eglanteria*, amelyben a faji jelző a gyepúrózsza holl. *eglantier* (uo.), ang. *eglantine*, or. *эглянтерия* (AFE. 105), fr. *églantier* (W.) nevével függ össze. Már Shakespeare említi a rozsdás rózsza *eglantine* (GRIN., R. 1671: HC.) nevét, az angol *eglantere* (R. 1900: uo.), *eglantine rose* (W.; R. 1876: HC.) terminus az ófr. *eglantier* 'Rosa canina' (G. 223) átvétele (< ófr. *aiglent* 'ua.' [uo.]). Az amerikai angol népnyelvben is számos neve használatos; vö. *kitchen rose* (R. 1900: HC.), azaz 'konyharózsza', *wild brier* (R. 1876: uo.), vagyis 'vadrózsza', *bedeguar* (R. 1913: uo.), *hip brier* (R. 1900: uo.).

mezei rózsza J. *Rosa agrestis* (sepium) (P. 482). Egész Európában és Észak-Afrikában honos. Tojásdad gyümölcssei narancsvörös színűek, felszínük sima. Lekvár és bor készíthető belőlük. Igen gazdagok C-vitaminban.

1894-ben a faj neve *mezei v. hegyi rózsza* (PallasLex.), 1952-ben *mezei rózsza* 'Rosa agrestis' (Növhat. 324). A *mezei rózsza* terminus a latin szaknyelvi binómen tükörfordítása, az *agrestis* faji jelzőnek 'mezei' a jelentése, a lat. *ager* 'szántóföld, mező' szóból való. Arra utal, hogy a faj vadon nő, parlagokon, mezőkön terem. A fajnév idegen nyelvi megfelelője a le. *róza polna* (W.), ang. *fieldbriar* (EL.), *field rose*, fr. *rosier agreste*, ném. *Ackerrose*, ol. *rosa agreste*, sp. *rosal agreste*, or. *poza nolevaya* (AFE. 102), szln. *poljski šipek* (ALP.) és sv. *åkerros* 'ua.' (GRIN.).

A Rosa agrestist először a pisai botanikus, Gaetano Savi írta le, 1798-ban (Flora Pisana I: 475), a név akkortól tekinthető érvényesen közzétettként. A mezei rózsza ang. *small-leaved sweet-briar* (uo.) neve 'kis levelű édes csipkebokor', fr. *rosier des haies* (W.) és ol. *rosa delle siepi* (AA.) elnevezése pedig 'sövényrózsza' jelentésű. További neve a ném. *hoher Hagedorn, Heckendorn* (AFE. 102).

gyapjas rózsza J. Rosa villosa (resinosa, pomifera) (P. 217). Ázsia mérsékelt égövi területén és Európában honos. A gyümölcshús puha és kellemesen savanykás ízű.

A Rosa villosa neve 1807-ben *borzas Rózsza* (MFüvK. 302), mint Diószegiék fogalmaznak, „mert gyümöltse és kotsánya borzas”. 1881-ben *bolyhos rózsák* 'Villosae' (MTtK. XVI: 312), 1981-ben *gyapjas rózsza* (AFE. 106). Mai nevében a *gyapjas* faji jelzöt amiatt kapta, hogy szürkészöld leveleinek hátoldalát és ágait puha, bársonyos szőr borítja. A 'bolyhos' jelentésű latin szaknyelvi *villosa* (< lat. *villus, villosus*) faji jelző ugyancsak erre utal, akárcsak holl. *viltroos* (W.), fr. *rosier velu*, or. *poza moxhamiü*, ang. *downy rose*, sp. *rosal vellosa*, ol. *rosa villosa* (AFE. 106), ném. *Pelzrose* (WR. 110), izl. *silki-rós*, fi. *pehmeäkarvainen ruusu*, fr. *rosier à feuilles molles*, szln. *šipek dlakavi* (LH.) neve.

Az almáéhoz hasonló virága és sötétpiros, ehető gyümölcse az alapja latin szaknyelvi szinonimájának, a *Rosa pomifera* terminusnak. Ennek tükörfordítása a gyapjas rózsza *almarózsza* (P. 484, R. 1981: AFE. 106) társneve, valamint or. *poza яблочная*, ném. *Apfelrose* (uo.; R. 1890: ua. [Meyers 963], 1899: *apfelfrüchtige Rose* [Alpf. 138]), ang. *apple rose* (GRIN.; R. 1826: *apple-bearing rose* [CF. 195]), felsőszorb *jablučkojta róza*, sv. *äppelros* (W.), fr. *rosier pommifère, pomme rosier* (AFE. 106; R. 1887: CA. 50), észt. *õun-kibuvits*, szlk. *ruža jabičková*, ol. *rosa pomo* és le. *róza jablkowa* (LH.) elnevezése. A norv. *plommenype* (uo.) és a sv. *plommonros* 'ua.' (GRIN.) pedig 'szilvarózsza' értelmű. Szintén a gyümölcsre utal cs. *růže dužnoplodá* (LH.), azaz 'húsos gyümölcslű rózsza' neve.

A sv. *hartsros* (uo.), azaz 'gyantarózsza' társneve arra utal, hogy enyhén gyantás illatúak a levelek. Ezért kapta 'gyantában gazdag' jelentésű korábbi latin szaknyelvi *resinosa* (< lat. *resina* < gör. *rhetiné* 'aromás gyanta') faji jelzőjét is. Az aromás gyantát ókori szerzők (Theophrasztosz, Plinius, Hippokratész, Arisztotelész) szerint borba tették. Tartósították vele, az izét is megszerették. Az ismert és kedvelt görög gyantás bort ma is *retsínának* nevezik. A holl. *bottelroos*, dán *spansk hyben-rose* (LH.) nevének 'palackrózsza', illetve 'spanyol csipkerózsza' a jelentése.

sivatagi rózsza J. Rosa stellata (P. 484). Alacsony lombhullató cserje, szúrós tüskékkel, mutató, illatos virágokkal. Sokmagvú bogyója fénytelen vöröses színű.

Szó szerinti megfelelője a faj fr. *rosier du désert* (W.) és ang. *desert rose* (EL.) nevének. Mivel a sivatagi rózsza Észak-Amerikában honos, minden bizonnyal angol neve került a botanika magyar szaknyelvébe. A terminus az élőhelyére utal, az USA meleg déli államaiban sziklás, száraz helyeken, hegyi szurdokokban nő. Első példányát 1893-ban gyűjtötték New Mexico állam egy száraz, sziklás domboldalán, de csak 1898-ban írta le Elmer Ottis Wooton, ő adta neki a *Rosa stellata* binóment (Bull. Tor. 25, 3: 152). A latin szaknyelvi *stellata* 'csillagos' (< lat. *stella* 'csillag') faji jelző a fiatal szárazakat borító csillag alakú mirigyes szőrökre utal, akárcsak az ang. *star rose* (uo.), fr. *rose à poils étoilés* 'ua.' (www.inra.fr) név.

Társneve még a tüskék és a levelek hasonlóságán alapuló ang. *gooseberry rose* (W.), azaz 'egres-rózsza', továbbá a *Sacramento rose*, fr. *rosier de Sacramento* (uo.), sv. *sacramentoros* (GRIN.). Ez utóbbi nevei azon alapulnak, hogy – mint arról Wooton „A New Southwestern Rose” című tanulmányában (Bull. Tor. 25, 3: 153) beszámol –, 1897 augusztusában a New Mexico állambeli Sacramento Mountains vidékéről kapott egy példányt, ahol gyűjtője szerint több hektáros területen terem.

lágyszőrű rózsza *J. Rosa mollis* (P. 483). Európában őshonos. Ritka előfordulását, rövid ágú cserje. A csipkebogyó élénkpiros, gömb alakú, mirigyes szőrökkel.

Beszédes nevének alapja a 'lágý' jelentésű latin szaknyelvi *mollis* faji jelző, a puha tapintású levelekre utal. Idegen nyelvi nevei esetében ugyancsak ez a névadási szemlélet háttere; vö. fr. *rosier à feuilles molles*, ol. *rosa a foglie flosce*, ném. *weiche Rose* (AA.), *weichhaarige Apfelrose*, ol. *rosa molle*, sp. *rosal suave*, or. *роза мягкая* (AFE. 104), ném. *weichblättrige Rose*, ang. *soft downy rose* (GRIN.), *soft-leaved rose*, dán *blød filr-rose*, izl. *silki-rós*, fi. *pehmeäkarvainen ruusu*, le. *róza miękka* (LH.). További neve a termésre utaló ang. *round fruited rose* (AFE. 104), azaz 'kerek gyümölcsű rózsza'. A fr. *rosier de Kitaibel* (uo.) elnevezése a faj Borbás Vincétől származó latin szaknyelvi *Rosa kitaibelii* szinonimájának tükörfordítása.

fahéjrózsza *J. Rosa majalis* (cinnamomea) (P. 483). Európában honos cserje. Piros bogyója tojásdad alakú. C-vitamin tartalma a legnagyobb a vadrózsza fajok között.

Mindkét latin szaknyelvi binómen tükörfordításaként használatos a faj neve a legtöbb európai nyelvben. A *fahéjrózsza* terminus már a debreceni fűvészkönyv megjelenése óta adatható, 1807-ben *fahéj Rózsza* (MFüvK. 302). 1881-ben *fahéj rózsák* 'Cinnamomeae' (MTtK. XVI: 312). Linné szinonimája a *Rosa cinnamomeae* (Sp.pl. I: 491), a lat. *cinnamomea* faji jelző a fahéjrózsza enyhe fahéj illatára utal. A latin binómen megfelelője a fahéjrózsza ném. *Zimtröschen*, *Cinnamon Rose* (WR. 59), *Zimtrose*, ang. *cinnamon rose*, or. *роза коричная* (AFE. 104), fr. *rosier cannelle* (uo.; R. 1887: CA. 49), sv., norv., izl. *kanelros*, fi. *kaneliruusu*, holl. *kaneelroos* és ol. *rosa cannella* (LH.) neve is.

Hasonneve az azonos jelentésű faji jelzős *cimetrózsza* (P. 216; 1881: *cimmetrózsák* 'Cinnamomeae' [MTtK. XVI: 329]). A felsőőri nyelvjárásban (1971) közlik a fahéj ottani *cimet* nevét, amely német eredetű, hiszen az előtag a fahéj ném. *Zimt* (G. 157) neve (< kfn. *zimmet*, *zinmen*, *zinemin* < ófn. *zinamin* [Dwb. 4106]). A fahéj már Celsusnál és Pliniusnál is szereplő ókori lat. *cinnamum*, *cinnamomum* (< gör. *κίνναμον*, *κιννάμονον* < héb. *qinnamon* 'ua.' [uo.]) nevének átvétele. Végző forrása Wahrig szerint a maláj *kayumanis* 'ua.' (uo.), tlk. 'édesfa', hiszen a 'fa' jelentésű *kayu* és a *manis* 'édes' szavak összetételével alkotott. Egy délkelet-ázsiai fa vörösesbarna és külső részzeitől megtisztított kérge a *fahéj* (R. 1395 k.: „cortex: *fa hay*”, „cinnamomam: *fa hew*” [BesztSzj.], 1405 k.: *fa hey* [SchlágSzj.], 1525: *fahy* [Oklsz.]). Régóta kedvelt gyógyhatású fűszer, Sen-Nunk császár (Kr. e. 2700 k.) növénykönyvében található először fahéjra utaló írásos nyom, amely szerint „általa gyógyult meg száz beteg”.

Társneve a másik latin szaknyelvi binómen, a *Rosa majalis* alapján tükörfordítással létrejött *májusi rózsza* (P. 217). Más nyelvekben is használatos megfelelője; vö. ang. *may rose*, fr. *rosier de mai* (GRIN.), ném. *Mairose*, ol. *rosa maggiola*, sp. *rosal de mayo*, or. *роза майская* (AFE. 104), *шиповник майский* (W.), dán *maj-rose*, szlk. *ruža májová*, cs. *růže májová* 'ua.' (LH.).

sárga rózsza *J. Rosa foetida* (P. 483). Ázsiai terebélyes bokor. Keresztezéssel számos illatos rózsát állítottak elő belőle. Termése gömb alakú, piros csipkebogyó.

A *sárga rózsza* név 1807-től adatható: *sárga Rózsza* 'Rosa eglanteria, Rosa lutea' (MFüvK. 302), 1881-ben *sárga rózsák* 'Eglanteriae' (MTtK. XVI: 332), később viszont, 1911-ben (Nsz. 268) és 1966-ban (MNöv. 28) a *sárgarózsza* a *Tagetes* társneve. A faji jelző a virágok sárga színére utal a *Rosa foetida* le. *róza zólta*, ang. *yellow rose* (W.), fr. *capucine jaune* (WR. 33), ném. *gelbe Rose*, sv. *gulros* (GRIN.) nevében, illetve az ang. *austrian copper rose* (uo.), azaz 'osztrák rézrózsza' elnevezésben. A latin szaknyelvi *Rosa lutea* szinonimában a faji jelzőnek szintén 'sárga' a jelentése. A sárga a Nap színe. A fényforrás és meleg jelképének sok korai társadalomban kultusza volt, a keleti kultúrákban a sárga szín örömet, bölcsességet jelent. A leghíresebbnek is a mai hibridek közt a *Soleil d'or*, azaz 'Aranynap' nevet adták (*Rosa foetida* x Antoine Ducher). A Perzsiából Európába hozott sárga rózsza azonban régen a féltékenység és a haldokló szerelem jelképe volt, ma már inkább az öröm és barátság szimbóluma.

Diószegiék ugyan azt írják, hogy „virága szagatlan” (MFüvK. i. h.), a legtöbb forrás szerint azonban a virágok kellemetlen szagúak. A latin szaknyelvi *foetida* faji jelző is 'bűdös' (< lat. *foetere* bűzleni), or. *роза вонючая* (EL.) nevének ugyancsak 'bűdös rózsza' a jelentése. A virágok igen szépek, de poloskaszagra emlékeztetnek, erre utal *poloskarózsza* (P. 217) neve. Jellegetes szaga az alapja *rókarózsza* (uo.; R. 1966: MNöv. 162) társnevének is, szaknyelvi szó, újabb átvétel tükör-

fordítással a németből; vö. *Fuchsrose* 'ua.' (M. 140). Fényes levelei miatt nevezik *viaszrózsának* (P. 217; R. 1966: *viaszkrózsa* [MNöv. 204]) is, szintén a németből, tükörfordítással átvett terminus, ennek mintája a *Rosa foetida* ném. *Wachsrose* (WR. 33) neve. A németalföldi Clusius vezette be a fajt *austran briar*, azaz 'osztrák vadrózsa' néven Hollandiában és Angliában; vö. ang. *austrian briar*, *austrian copper*, *austrian yellow* (W.), *austrian yellow rose* (GRIN.), *austrian yellow briar rose*, *yellow austrian rose* (WR. 33). Szintén származásra utaló elnevezése a sv. *turkisk gulros*, ang. *persian yellow rose* (W.), fi. *keltarusuu* (LH.). Az or. *роза иранская желтая* (EL.) nevének pedig 'iráni sárga rózsza' a jelentése.

molyhosodó rózsza *J. Rosa obtusifolia* (tomentella) (P. 483). Kis-Ázsiában és Európában őshonos. Ovális, narancspiros bogyoja rövid kocsányon fejlődik.

1881-ben *molyhoskás rózsák* 'Tomentellae' (MTtK. XVI: 325), 1952-ben *molyhosodó rózsza* 'Rosa tomentella' (Növhat. 324). Nevének *molyhosodó* jelzője nem a ma érvényes latin szaknyelvi *Rosa obtusifolia* binómen (l. alább), hanem a későbbi, a francia botanikus, Dominique Sébastien Léman által adott *Rosa tomentella* (Bull.Soc. 1818: 94) binómen faji jelzőjének felel meg. A finoman nemezes jelentésű *tomentella* (< lat. *tomentum* 'levélpárna') és a *molyhosodó* faji jelző egyaránt a bársonyosan bolyhos, pelyhes levélfelületre utal. Innen ered számos idegen nyelvi neve is; vö. ném. *Filzrose*, *Flaumrose* (WR. 108), fr. *rosier finement tomenteux*, ol. *rosa finemente tomentosa* (ALP.), észti *peenviltjas kibuvits*, *peenviltjas roos* (LH.), vagyis 'finoman/ molyhos /vad/rózsza'. Német és osztrák faiskolák kínálatában szerepel ném. *behaarte Hundsrose* (pl. www.shop.praskac.at), azaz 'szőrös kutyarózsza' elnevezése is, a névadás szemléleti háttere ugyanez.

A tompa végű levelek alakjára utal a *Rosa obtusifolia* binómen (Nicaise Augustin Desvieux írta le először a fajt, és tette érvényesen közzé a nevet [Journal de Botanique. 1809. 2: 317]). A 'tompá levél' jelentésű latin szaknyelvi *obtusifolia* (< lat. *obtusus* 'tompá' és *-folius* 'levélű') faji jelzőnek ugyancsak van megfelelője; vö. ném. *stumpfbliättrige Rose*, sp. *rosal de hoja obtusa*, ol. *rosa obtusifoglia* (AFE. 104), fr. *rosier à feuilles obtuses*, dán *rubladet rose* (LH.), ang. *round-leaved dog rose* (ALP.), szó szerint 'tompá levélű rózsza' vagy 'kerek levélű rózsza'. Az or. *роза Клык* és a fr. *rosier de Kluk* (AFE. 104) neve személyneves eredetű, a korábbi latin szaknyelvi *Rosa klukii* binómen az alapja. A ném. *keilblättrige Rose* (GRIN.) 'éklevelű rózsza', a sv. *tyskros* (uo.) 'német rózsza' jelentésű.

Kmet'-rózsza *J. Rosa kmetiana* (P. 483). A Felvidékről leírt kevésbé ismert, vélhetően hibrid eredetű taxon. Csipkebogyoja korsó alakú, hamvaspiros színű.

Borbás Vince névadása a latin szaknyelvi binómen, 1881: *Rosa Kmetiana* (MTtK. XVI: 454). Ennek alapján keletkezett a név. A fajnévben a felvidéki plébános, számos tanulmány szerzője, Kmet' András (szül.: 1841) neve őrződik meg.

jajrózsza *J. Rosa pimpinellifolia* (incl. *spinosissima*) (P. 484). Ázsia mérsékelt égövi vidékein és Európa legtöbb országában, valamint Észak-Afrikában őshonos. Gömbölyded termése éretten fekete, gazdag vitaminokban, fel is dolgozzák.

1924-ben *jaj-rózsza* (MF. II: 543), 1952-ben ua. (Növhat. 323), 1966-ban *jajrózsza* (MNöv. 87). Fájdalomszóval keletkezett terminus, a névadás szemléleti háttere a vesszőket, ágakat borító számos tühegyes serte és tüske. Linné adta 1753-ban a *Rosa spinosissima* (Sp.pl. I: 491), azaz 'legtüskésebb rózsza' nevet, mert a hajtásokon a tüskék különösen sűrűek. Erre utal R. 1902: *szúrós rózsza* (MVN. 103), 1924: *kisasszonycipke* (MF. II: 543, 1966: MNöv. 87) társneve, valamint fr. *rosier très épineux* (ALP.), fi. *piikkiruusu*, szln. *bodičasti šipek* (LH.), ang. *burnet rose* (EL.), ol. *rosa spinosissima*, sp. *rosal espinosísimo* (AFE. 105), le. *roža gestokolczasta*, kat. *roser espinisísim*, ném. *stachelige Rose* (W.), *Stachel-rose* (LH.), *vielstachelige Rose* (www.heckipedia.at), vagyis 'legtüskésebb, (sok) tüskés rózsza' és or. *роза колючейшая* (AFE. 105), azaz 'szögesdrótrózsza' elnevezése.

További társneve a *skót rózsza* (P. 217), a faj nagyon divatos lett a 18. század végén, különösen Skóciában, erre utal szó szerinti megfelelője, a ném. *schottische Rose* (LH.), ang. *scotch rose* (AFE. 105), *scottish rose*, *scottish-briar*, fr. *rosier d'ecosse* 'ua.' (GRIN.) terminus is. Társneve még a magyarban a *kökényes rózsza* (P. 217; R. 1902: ua. MVN. 103), sötét színű bogyoja a névadás alapja. Leveleinek alakjára utal *tompalevelű rózsza*, *aprólevelűrózsza* (uo.; R. 1881: *apró levelű rózsák*

'Pimpinellifoliae' [MTtK. XVI: 312]) elnevezése. Ugyancsak leveleiről nevezik *Rosa pimpinellifolia*, azaz 'ánizslevelű rózsá' néven, a latin *pimpinellifolia* faji jelző az ánizs latin szaknyelvi *Pimpinella* genusznév és a lat. *-folius* 'levelű, leveles' szó összetételével alkotott. A *pimpinellifolius* artepíteton Linnétől származik, de a binominális nevezéktan előtti bonyodalmas, körülíró névként már előtte, 1650-ben is megvolt a „*Rosa pumila spinosissima, foliis Pimpinellae glabrae, flore albo*” (Bauhin II: 14, 40) a tojásdad, fűrészkes szélű, párosan szárnyalt lomblevelek hasonlósága miatt. Számos idegen nyelvi neve is ilyen, illetve 'ánizsrózsa' értelmű; vö. ném. *Bibernellrose, Pimpernellrose* (AFE. 105), fr. *rosier à feuilles de pimprenelle* (GRIN.), ang. *pimpinella-leaved rose* (LH.), sv. *pimpinellros* (EL.), fi. *pimpinellaruusu* (W.), fr. *rosier pimprenelle* (uo.; R. 1887: ua. CA. 48), ol. *rosa con foglie di pimpinella* (ALP.), szlk. *ruža bedrovníková*, cs. *ruže bedrníkolistá* (LH.).

A La Manche csatorna mentén és Észak-Németország tengerparti területeinek homokdűnéin gyakran fordul elő, mély gyökérrzettel alkalmazkodik a dűnék száraz talajához. Erre az elterjedési területére utal dán *klit-rose* (uo.), ném. *Dünenrose*, holl. *duinroos, duinroosje* (W.), azaz 'dűnék rózsája' neve. Elterjedt köves és sziklás helyeken is, ezért kapta ném. *Felsen-Rose* (uo.), azaz 'sziklarózsa' nevét. Virágzási ideje az alapja fi. *juhannusruusu* (uo.), vagyis 'nyár közepi rózsá' nevének.

észak-amerikai rózsá J. *Rosa nitida* (P. 483). Észak-Amerikában őshonos alacsony bokor. Kis, gömbölyű, szőrös gyümölcse skarlátvörös csipkebogyó.

A név mintája minden bizonnyal az amerikai ang. *northeastern rose* 'ua.' (EL.), azaz 'északkeleti rózsá' volt. A latin szaknyelvi *nitida* faji jelző (< lat. *nitidus* 'fénylő' < *nitere* 'fénylik') a fényes felületű levelekre utal, akárcsak ang. *shining rose* (uo.), ném. *Glanzrose, glanzblättrige Rose* (WR. 74) és fr. *rosier brillant* (W.), azaz 'fényes/levelű/ rózsá' elnevezése.

japán rózsá J. *Rosa rugosa* (P. 484). A Táv-Keleten őshonos. Ma sokfelé dísznövény. Feldolgozható gyümölcse nagy, húsos, narancsvörös színű.

1952-ben *japán rózsá* 'Rosa rugosa' (Növhat. 325). Neve származásra utaló terminus. Megvan más nyelvekben is; vö. ang. *japanese rose* (EL.), fr. *rosier du japon* (W.), ném. *japanische Rose* 'ua.' (WR. 95). A 'ráncos, gyűrött' jelentésű latin szaknyelvi *rugosus* faji jelző a hullámos, ráncos felületű lomblevelekre utal. Ez alapján keletkezett *ráncoslevelű rózsá* (P. 484) társneve, valamint az ang. *rugosa rose* (EL.), dán, norv. *rynke-rose*, holl. *rimpelroos*, litv. *raukšlėtasis erskėtis*, le. *roža potarnszczona*, or. *шпоовник морщинистый, морщинистая роза*, fi. *kurtulehtiruusu, kurtturuusu* (W.), cs. *ruže svraskála* (<http://botany.cz>), vagyis 'ráncos rózsá', valamint fr. *rosier rugueux* (W.), azaz 'durva rózsá' elnevezése.

Mivel leginkább tengerpartokon, a homokdűnéken nő, élőhelyre utaló nevet is kapott, sokszor más gyümölcsökkel való hasonlóságára is utalva; a jap. *hamanasu, hamanashi* a 'padlizsán' és a 'körte' nevével, a kor. *haedanghwa* (uo.) 'tengerparti virágok', az ang. *sea tomato* (EL.) 'tengeri paradicsom' jelentésű. Mivel a parti sós peremtel szemben ellenálló, ismert ang. *salt spray rose* (uo.), vagyis 'sópermet-rózsa' néven is. Földrajzi névvel alkotott az ang. *Turkestan rose* (GRIN.), a ném. *Kartoffel-rose* (uo.) elnevezése 'burgonyarózsa', a *Kaiserin des Nordens* 'Észak császárnéje', az ang. *hedgheg rose* 'sündisznó rózsá' (WR. 95) jelentésű.

szentendrei rózsá J. *Rosa sancti-andreae* (*Rosa villosa* var. *sancti-andreae*) (P. 218). Bogyói kissé megnyúltak, hamvas sötétbordók, az ősz végére sötétvörössé válnak. Már augusztusban érnek, cseresznye nagyságúak, durva sörtékkal borítottak.

A *szentendrei rózsá* 1924-től adatható (MF. II: 540), földrajzi névvel létrejött növény. Dégen Árpád 1924-ben endemikus fajként írta le. Származására utal a latin szaknyelvi binómen is, a *sancti-andreae* faji jelzőt a *Szentendre* városnév fordításával alkották. 1997 augusztusa óta igazolt terminus a *Rosa sancti-andreae* Degen & Trautm. az ARS (Agricultural Research Service: Systematic Botany and Mycology Laboratory, USA) által, Nomen nr. 409191 alatt. Soó Rezső akadémikus 1966-ban, megtartva a faj eredeti nevét endemikus kislejzéként említ, ugyancsak ezt a nevet használta később: *Rosa villosa* var. *sancti-andreae* (Deg. & Trautm.) Soó (Soó 1971: 371). A faj taxonómiai helyzete vitatott, a cseh akadémikus, Ivan Klášterský 1969-ben közzétett tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy ez a faj a már korábban leírt *Rosa pomifera* Herrm. fajjal azonos, és elnevezése ezért e név szinonimája (Folia Geobotanica, 191–5).

Hazánkon kívül – ezen a néven közölve – nem ismert lelőhelye, fontos kultúreléktumfajunk. Legfontosabb élőhelye a szentendrei Pismány-hegy, még a budai Sas-hegyen mutatták ki jelenlétét, valamint ismert lelőhelye a tiszántúli Prügy község. Az 1920-as évek elején, egy építkezés során Trautmann Róbert építész fedezte fel, mintát küldött Dégen Árpád neves botanikusnak, ő vezette be a tudományba. Az új, eddig ismeretlen faj természeti értéként való megóvása érdekében az építkezést áthelyezték (a Magyar Királyi Földművelésügyi Miniszter 505.507/1941. sz. rendelkezésével „védteté nyilvánított Szentendrei rózsza termőhelye természetvédelmi terület”). A telektulajdonos hozzájárult, hogy a villát a telek más részén építsék föl. A fajnak a Kő-hegy oldalában is összefüggő állománya volt, amely azonban a pomázi szeméttelép terjeszkedésének esett áldozatául.

HIVATKOZÁSOK

- AA. = *Bioterra Biogärtnerien, Astrantias Umstellbetrieb* /CH-BIO-006/ (<http://www.astrantias.com>).
- AFE. = Szaniszló Priszter: *Arbores frutesque Europae*. Budapest, 1981.
- Alpf. = K. W. v. Dalla Torre: *Die Alpenflora der österreichischen Alpenländer, Südbaierns und der Schweiz*. München, 1899.
- ALP. = *ALPARC, the Alpine Network of Protected Areas* (www.alparc.org).
- Bauhin = Johann Bauhin: *Historia plantarum universalis*. I–III. Ebrodvní, 1650.
- Borbás 1880 = Borbás Vince: A Magyar Birodalom vadon termő rózsái monographiájának kísérlete – Primitiae monographia Rosarum imperii Hungarici. *MTA Math. és TermudKözl.* 16: 305–506.
- Bull.Soc. = *Bulletin de la Société Philomatique*. Société philomathique de Paris. 1864–.
- Bull.Tor. = *Bulletin of the Torrey Botanical Club*. New York, 1870–1996.
- CA. = Eugene Empeya: *Catalogue descriptif des arbres, arbustes, arbrisseaux*. Genf, 1887.
- CF. = *Catalogue of Fruits cultivated in the Garden of the Horticultural Society*. London, 1826.
- D. = Vidéki Róbert: *Dendrotaxonok Magyarországon*. Kézirat. NyME Növénytan Tsz. Sopron, 2003.
- DWb. = Wahrig, Gerhard: *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh, 1971.
- EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagyobb biológiai adatbázis) (<http://www.eol.org>).
- G. = Helmut Genaut: *Etymologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1996.
- Grimm. DWb. = Jacob Grimm – Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*. I. Leipzig, 1854.
- GRIN. = *Taxonomy for Plants*. United States Department of Agriculture (www.ars-grin.gov).
- Gyógyn. = Kovács Levente: *Gyógynövény zsebkönyv*. Csíkszereda, 1996.
- HC. = *Historical common names of Great Plains plants* (www.unl.edu).
- LH. = *Liber herbarum*. Reference-guide to Herbal medicine (www.liberherbarum.com).
- Loudon = J. C. Loudon: *Arboretum et fruticeum Britannicum*. London, 1854.
- M. = H. Marzell: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- ME. = Aldo Deco – Carla Volonte: *Meravigliose erbe*. Milano, 1981.
- Meyers = Szerzői kollektíva: *Meyers Konversationslexikon*. Leipzig–Wien, 1885–1892.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar Flóra (Flora Hungarica)*. I–III. Budapest, 1924–1925.
- MFüvK. = Diószegi Sámuel – Fazekas Mihály: *Magyar fűvész könyv*. Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapody Vera – Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
- MTtK. = *Mathematikai és Természettudományi Közlemények*. Pest, 1865–1944.
- MVN. = Wagner János: *Magyarország virágos növényei*. Budapest, 1902.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura Botanica*. (Magyar Könyv-ház I.) Pozsony, 1783.
- NomPann. = C. Clusius: *Stirpium nomenclator pannonicus*. Antverpiae, 1584.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Budapest, 1911.
- NyIrk. = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. Kolozsvár, 1957–.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- PbF. = Rudolf Schubert – Günther Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- Soó 1971 = Species et combinationes novae florum Europae praecipue Hungariae. *IX. Acta Bot. Acad. Sci. Hung.* 16.
- Sp.pl. = Linné, Carl: *Species Plantarum*. Holmiae, 1753.
- TB. = *Tela Botanica. Le réseau de la botanique francophone* (www.tela-botanica.org).
- Term.hist. = F. J. Bertuch: *Természethistóriai képek könyv az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére*. Ford. Márton József. Bécs, 1805–1813.
- W. = *Wikipedia, the free encyclopedia* (<http://...wikipedia.org>).
- WR. = *Wildrosen – Rosa ssp. von A-Z* (www.welt-der-rosen.de).
- Zelenyák = Zelenyák János: *A gyógynövények hatása és használata*. Budapest, 1908.
- Zelnik = Halász né Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (Csoportnyelvi Dolgozatok 36). Budapest, 1987.

A *tök jó* nyelvi szerkezet előzményeiről

A legismertebb divatszavaink képzelt versengésében a használat gyakorisága alapján valószínűen dobogós helyezést érme el a *tök jó* nyelvi szerkezet. Bár a nyelvüvelő szakirodalom jelzi a szókapcsolat ellentmondásosságát (NyKk. 2: 1120), az argóban és az ifjúsági nyelvben szokásos divatszó egyre jobban terjed a köznyelvben, és nem csupán a társalgás szintjén, hanem a média nyelvben is.

A viszonylag új divatjelenség megértéséhez szükségesnek látszik a *tök jó* nyelvi előzményeinek a vizsgálata. Érdemes áttekintenünk az e nyelvi szerkezethez közel álló *tök-* előtagú szóösszetételek és az ide tartozó szóláshasonlatok rendszerét.

A *tök-* előtagú szóösszetételek sorában – időrend szerint – első helyen áll a *tökfej* szavunk. Csokonai Vitéz Mihály *Cultura* című színművében (1799) szerepel ez a szó ’kurta hajú fej’ és ’nem értelmes [esetleg: buta] fej [= személy]’ jelentésben. Az író szerint „a kurta magyar haj *tökfejet* mutat, de ha exotica parókát teszünk rá, az edgyügyük káptalannak gondolják” (Csokonai-szók. 525). Az idézett mondatban szereplő *káptalan* szó a 18. század végén a tudás jelképének számított (TESz. 2: 366, a *káptalan* szócikkben). Vélhetően már 1790 körül hozzátapadt a ’buta’ jelentés a *tökfej* szóhoz. A ’*méla Tempefői*ben a *tökfej* ebben az alakban olvasható: *tök fejedhez* (Csokonai-szók. 525). – Dugonics Andrásnak a beszélt nyelvből, a szegedi és Szeged környéki nyelvjárásból származó szóláshasonlataiban így fordul elő a *tök* szó: Kopasz, mint a *tök*. Nem fér a *tökfejébe*. *Tök a feje*, gané a veleje. Üres, mint a *tökfej*. *Tökkolomp*. *Tökkel ütött* feju (Dugonics 1820 és Margalits 1896: 723). A *tökkolop* tökből készült kolomp ’egyszerű hangszer, gyermekjáték’ volt. Erre utal a Czuczor Gergely gyűjtötte szólásszerű mondat: *Tökkel harangoztak* minapában Budán (Margalits 1896: 723). A *kolomp* főjelentése 1604-ben ’kereplő, jeladó eszköz’ (TESz. 2: 529). Tájszöként: *tökkolop* 1. ’buta, tökféjű ember’ 2. ’gyermekjátékként használt, félbevágott és kivájt tök’ (ÚMTSz. 5: 439). *Tökből* egyébként más hangszer és játék is készült, például *tökcitera*, *töklevelszár síp*, *tökmirliton*, *tökszárduda*, *töktambura*, *töklámpás* (ÚMTSz. 5: 436, 439; Magy. Népr. Lex. 5: 332; Sárosi 1998: 30). A *kolop* ugyancsak tájszó ’kolomp’ jelentésben (ÚMTSz. 3: 441). Csokonainak *A’ méla Tempefői* című színjátékában szereplő *Tökkolop* főnév és a *Tökkolopi* tulajdonnév (családnév) bizonyára a *tökkolomp* köznévvvel függ össze (Csokonai-szók. 525), és név gúnyos jelentésárnyalatú.

A 19. század közepétől szóösszetételeinkben a *tök-* előtagok már nem csupán a *fej* szóhoz kapcsolódtak, hanem más fogalmakhoz is. Ez kiindulópont volt a *tök* szó jelentésváltozásának alakulásában, ugyanis a *tök* elsődleges jelentése (’kúszó indájú konyhakerti növény és ennek gömbölyded alakú termése’) mellé metonimikus névátvitellel fokozatosan megszilárdult a ’nagy’ és a ’nagyon’ másodlagos jelentés. Adatolható a *tökrészeg* (1847) és a *tökjózan* (1898) ezekben a mondatokban: „ugy nevezett *tökrészegen* őt még senki sem látta” (Jósika Miklós írói nyelvéből) és: „Amíg részeg vagyok, ne félts semmitől; de ha egyszer *tök-józanon* látsz, akkor imádkozzál értem” (Ambrus Zoltán írói nyelvéből). A *tökrészeg* szóösszetétel a *Részeg*, *mint a tök* és az *Olyan részeg*, *mint a tök* szóláshasonlatok alapján keletkezett (Margalits 1896: 723; TESz. 3: 956–7). Az említett szólások keletkezésének valóságalapjáról nincsenek feljegyzések. Nem tudjuk, hogy miért éppen a *tökhöz* hasonlították az ittas ember sajátos állapotát. Talán az lehetett a szóalkotás motivációs alapja, hogy a *tök* gurulásához hasonlatos a részeg ember gurulása, felbukfencezése. Így fejezhették ki a szólással a részegség következményét. Vélhetően a részeg felbukása, földre huppanása jutott kifejezésre a *Leitta magát a sárga földig* szólásunkban is.

A 20. század elején is folyamatosan kedveltek voltak a *tök-* előtagú szóösszetételek. Bizonyíték erre a folytonosságra az, hogy az 1930-ból adatolható argónyelvi szóösszetételek (*tökmindegy*, *tökugyanaz*, *tökutolsó*) megtalálhatók a Zolnay–Gedényi-féle „fattyúnyelvi” szótárban (idézi TESz. 3: 956–79). Ezek a szavak ma is gyakran hallhatók az argóban és a fiatalok beszédében. Azért különlegese a *tökfej* és a *tökrészeg* összetételekhez képest, mert ezekben már eltűnt a *tök* szó elsődleges jelentése (’növény neve’), és névátvitel révén a *tökmindegy* típusú szóösszetételekben állandósult a metonimikus jelentés (’nagy’ és a ’nagyon’).

A fenti, immáron történeti szóadatok számunkra azért is érdekesek, mert azt példázzák, hogy egy-egy divatszó nem váratlanul és nem is előzmény nélkül bukkan fel mai nyelvünkben. Tanulsággal jár, ha koruk, gyakoriságuk, használatuk és elfogadottságuk alapján két nagy csoportba soroljuk a *tök-* előtagú szóösszetételeket, szóláshasonlatokat és a *tök* elemű nyelvi szerkezeteket.

1724: tökkelütött, 1724: Tökkel ütettet az agya, 1792: tökfilkó, 1799 és 1896: tökfej, 1799: tökkolop, 1917: tökfilkóztak 'kártyáztak', 1820: Kopasz, mint a tök., 1820: Nem fér a tökfejébe., 1820: Részeg, mint a tök, 1820: Tök a feje, gané a veleje, 1847: tökrészeg, 1874: Tökkel ütötték a fejét, 1896: tökkolomp, 1898: tökjózan, 1896: Üres, mint a tökfej, 1896: Tökkel ütött fejű, 1930: tökmindegy, 1930: tökugyanaz, 1930: tökutolsó, 1966: Alszik, mint a tök; Buta, mint a tök; Fönn úszik, mint a tök; Kéreti magát, mint a garasos tök; Olyan a feje [kopasz], mint a tök; Olyan kövér, mint a tök; Összeesik [lankad], mint a tök; Részeg, mint a tök; Teng-leng, mint tök a vízen; Virágjában [van, vagyok], mint a tök; Virágozik, mint a tök; Nem tud hová lenni, mint a tökbe esett egér; Tököt karóz [‘Úgy könyököl, hogy a kezéhez támasztja a fejét’]. Ezek a legkorábbi adatok a TESz.-ből, Margalits Ede szólásgyűjteményéből valók; az 1966-ban publikált szólások egy része rég [rég], illetve táj [tájnyelvi] eredetű (O. Nagy 1966: 680).

Mi lehetett a valóságalapja annak, hogy a *tök* szavunkkal ilyen sok nyelvi szerkezet jött létre? Első helyen az, hogy a *tök* szó a magyar szókincs régi elemei közé tartozik. „A 16. század elején került Európába, és hazánkban viszonylag korán megkezdődött a termesztése. Jelentős azonban nem lehetett [sokáig], mert csak az utóbbi évtizedek városi táplálkozásában kapott nagyobb szerepet” (Magy. Népr. Lex. 5: 330). Etimológusaink szerint a magyarság már az Árpád-kor elején ismerhette a *tök* szót (TESz. 3: 956). Korábban inkább csak állatok takarmányozására használták a *tökféléket*, majd konyhakerti növényként is kezdték természetni és hasznosítani a *tököt*. A szó szinte valamennyi tájegységünk alapszókincsének része. Így érthető, hogy sokféle asszociáció kapcsolódik hozzá. – Alakja, formája szerint a kerekdedség, gömbölydedség egyik jellegzetessége a *tök* termésének. Ha valaki feltűnően és „szabályosan” gömbölyded fejű volt, mondhatták róla, hogy *tökre emlékeztető feje van*, vagy egyszerűbben: *olyan a feje, mint a tök*, vagyis *tökféjű*. Nem biztos, hogy ez a szerkezet mindig elmarasztalást, gúnyolódást kifejező megjegyzés volt. Talán csak a normálisnál nagyobb fejre utaltak ezzel a szóösszetétellel. Akkor kapcsolódhatott hozzá a ’nem okos, buta’ jelentés, amikor a nagyobb fejű személyről kiderült, hogy korlátozottak az értelmi képességei. Az orvosi szaknyelvben használt *agyvízkór*, *vízfejűség*, *hidrocephalus* fogalom (Egészségügyi ábécé 1970) biztosan ismeretlen volt a köznyelvben, ám az lehet, hogy a feltűnően nagy fej és a butaság összefüggéséről mint fejlődési rendellenességről tudtak azok, akik láttak ilyen betegeket. – *Tökkobak* volt a neve régen a felébe vágott és belétől megtisztított *tök* kemény *héjának*, amelyet tartóként használtak. A kobak üressége szolgálhatott alapul ahhoz, hogy az üres fejű, kevésbé értelmes emberre kezdték mondani: *olyan, mint egy tökkobak* → *emke a feje tökkobak*. Így alakulhatott ki metonimikus névátvitellel a *tökkobak* másodlagos jelentése: ’buta ember feje’. Érdekes, hogy a *buta* egyik szinonimája az *üres fejű*. A töktermés üressége, ürege akkor vált láthatóvá, ha tökkobak belső, lágy részét és magjait kikaparták. A kéregből késsel kimetszették a szemek, az orr és a száj alakját. Ha ebbe a *tökféjbe* égő gyertyát helyeztek, létrejött a *tökijesztő* vagy *töklámpás*. Szólásban: *Tökkel ijeszt valakit* = olyasmivel ijeszti, amitől az nem fél. *Kit nem tökkel ijesztenek, elfelejt az egyebet* = ijedtten mindenről megfeledkezik (O. Nagy 1966: 680–1). Az ürességgel magyarázhatjuk, hogy a *tök* nem merül el a vízben. Szóláshasonlatban így rögzült ez a megfigyelés: *Fönn úszik, mint a tök* = hengegő, kevély és üresfejű [buta;] ember (O. Nagy 1966: 680). Ehhez a jelentéskörhöz tartozik még ez a három szóláshasonlat: *Úszik mint tök a vízen*; *Üres mint a tökfej* (Margalits 1896: 723); *Teng-leng, mint tök a vízen* = tétlenül megy, lézeng (O. Nagy 1966: 680). – Feltűnő látvány a fej kopaszsága, simasága. A tar fej hajnélküliségével, simaságával a *tök* simaságára emlékeztet. Létrejött a felismerés nyelvi megformálása: *Kopasz mint a tök* (Margalits 1896: 723); *Olyan a feje, mint a tök* = teljesen kopasz (O. Nagy 1966: 680). E szólásokból: → *tökfej*, *tökféjű*. (Vö.: a sima, szőrtelen, bőrszerű hjáról kapta egyik barackfajtánk a *kopaszbarack* nevet.) – Az átlagosnál nagyobbra nőtt *tök* és az ember kövérsége között is lehetett asszociatív kapcsolatot teremteni. Valahol, valakik kitalálták ezt a szóláshasonlatot: *Olyan kövér, mint a tök* = széle, hossza egy (O. Nagy 1966: 680). – Nem ismerjük a *tökkelütött* ’ostoba, buta’ szavunk keletkezésének körülményeit. A *Tökkel ütötték fejét* = elment az esze, nagyon buta (O. Nagy 1966: 980) szólásunk alapján arra lehet gondolnunk, hogy a 19. század elején fenytésként *tökkel* (tökszárral) *ütötték*, verték az engedetlen gyermekek fejét. Az igenévi szerkezet elemeinek különírása azt az értelmezést teszi lehetővé, hogy a tökkel ütött szókapcsolat szavainak elsődleges jelentése örözdött meg ebben a szólásunkban is: *Tökkel ütött fejű* (Margalits 1896: 723). Ha teljesen valószínűtlennek tartjuk, hogy a szigorú, goromba szülők tökkel fenytették, ütötték gyermekeik fejét, akkor más magyarázat is szóba jöhet.

Nem lehetséges, hogy egy bizonyos szó szerkezet hangzásának torzulásával jött létre a szóban forgó szólásunk? A szülő és a gyermek hasonlóságát még ma is efféle mondatokkal fejezzük ki: *Anyjára ütött ez a kislány; Apjára (nagyapjára) ütött ez a fiúgyermek*. E mondatok analógiájára talán ilyen módon fejeződött ki a hasonlóság: *Tökre ütött feje van ennek a gyermeknek; Tökre ütött fejű ez az ember*. Félrehallás eredményeként így módosulhatott a mondatok hangzása: *Tökkel ütött feje van; Tökkel ütött fejű ember*. Írásos adatokkal nem bizonyítható ez a feltevés. A *tökkelütött* szóösszetétel létrejöttének valószínűleg más megközelítésben is vizsgálhatjuk. A Szlavóniai szótárban (SzlavSz. III: 218) a **tök** címszó alatt olvasható ez a példamondat: *Tökē ütött* (= ostoba). A szólás értékű szóösszetételt egykor bizonyára mondatkeretben is használták. Talán így: *[Ez] töke* ('feje') *ütött ember*. Vagyis olyan személy, akinek a feje ütés, ütődés következtében lett *ütött*, más szóval *ütődött* 'sérült'. A sérült fejű (agyú) ember értelmi képességei korlátozottak lehetnek; így a *töke ütött* nyelvi szerkezethez 'buta, ostoba' jelentés társulhatott az elsődleges jelentés mellé. Érdekes, hogy az *ütődött* szavunknak még ma is van 'nem egészen tökéletes elméjű <személy>; együgyű, hibbant' jelentése (ÉrtSz. VII: 124). Ide tartozó adatként megemlítjük, hogy Jászberény nyelvjárásában a **megütközik** igének a 'megüti magát' alapjelentésen kívül ez a másodlagos jelentése: 'megörül, megbolondul' (UMTSz. 3: 1192). A *töke ütött* [= feje ütött, feje ütődött] igeneves szerkezethez hasonló szóösszetételek (*agyalágyult* <személy>, *agyafúrt* <személy>, *magvaváló* szilva, *vérehulló* fecskéfű) azért különlegesek, mert a tömörítés sajátos eszközei. A leíró grammatika rendszerében az említett szóösszetételek mellékmondatokkal egyenértékű sűrítményeként szerepelnek. – A *Tök a feje, gané a veleje* szólásunk alapján feltételezhetjük, hogy a *tök* szót önállóan is használták 'buta' jelentésben. A *tök* már 1598-ban: '<jelzőként és állítmányként> buta, dumm', 1792: 'ostoba, tökkelütött ember; dummkopf' (TESz. 3: 956). A *tök* főnév Tolnai Lajos egyik művében önállóan, névszói állítmányként 'ostoba, tökkelütött ember' jelentésben fordul elő *átv, ritk és biz* stílusértékben: *A vidéki színezés előtt ez a tökély. Aki nem hadar, az tök* (idézi: az ÉrtSz. VI: 753). – A mai beszélt nyelvből: *tök jó, tök hülye, tök meleg, tök égő, tök égés, tök söjét, tök egyforma, tökre egyforma, tökre egyezik, tök egyenes, tök ciki, tök gáz, tökre tetszik, tök menő, tök elegáns, tökmindegy, tökrészeg, töksötét, tökfedő, tökkelütött, tökfej, tökfejű, tökfilkó, tökhülye* stb. (Ért. VI: 757–8; ÉrtSz.+ 1613; ÉKsz.² 1359; Magy. szók.1999: 100 és 373, a **buta** és a **hülye** szócikkben; Parapatics 2008: 113 a **tök²** szócikkben).

A két csoportba sorolt összetett szavak, nyelvi szerkezetek és szóláshasonlatok közül a régebbieket, az évszámokkal pontosabban időhöz köthető nyelvi formákat tekinthetjük hagyományosabbnak, és nagy részük a köznyelv szintjén ma is használatos. A második csoportban vannak olyan szavak, szerkezetek, amelyek a mai beszédben ugyanúgy előfordulnak, mint a korábbi korok nyelvében, de a *tök jó* típusúak inkább újkori fejleményeknek számítanak. Nagyon nehéz megállapítani, hogy mikor kezdődhetett és mikor zárult a *tök részeg* típusú szerkezetekben a jelentésváltozás (a hasonlóságon alapuló névátvitel), amelynek során a szó szerkezeteszerű nyelvi eszközök szóösszetétellel váltak. A szóösszetétellel válással csaknem egy időben történhetett a *tök* szó elsődleges jelentésének teljes elhomályosulása, illetve a másodlagos 'nagy' és 'nagyon' jelentések megszilárdulása. Különbség van a két rendszer szavai között abban is, hogy a *tök jó* típusúak újszerűségük alapján főleg a szlengben és az ifjúsági nyelvben fordulnak elő, de „maga a jelenség is olyannyira elterjedt, hogy a városiak és vidékiek, műveltebbek és kevésbé műveltek, fiatalok és idősek, férfiak és nők egyaránt használják [ezeket a szavakat] szóban és írásban, bár nem egyforma gyakorisággal” (Parapatics 2008: 8).

A *tök* előtagú szóösszetételek és a *tök* elemű szerkezetek összefüggésének alapja, hogy a *tök* szó jelentése – történeti adataink szerint – fokozatosan gazdagodott egymással is összetartozó mellékjelentésekkel. A metonimikus jelentésváltozások eredményeként a *tök* szó még bizonyos ideig (talán a 19. század végéig) még az érzéki valóság szintjén maradt a *tök* 'fej' szóban és ezekben az szóösszetételekben: *tökfej, töksötét, tökrészeg*; majd a *tök* szó a konkrét nyelvi síkról átkerült az elvont nyelvi síkra. „Az elvont síkra átkerülő szóról lehámlik minden jegy, ami az érzéki valóságban hozzá tapad, [így] az igazi érzékletessége megszűnik” (Hadrovics 1992: 69, 174 és MNyt. 2003: 868 „A konkrét → absztrakt és az absztrakt → konkrét jelentésváltozás” című fejezetben). Valószínűtlen, hogy a *tök egyforma, tök jó, tök ciki* kifejezésekben az *egyformaságot*, a *jó* és a *ciki* fogalmát a *tök* szóval megnevezett fogalomhoz hasonlítjuk. „Ebből egyaránt következik, hogy egy-egy szó csak úgy kerülhet át az elvont síkra, ha már eredet érzékiségében is elég általános a jelentése” (Hadrovics 1992: 69–70).

Kálmán László szerint a *tök jó* etimológiája azért is bizonytalan, mert nem tudjuk, „vajon melyik szóval [szerkezettel] függhet össze a *tök jó, tök ciki* stb. kifejezésekben előforduló *tök*. Erre

a kérdésre azonban nem tudok megnyugtató választ adni. Két elképzelést ismerek. Az egyik szerint a *tökéletes(en)* rövidítése a *tök* abban, hogy *tök jó*. A másik szerint (a TESZ. is ezt mondja) dokumentálható a *buta, mint a tök* és a *tökfej* hatására jött létre a *tökhülye*, és ebből pedig általánosítható volt a *tök* elötagnak a fokozó ’abszolút, tökéletesen’ értelme. Még az is lehet, hogy a két alternatív forrás egyszerre hatott, ott volt a *buta, mint tök* és a *tökhülye*. Majd a *tök jó* létrejöttében mindezeknek volt szerepük. Az ilyen többszörös etimológiák [kiemelés: P. J.] ritkák ugyan, de léteznek (Kálmán 2011). Az általam felsorolt nyelvi adatok és a hozzájuk tartozó elemzések megerősítik Kálmán Lászlónak azt a feltevését, hogy a mai *tök jó* típusú, divatszó jellegű nyelvi szerkezetek elsősorban a *tök* elemű nyelvi szerkezetek hatására jöhettek létre.

A nyelvi kapcsolatok kontrasztív nyelvészeti kutatásához tartozó adatként megemlítem, hogy a *tök jó* típusú szerkezetek megfelelői megvannak az európai nyelvekben. Feltételezem, hogy a távolabbi országok nyelvében is. A *tök jó* és a vele rokon szerkezetek részben a szleng, részben a népnyelv szókincséhez tartoznak. Mivel a szleng jelenségként ’abszolút univerzálé, [hiszen] létezése minden emberi nyelvben törvényszerű volt [és ma is az] [...] A szleng nem egyszerűen nyelvi, hanem „emberi” univerzálé” (Kis 2001). A német nyelvben van megfelelője a magyar nyelvi *ostoba, mint a tök*, a *tökcsupasz, tökfedő, tökfej, tökfejú, tökfilkó, tökkelütött, tökkipasz, tökmindegy, tökrészeg, töksötét* és az *ugyanaz tökben* jelentésnek (Halász 1986: 993, 995). Az olasz nyelvben is léteznek a magyar *tökfedő, tökfej, tökfilkó, tökhülye, tökkelütött, tökmindegy, tökrészeg, töksötét* szerkezetek megfelelői (Koltai-Kastner-Juhász 2000: 975–6). A francia nyelvben ugyancsak van megfelelője ezeknek a magyar nyelvi lexémáknak: *tök, tökfej, tökfilkó, tökkelütött, tökrészeg* és *tökfedő* (Eckhardt 1984: 2142–3). Az angol nyelvből ide sorolható jelentésbeli megfelelések szavai: *tökfedő, tökfejú, tökfej, tökfilkó, tökkelütött, tökrészeg, töksötét* (Ország 1994: 1950–1). Az orosz nyelvben is létrejöttek a *tök* szóval kapcsolatban álló újabb lexémák. Ezek összevethetők ezekkel a magyar szavakkal: *tökfedő, tökfej, tökfejú, tökfilkó, tökhülye, tökkelütött, tökmindegy, tökrészeg* (Hadrovics 1974: 1004–5).

Némi ellentmondás mutatkozik abban, hogy a fent említett szógyűjtemények kétféle írásmóddal közlik a *tök* elemű szerkezeteket. A régebbi, immáron szóösszetételnek tekinthető szerkezeteket egybeírják (*tökfej, tökmindegy, tökjózsan*), az újabb kifejezéseket meg külön (*tök jó, tök ciki, tök égés*). A kétféle írásmód megtartását csak az indokolhatja, hogy a régebbi szerkezetekben a *tök* elsődleges jelentése már elhomályosult, így a *tökfej* típusúknak ugyanúgy valódi szóösszetételek, mint a *kisasszony, drágakő*. Szófaj tekintetében a *tökfedő, tökfej* stb. szavak főnevek; a *töksötét, tökrészeg* melléknév és főnév egyaránt lehet a beszédben; a *tök jó, tök ciki* kifejezésekben a *tök* ’nagyon’ jelentésben határozószó, illetve a szókapcsolat egésze is határozószó. Mivel a *tök* előtagú szerkezetek koruk és szófaji értékük, mondatbeli szerepük alapján nem homogének, ezt kétféle írásmóddal (egybeírás, ill. különírással) lehet érzékeltetni.

Van-e igazság abban az állításban, hogy a divatszók azért veszélyesek nyelvünkre, mert nyakra-főre való használatuk során szavak szorulnak háttérbe, így szegényedik alapszókincsünk. A feltevés cáfolatában kiindulópontunk lehet a divatszó definíciója: „a divatszó egy ideig gyakran használt, de hamar elavuló szó” (ÉKsz.²). „Ha egy divatszó hamar elavul, lehetetlen, hogy bármilyen szókészleti elem létét veszélyeztetné, hiszen ahhoz, hogy egy-egy szó egy másik terjedése miatt elavuljon, általában hosszú évtizedekre, sőt évszázadokra van szükség. Ebből következően azok a szókészleti elemek, amelyek esetleg csakugyan kiszorítanak más szavakat a használatból, éppenséggel nem lehetnek divatszók” (Lanstyák 2007: 197–8).

A *tök jó* típusú nyelvi szerkezetek fennmaradását, divatszóként való továbbélését megjósolni nem lehet. Tapasztalataink szerint ugyanúgy háttérbe szorulnak majd a mindennapi beszédben, mint a nemrég még oly igen preferált *állati jó, bitang jó, baromi jó* kifejezések. A szlengből és az ifjúsági nyelvből származó divatszavaink népszerűsége ugyanis csak addig tart, amíg fel nem bukkannak a legújabb szavak, kifejezések. A mindennapi beszédben kisebb zavarok támadhatnak abból, hogy az idősök képtelenek figyelemmel kíséreni a fiatalok legújabb szótalálmányait. Kevés felnőtt tudja például azt, hogy „a gyakori, divatos *tök jó, csúcs* kifejezéseket felváltotta a *kajak, a király*, és úgy tűnik, hogy a *zsír* a legnépszerűbb ugyanannak a szemantikai tartalomnak kifejezésére” (Laczkó 2007). Egészen furcsa, hogy újabban a *durva* szónak pozitív értékű++ minősítő jelentése is van az ifjúsági nyelv efféle mondataiban: *Durva ez a pasi*, azaz: ’jó megjelenésű’. *De durva göncöt vettél fel!*, azaz: ’jó (érdekes) ruhát vettél fel’.

A tanulmányban felsorolt nyelvi adatok azt is példázzák, hogy a szókincsben létező nyelvi rendszerek rendszerekké állnak össze. A szavak közti jelentéskapcsolatokra érvényes ez a summás megállapítás: egy-egy szójelentésnek sokféle kapcsolódása lehetséges a valóság tárgyainak, jelenségeink bonyolult relációja, meghatározottsága alapján. A jelentésszavak kapcsolatainak ismeretében feltárulhatnak előttünk azok a ma már ismeretlen objektív szituációk (beszédhelyzetek), amelyek alapul szolgáltak egy-egy új, rendszerint származtatott szójelentés kialakulásához.

SZAKIRODALOM

- Csokonai-szók. = Jakab László–Bölcskei András 1993/1997. *Csokonai-szókincstár I.* KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Dugonics 1820 = Dugonics András: *Magyar példabeszédek és jeles közmondások.* Szeged.
- Egészségügyi ábécé 1970 = Jelinek Harry (főszerk.): *Egészségügyi ABC.* Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Eckhardt Sándor 1984. *Magyar–francia szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKSz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2002. *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László (főszerk.) 1959–1962. *Magyar nyelv értelmező szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz + = Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár +.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1974. *Magyar–orosz szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Halász Előd 1986. *Magyar–német szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán László 2011. A tök etimológiája. *Nyelv és Tudomány*, 19.
- Kis = Kis Tamás 2001. Nyelvi univerzálé-e a szleng? Angol nyelven: Is Slang a Linguistic Universal. *Revue d'Etudes Française* 11: 125–41. Továbbá: http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/tanulmanyok/szluniv_hun.htm
- Koltay-Kasztner Jenő–Juhász Zsuzsanna 2000. *Magyar–olasz szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.
- Laczkó Mária 2007. Napjaink tizenéveseinek beszéde szóhasználati jellemzők alapján. *Magyar Nyelvőr* 131: 173–84. www.c3hu/~nyelvor/period/1312/130205.pdf.
- Lanstyák István 2007. Általános nyelvi mítoszok. In: Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Gramma Nyelvi Kiadó – Tinta könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest.
- Magy. Népr. Lex. = Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNyt. 2003 = Kiss Jenő–Pusztai Ferenc: *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Budapest.
- NyKk. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1986. *Nyelvművelő kézikönyv.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Országh László 1994. *Magyar–francia szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Parapatics Andrea 2008. *Szlengszótár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Sárosi Bálint 1998. *Hangszerek a magyar néphagyományban.* Planétás Kiadó, Budapest.
- SzlavSz. = Penavin Olga 1970–1978. *Szlavóniai (kórógyi) szótár I–III.* Fórum Könyvkiadó, Újvidék.
- TESz = Benkő Loránd (főszerk.) 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 2010. *Új magyar tájszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pesti János
ny. egyetemi docens

Kovács László: Fogalmi rendszerek és lexikai hálózatok a mentális lexikonban. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 150. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2013. 261 lap

A jelen kötet Kovács László két évvel ezelőtti, 2011-ben megjelent könyvének átdolgozott, bővített kiadása. Ez a tény már önmagában sokat elárul a kötet újszerűségéről és relevanciájáról, a téma ugyanis a hálózat kutatás, illetve annak alkalmazása a nyelvészetben belül. A terület még egy annyira friss és felemelkedőben lévő diszciplínának számít, hogy szinte nap mint nap születnek újabb eredmények, amelyek a kutatót felvetései és következtései újragondolására sarkallják. Az újragondolás folyamatába kínál betekintést maga a kötet is.

A könyv célja, hogy pontosabb képet alkosson a mentális lexikonról, és e cél elérése érdekében két diszciplínát egyesít: a már hagyományosnak tekinthető pszicholingvisztikát és a viszonylag új tudománynak számító hálózat kutatást. Bár a pszicholingvisztikai kutatások gyakran támaszkodnak hálózatalapú megközelítésekre a mentális lexikon felépítésére vonatkozóan – lásd például Libben (2006) konnekcionista modelljét vagy Aitchison (2003) pókhálómodelljét –, a hálózatközpontú szemléletmód, azaz a hálózatokkal kapcsolatos jelenségekből kiinduló vizsgálódások még újszerűnek tekinthetők a nyelvészet területén. A hálózatalapú és hálózatközpontú szemléletek kombinálásából adódóan számos izgalmas puzzle vetődik fel a mentális lexikont illetően, ezek közül a szerző három konkrét kérdésre keresi a választ könyvében: 1) milyen karakterű a mentális lexikon, illetve az egységek közötti kapcsolatok felépítése; 2) mennyire hasonló vagy eltérő a mentális lexikon szaknyelvi szerveződése szakemberek és laikusok körében; és 3) hogyan lehetséges internet-felhasználók bevonásával szóasszociációs adatokat nyelvészeti kutatásokra felhasználni.

A kötet két fő egységből áll. A 2–4. fejezetek elméleti alapúak, megismertetik az olvasót a mentális lexikon és a hálózat kutatás hátterével és azok legfontosabb felvetéseivel, eredményeivel. Az 5–7. fejezetek empirikus jellegűek, a szerző által kifejlesztett, internetalapú szóasszociációs kutatás, az Agykapocs eredményeinek bemutatása és kritikai tárgyalása a fent vázolt három kérdés függvényében. Az utolsó, nyolcadik fejezet röviden összefoglalja a kötet fő téziseit. A könyv végén számos hasznos melléklet található, többek között a hálózatelmélettel kapcsolatos szavak angol–magyar miniszótára, illetve ezek magyarázata. A továbbiakban fejezetről fejezetre haladva értékeljük a könyvben megfogalmazottakat.

A kötet leghangsúlyosabb, azaz 2. fejezete (*Fogalmi szerveződés és mentális lexikon*) a mentális lexikon struktúrájáról alkotott korábbi elméleteket mutatja be. A fejezet Steven Pinker (2006: 83) idézetével indít, amely szerint „minden ember agyában van egy szótár és egy fogalomtár, melynek tagjaira a szavak vonatkoznak (mentális lexikon), valamint egy szabályhalmaz, mely meghatározza, hogy a szótár elemei hogyan kapcsolódnak össze, és miként fejezik ki a fogalmak közötti viszonyokat (mentális grammatika)” – azaz a szavakról és azok lehetséges kombinációiról alkotott tudásunk Pinker véleménye szerint elkülönül egymástól. Bár a szerző megjegyzi, hogy Pinker definíciójával több kutató nem ért egyet, kicsit diszonzáns érzetet kelt az olvasóban a fejezet elején ez az idézet annak fényében, hogy a fejezet (illetve maga a kötet is) erősen támaszkodik a mentális lexikon kognitív nyelvészeti megközelítésére (és amely többek között nem ért egyet a szemantika és a szintaxis szétválasztásával).

A pszicholingvisztikában hagyományosan két szintet szokás megkülönböztetni a mentális lexikont illetően – a fogalmi és a lexikai (megjegyzendő azonban, hogy a pszicholingvisztika egyik fő kutatási területe a mentális lexikon szintjeinek a vizsgálata, így az előbbi állítás meglehetősen leegyszerűsíti ezt a komplex témát). A szerző nem bonyolódik bele a szintekkel kapcsolatos kutatások nehézségeibe, helyette a mentális lexikon elemeit olyan egységként kezeli, amelyek egyesítik a különböző szinteket – azaz egyszerre tartalmaznak szemantikai, szintaktikai, morfológiai, fonológiai

információkat, és nem vizsgálja, hogy ezek az információk mikor és milyen szinteken jelenhetnek meg. Kovács László szerint tehát a mentális lexikont leginkább egy továbbfejlesztett hálómodellel lehet a legjobban ábrázolni, amely egyesíti a hálózatalapú és hálózatközpontú szemléleteket – azaz a kapcsolatok nem egyenrangúak, hanem irányítottak és súlyozottak, és a fogalmi kategóriák felépítése hasonlíthat a kognitív nyelvészet egyik sarkkövének tekintett prototípus-elméletben megfogalmazottakhoz.

A 3. fejezet (*Hálózat kutatás*) nézőpontot vált, és áthelyezi a hangsúlyt a pszicholingvisztikáról a kötet másik nagy elméleti hátterére, a hálózat kutatásra, megismertetve az olvasót annak alapjaival. A hálózat kutatás abból a feltételezésből indul ki, hogy hálózatok mindenhol vannak (legyenek azok természetesekek vagy mesterségesek), és ezek olyan hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek matematikai úton – gráfok segítségével – leírhatók. A komplex hálózatok felépítésére kétféle elképzelés született. Az úgynevezett random hálózatok véletlenül alakulnak ki, vagyis az elemek és a közöttük lévő kapcsolatok véletlenszerűen oszlanak el. A másik véglet a teljesen rendezett hálózat, ahol minden elem egyenlő számú kapcsolattal rendelkezik. A szerző rámutat arra, hogy a valós hálózatok valahol e két véglet között helyezkedhetnek el, és működésük hatványfüggvénnyel írható le: csupán néhány elem rendelkezik nagyon sok kapcsolattal, majd a kapcsolatok számának csökkenésével egyre több az adott kapcsolatokkal rendelkező elemek száma. Az ilyen típusú hálózatokat skálafüggetlen hálózatnak nevezik. A szerző kiemeli, hogy leginkább ez a modell mutatható ki a nyelvben.

A 4. fejezet (*Hálózat kutatás és nyelvészet*) az előző fejezet elméleti keretét alkalmazza a mentális lexikonra, így a 4. fejezetet a 2. fejezet továbbgondolásának tekinthetjük. A hálózat kutatás eredményeinek alkalmazása több szempontból is előnyös a nyelv vizsgálatához. Először is, összehasonlíthatóvá válnak a nyelv különböző hálózata, amelyek a következők: 1) a nyelvtani hálózatok (ahol a kapcsolat az egymást követő szavak és mondatok között jönnek létre); 2) a szemantikai hálózatok (amelyek elsősorban a mentális lexikont érintik, és a szavak közötti asszociációkra épülnek); 3) a beszélők közötti hálózatok (amelyek nyelvi formák, divatok elterjedésével alakulnak ki); és 4) a neurális hálózatok (amelyek az agyban tárolt információk között húzódnak). Másodsor, kvantifikálhatóvá válhatnak a hálózatok felépítésének a jellemzői, amelyek így akár számszerű összefüggésekkel is leírhatóvá válnak.

Felmerül a kérdés, hogy miként lehet olyan adatokat nyerni a szemantikai hálózatokról – azaz a mentális lexikonról –, amelyek elősegíthetik annak akár matematikai úton való leírását. Erre a kérdésre a szerző által kifejlesztett, internetalapú szóasszociációs adatbázis, az Agykapocs a válasz, amelynek pontos részleteiről az 5. fejezetben (*Az Agykapocs-kutatás*) olvashatunk. A 2008-ban indított Agykapocs-projekt fő célja, hogy létrejöjjön egy olyan szóasszociációs adatbázis, amelyben a szavak hálózatot alkotnak. A szóasszociációk megadásában bárki részt vehet az interneten keresztül (<http://www.agykapocs.hu>). A rendszer egyszerűen működik: fix hívószavakra kell bármilyen választót megadni. A program különlegessége, hogy nincs korlátozva sem a hívószó, sem a választó alakja, így azok lehetnek szótári szavak, toldalékolt szavak, tulajdonnevek vagy akár szókapcsolatok is. További sajátosság, hogy minden egyes választószóként megadott asszociáció hívószóvá válhat, ennek köszönhetően folyamatosan bővül a hívószavak köre.

Az évek során a szerző egy elképesztően gazdag, és Magyarországon egyedülálló szóasszociációs adatbázist állított össze. Mivel az asszociációk gyűjtése számítógép segítségével történik, a szoftver azonnal feldolgozza a beérkező adatokat, így folyamatosan naprakész statisztikai adatok állnak a kutató rendelkezésére. Az adatbázisban számtalan rákérdezés lehetséges – megnézhetjük például, melyek a leggyakoribb választószók (konkrétan: *pénz, autó, jó, sok, kevés, pihenés* – lásd 3. melléklet), illetve rákereshetünk egy adott hívószó kapcsolataira is – korra, nemre, végzettségre való tekintettel. Mindez páratlan lehetőséget kínál további nyelvészeti kutatások elvégzéséhez – legyen szó szemantikai, szociolingvisztikai vagy akár alkalmazott nyelvészeti kérdésekről.

Habár a szerző nyíltan ír a projekt nehézségeiről, itt két fő problémakörre szeretnénk koncentrálni, amelyek részben személyes tapasztalatúak (a jelen recenzió írója 218 szóasszociáció megadásáig jutott az Agykapocs.hu-n). Az első problémakör a módszertant érinti. A kezdeti hívószólista fix, ez azt jelenti, hogy először minden bejelentkező ugyanarra a 138 hívószóra adja meg a választ (lásd 2. melléklet), ezek után a rendszer véletlenszerűen adja meg a saját adatbázisából a hívószavakat. A fix listával kapcsolatosan felmerül az a lényeges módszertani kérdés, hogy milyen (szemantikai,

grammatikai, egyéb) szempontok alapján kerültek fel rá elemek – erre sajnos sehol sem találunk a könyvben választ. További probléma, hogy a hívószavak piros színnel jelennek meg a képernyőn, és ez már önmagában elfeszítheti a válaszszót. Példának okáért az első hívószó az *alma*, amelyre a második leggyakoribb válaszszó a *piros* (a *körte* után, lásd 4. melléklet). Véleményünk szerint ez azért alakult így, mert a hívószó piros színű. Ennek alapján már nem annyira meglepő, hogy csak a *piros* színnév fordul elő az 50 leggyakoribb válaszszó között (lásd 3. melléklet). Szintén módszertani kérdés a potenciális hívószavak kiválasztása. Bár kifejezetten üdvözlendő, hogy egy adott válaszszóból hívószó válhat, nem világos, hogy nyelvészeti kutatások szempontjából milyen relevanciája van az olyan hívószavaknak (amelyek eredetileg válaszszóként kerültek a rendszerbe), mint például *Gordon Gekko*; *Patacsata*; *ismerem, nem ismerem, ő lenne*; *török líra*; *habos rába*; *minden elérhető*.

A második problémakör az adatok megbízhatósága, amelyről egyébként a szerző is hosszabban ír. Egyfelől felmerül a kérdés, hogy mennyire számíthat valónak egy válaszszó mint a legelső asszociáció. Tény továbbá, hogy a megadott szóasszociációk kontextus nélküliek, így nem valós nyelvhasználatot tükröznek – hacsak a korábbi hívószavakat nem tekintjük kontextusnak. Mindezt jól példázza a recenzens körülbelül 214. hívószava, a *pusztaság*, amelyre a válaszszó az *ugar* lett (noha az *ugar* nem képezi a recenzens mindennapos szókincsét). Vélhetően azért fordult ez elő, mert ötven szóval korábban az *ugar* szerepelt hívószóként. Megjegyzendő azonban, hogy mindezek a szóasszociációs kutatások általános problémái, amelyek nem vonnak le semmit a szerző nagyszabású és Magyarországon valóban példa nélküli projektjének az érdemeiből.

A 6. fejezet (*Szaknyelv és mentális lexikon*) az Agykapocs-kutatás egy gyakorlati alkalmazását mutatja be, konkrétan azt vizsgálja, hogy vannak-e különbségek a gazdasági végzettségűek és a nem gazdasági végzettségűek lexikonának a szerveződésében. A válasz egyértelműen pozitív: a mentális lexikonra hatással van a szakmai tudás abban a tekintetben, hogy a szaktudás mélyülésével több kapcsolat alakul ki a szaknyelven belül, és ezek a kapcsolatok meg is erősödnek. Ugyanakkor a kapcsolatok felépítésére hatással van az életkor is – a szakmai ismeretek bővebb enciklopédikus tudást és gazdagabb kapcsolati hálót eredményeznek. Bár a következtetések első látásra egyértelműnek tűnhetnek, fontos megjegyezni, hogy alig van olyan empirikus kutatás, amely a mentális lexikon szaknyelvi felépítését vizsgálja, így a szerző következtetései újszerűek.

A 7. fejezet (*Hálózatok a mentális lexikonban*) az Agykapocs-kutatás eredményeire, illetve a hálózatok elméleti keretére támaszkodva a mentális lexikon hálózatos tulajdonságát mutatja be. Ennek alapján az Aitchison-féle (2003) pókhálómodell helyett a szerző a gráfokkal ábrázolt modellt javasolja, amely a hálózatszerű elrendezés mellett képes a fogalmak között húzódó súlyozott és irányított kapcsolatokat is megjeleníteni. Az eddigi kutatások alapján feltételezhető, hogy a mentális lexikont egy dinamikus, egyszerre több szinten együttműködő hálózatos rendszer alkotja, számos alhálózattal, amelyek a következők: 1) a nyelvtani háló (a nyelvtani elemek hálózata); 2) a szemantikai háló (az adott fogalommal kapcsolatos szemantikai kapcsolatok); 3) a szaknyelvi háló (egy fogalmi körhöz tartozó kifejezések hálózata); 4) az asszociatív háló (a gyakori közös előforduláson alapuló kapcsolatok hálózata); 5) a személyes háló (adott személyre jellemző kapcsolatok); 6) a kulturális háló (adott kultúrára jellemző kapcsolatok); 6) a kollokációs háló (együtt használt szavak, állandó kifejezések hálózata); 7) a fonetikai háló (hasonló hangalakú szavak közötti kapcsolatok); 8) az enciklopédikus háló (a világról tárgyi ismereteket tartalmazó hálózat); és 9) az ekvivalenciaháló (idegen nyelvet beszélők körében egy nyelv szavait kapcsolja egy másik nyelv szavaihoz). Az alhálózatok mindenképp egyedi módon kombinálódnak, az egyén korától, nemétől, érdeklődésétől, végzettségétől stb. függően – és ugyanezen okoknál fogva az alhálózatok is folyamatosan változnak: bővülnek, szűkülnek, vagy aktívabb/passzívabb állapotba kerülnek.

Összességében tehát elmondható, hogy „a nyelv egy komplex hálózat” (193), amelynek felderítése még javában folyik. Kovács László kötete azonban egyértelműen és megnyugtatóan bebizonyította, hogy a hálózatok eredményeinek alkalmazása, illetve az általa kifejlesztett Agykapocs-kutatás és az abból származó adatok nagyban hozzájárulhatnak a mentális lexikon struktúrájának minél pontosabb megismeréséhez. A könyv gazdag szakirodalmi háttere, könnyed és olvasható stílusa, ugyanakkor kritikus – és nem ritkán önreflexív – hangvétele olyan munkát eredményezett, amelyet élvezettel forgathatnak a téma iránt érdeklődők. Szívvel ajánljuk a kötetet hallgatóknak, doktoranduszoknak és a nyelvészet (és hálózatok kutatás) különböző területeivel foglalkozó kutatóknak egyaránt.

SZAKIRODALOM

- Aitchison, Jean 2003. *Words in the Mind*. 3. kiadás. Blackwell, Oxford–Malden.
- Libben, Gary 2006. Why study compound processing? An overview of the issues. In: Gary Libben–Gonia Jarema (eds.): *The Representation and Processing of Compound Words*. Oxford University Press, Oxford, 1–22.
- Pinker, Steven 2006. *A nyelvi ösztön*. Typotex, Budapest.

Benczes Réka

habilitált egyetemi adjunktus
ELTE BTK Amerikanisztika Tanszék

A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe. Szerk. Szikszainé Nagy Irma. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 207 lap

A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványaként ismét egy konferenciakötet tarthatunk kezünkben. A 2012. január 12-én megtartott rendezvény témájára utal a kötet címe is: *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe*. (A kutatást és a publikáció elkészítését is a TÁMOP 4.2.1/B-09/KONV-2010-0007 projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg).

A konferencia szervezője és a kötet szerkesztője Szikszainé Nagy Irma, aki egyben a kutatócsoport vezetője is. 14 tanulmányt tartalmaz a kiadvány, amelyek egy része alkalmazkodik a címben megjelölt témához, másik része csak bizonyos pontokon érintkezik vele. A szerkesztő bevezetőjét olvasva globális képet kapunk a tanulmányokról.

Szikszainé Nagy Irma: Bevezető gondolatok

A bevezető a szándék és az eredmény tükrében tárja elénk a kötetben fellelhető tanulmányokat. Az egészből halad a részek felé, azaz szembesíti az általános cél megjelenését az egyes dolgozatokban. „A cél [...], hogy a figuráknak a szövegszerkezetben és stílusstruktúrában játszott szerepére vizsgálatainkkal rávilágítsunk” (7). Mint okot említi, hogy mivel a szó szerepének háttérbe szorítása tapasztalható, a grammatikai viszonyok még hangsúlyozottabbá válnak. Ebből következik, hogy a szerkezet, amely jelentéshordozó, a „figurák konstruáló hatásából szerveződik”. Kiindulópontként említi a különböző tudományterületek találkozását ebben a konferenciaanyagban. (Meggjegyezhetjük, hogy ez a találkozás a stíluselmzéseket tartalmazó kötetekben, a stilisztikai vizsgálatokban szinte mindig fellelhető.)

Mely tudományterületekről van szó? Stilisztika, retorika, szövegnyelvészet, szemantika, grammatika. A címben jelzett vizsgált témában megfigyelhető, hogy a szövegben a stilizáltság, a retorizáltság és a poétizáltság eszközei összefonódnak, egymásra épülnek. Vitatémaként jelenhet meg az is, hogy mi az alakzat. A szóképektől való elválasztása már az ókori retorikában is megtalálható. Míg a szókép a szemantikai változás bekövetkezése, az alakzat a nyelvi struktúrában létrejövő változás, amely hatását tekintve figyelemkeltőbb a nem alakzatos formánál.

Az átalakítás módja szerint klasszikusan négy alpművelet jelenik meg: adjekció, detrakció, transzmutáció és immutáció. A szövegben nem külön élnek, de gyakran több művelet összefonódhat, azaz alakzattársulás jöhet létre. A domináns, a mű nagyobb részét átfogó alakzat szerkezeti, kompozíciós elvvé válhat.

A szerkesztő véleménye az, hogy a tanulmányok több vitás, illetve megvizsgálendő kérdésre hívják fel a figyelmet, amelyre a konferenciakötet olykor választ ad, máskor kijelöli a további vizsgálódás útját. Melyek ezek a kérdések? A kutatócsoport vezetője szerint, az alábbiakban körvonalazhatók:

- „1. Mit tekintünk alakzatnak, és milyen elméleti keretben?
2. Milyen összefüggésekre világhatunk rá alakzat és kogníció, alakzat és nyelvhasználat között?
3. Mely alakzatok tesznek szert elsődlegesen szöveg- és stílusstruktúrát alakító szerepre?
4. Mely alakzatok dominanciája teremti meg a szövegek értelemszerkezetét? Miként épül rá a stílusstruktúra a mű értelemszerkezetére? Van-e, lehet-e jelentésteremtő hatása a stílus-szerkezetnek?
5. Mennyiben járulnak hozzá az alakzatok a szépirói, a mindennapi vagy a mediális nyelv szövegszerveződéséhez, stílussteremtéséhez?
6. Jellemző-e egy-egy alkotóra bizonyos alakzathasználat?
7. Köthető-e egy-egy alakzat uralkodó volta meghatározott műfajhoz?
8. Mi az egyes alakzatok hatóköre és funkcionális értéke egy-egy konkrét szövegben?” (8).

E kérdésekre keresett és adott válaszok hozzájárulhatnak a szöveg- és stílusszerkezet, valamint az alakzathasználat összefüggésének tisztázásához.

A korpuszok, a vizsgálandó szövegek valóban tarka képet mutatnak. Szokatlan is ilyen heterogén jellegű és indíttatású anyagot nagyjából hasonló célú vizsgálat tárgyának látni. A 17. századi levéregény, a szakrális szöveg, a szépirodalmi szöveg (modern próza), az internetről letöltött társalgási szöveg (Facebook), a televíziós vitaműsor, a popkultúrából származó dalszövegek, az eredeti nyelvű és a fordítás összehasonlítása is állításokat (hipotéziseket) igazoló szövegeként funkcionál.

A forrásanyag heterogenitása ellenére a gondolatisága több szinten hoz újat, kapcsolódik a kutatott témához. Például olyan alakzatok lesznek a vizsgálat tárgyai, amelyek ritkábban szerepelnek az elemzésekben: *préteríció*, *obszkráció*, *aposztrofé* és a *litánia* mint „megállíthatatlan beszédfolyam”. Példa lehet az ellentétéről szóló vizsgálat, amely három dolgozatban az implikátúra pragmatikai fogalmával kapcsolódnak össze az alakzatok – elsősorban a gyenge implikátúra kérdéskörét elemezve, illusztrálva. Növumként a rím szerepét kapcsolja a szélesen értelmezett alakzat fogalmához a dolgozat szerzője: kognitív, funkcionális elméleti háttérrel” (9).

Mint a bevezető szerzője is kiemeli „A legfeltűnőbbek [...] azok a dolgozatok, amelyek alakzatértelmezésből átvezetnek a nyelvtudomány legújabb megközelítésmódjára felé. Például ilyen a pragmatikai nézőpont, mely figyeltet arra, hogy a diskurzusjelölőknek mi a rendeltetése és hatása a szövegben, esetleg a szöveg hangos megjelenítésében. Egy dolgozatban az implikátúra pragmatikai fogalmával kapcsolódnak össze az alakzatok – elsősorban a gyenge implikátúra kérdéskörét elemezve, illusztrálva. Növumként a rím szerepét kapcsolja a szélesen értelmezett alakzat fogalmához a dolgozat szerzője: kognitív, funkcionális elméleti háttérrel” (9).

Elfogadhatjuk a kutatócsoport vezetőjének átfogó, elemző megállapítását, amely szerint az alakzatoknak a szövegben történő megjelenése, kohéziós funkciója mind a szöveg struktúrájának, mind az adott korpusz stílusstruktúrájának megteremtésében igazolhatóan domináns szerepet kap. Miről vallanak a dolgozatok?

Domonkosi Ágnes: *Lehet-e a préteríció struktúrát meghatározó alakzat?*

A szerző először a préteríció alakzat egyértelműsítését végzi el. Figyelemre méltó eljárásnak minősíti, amelyben a megnyilatkozó azáltal mutat be valamit, hogy kiemelten felhívja a figyelmet arra, hogy nem beszél róla, mellőzni fogja. A préteríció detrakciós alakzat, de sajátos megjelenési formában: a szöveg maga hívja fel a figyelmet a hiányra.

A vizsgált szövegek a szépprózától a szónoki beszédig terjednek. A cím világos, azt kapjuk, amit a szerző ígér. A préteríciónak mint szöveg- és stílusstruktúrát szervező elvnek sajátossága az, hogy lehet az egész műre kiterjedő, azaz ismétlődő alakzat, de lehet csak szöveget indító, figyelemkeltő vagy a szöveg zárásában is megjelenő, ismétlődő alakzat. Néha kiemelt szerepet kap a préteríció, máskor a stílusesszók kombinációjának a része.

Illusztrációképpen a szerző bemutatja a variációkat a szövegbeli megjelenítésben. Figyelmet fordít arra is, hogy mely műfajokban van jelen a préteríció (a versről is jó lenne szót ejteni!). Szemléletes annak a bemutatása, hogy szöveget vagy szövegrészt érint ez az alakzat. Megállapítja továbbá, hogy a préteríció az ismétlés és a felsorolás alakzatával van kapcsolatban, sőt az ironia lehetőségét is magában hordja, hiszen önmagában is metapragmatikai természetű.

A prétericiónak más alakzatokkal társulva, fontos szerepe lehet a szöveg- és a stílusstruktúrában; lehetőségét az teremti meg, hogy nem pusztán detrakciós eljárás, hanem alakzatként konvencionizálódott metapragmatikai reflexió.

Jenei Teréz: Stilizációs eljárások stílusalakító szerepe Babits szépprózájában

Jelen tanulmány a stilizációt, a stílusalakító szerepnek a bemutatását vállalja Babits korai próza írását választva korpuszul. Vizsgálatának középpontjában nem az alakzatok struktúráit alakító szerepe áll, bár találhatók érintkezési pontok. Ennek határozottabb, egyértelműbb szándékosságát szívesen olvastuk volna a dolgozat elején, hogy felleljük benne a tudatosságot a véletlenszerű helyett.

A stilizáció fogalomkörének tisztázása, a saját elemzési szempontjából választott jelentésének elkülönítése figyelemfelkeltő szándékú. A lehetőségek közül a stilizáció négy jelentését emeli ki: *a szerepjátszás; a tradíció újraértelmezése; műviség; ornamentika* (25), és azt szándékozik megállapítani, ezek milyen alakzatokban „bomlanak ki”, és vannak jelen a szövegben. Megállapítása szerint a „szövegtervező szerepet az ellentét alakzat jelenléte tölti be” (26).

Nem annyira a szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó, mint inkább a stíluskohézióra utaló következtetések uralkodnak az elemzésben. A kor (Babits korának) uralkodó stílusjegyei jelennek meg az elemzett novellában, állításait hitelesen illusztrálják a szöveg idézetei. Vitatnám a szecesszióra vonatkozó megállapítást: „a szecesszióra jellemző rúthoz, háttorzongatóhoz való vonzódás tükröződik a bizarr látomás anatómiai pontosságú részleteiben” (33). A szecesszió a stilizált szépség megjelenése a stílusban, igaz jelen van a sejtelmesség, de nem mint „rút és háttorzongató”. Inkább a szürrealizmusra jellemző a „bizarr látomás”. Az ellentét kiemelt szerepe a kontraszteremtés, ezt érdemes megállapítani.

Olykor az alakzat-szókép kérdésköre is felmerül, ilyen például a metalepszis; ezen kívül irodalomesztétikai észrevételek is megjelennek a dolgozatban. Az összegzésben saját gondolatmeneténél lezárásaként megállapítja a szerző: „Az elemzés igazolta, hogy a stilizáló eljárásokat lebontó alakzatok jelentős mértékben hozzájárulnak a széppróza nyelvének megújításához, a novella műfaji keretének fellazulásához” (36).

Kazamér Éva: Az ismétlés alakzattípusainak szerepe Parti Nagy Lajos Angyalstop című kötetében

A szerző a „Témaválasztás” belső címet adta a dolgozatot indító fejezetnek. Benne a célját összegzi, azaz egy alakzattípusnak, az ismétlésnek a funkcióját szándékozik bemutatni. Idézve: „az ismétlés – mint formateremtő stilisztikai alakzat – hogyan vesz részt a művek [jelen esetben versek R. M. E.] szövegstruktúrájának szervezésében, milyen módon járul hozzá a szövegelemek alakításához” (38). Tehát előljáróban arról tájékozódhatunk, hogy mit szándékozik vizsgálni, és nem arról, hogy miért ezt a művet és alakzattípust választotta.

Az ismétlés fogalmának és lehetséges funkciójának a tisztázása, kijelölése fontos eligazítás. „Az ismétlés [...] általánosan mondható szövegszerkesztési eljárás” (38) – írja a szerző. Az ismétlés figura-, alakzattípus-jelleget a Fónagy Iván által definiált idézetként helyeslehetjük. Jelen szövegben, tanulmányban azonban a „szövegszerkesztési eljárás” a szövegelméletéből vett pontosításokkal kiegészítve világosabbá válna. Vagyis a szövegelméleti és stilisztikai szempontok itt különülnek el, ugyanakkor találkoznak egy adott műalkotás struktúrájának a vizsgálatában.

A következő megállapítása is ennek tükrében nyer értelmet: „Tehát az ismétlés alakzattípusnak szerkezetet teremtő és összetartó funkciót tulajdoníthatunk” (40). (Szövegszerkezetre, stílus szerkezetre vagy a kettő találkozására, együttes előfordulására gondolhatunk?) A különböző ismétléstípusok az elemzés során funkciójukat tekintve rajzolódnak ki, és a költői szöveg hitelesíti a megállapításokat. Az elemző „otthonosan” azonosul a versszövegek stílémaival és a verbális megjelenítésben elfoglalt pozíciójukkal. Pár kiegészítő megjegyzés az elemzésekhez:

Parti Nagy Lajosnak *A kegyelet lila ásza* című verse az Ady-anafraziásban a *lettél* igealakot ismétli, Ady *nem leszek* tagadó igealakjára utalva. Érdemes lenne ehhez néhány összehasonlító megjegyzést fűzni (43). *A Rimként a nyárban* című versben az ismétlődő sorokon kívül a *no lám, no lám* (44) is megemlítendő. *A Nóta* című versben nemcsak kiejtésben azonos, de jelentésükben eltérő szavak sorakoznak, hanem a helyesírási eltérés is stíléma (*fojtatás-folytatás*) (44).

A dolgozat összegzéseként megállapítja a szerző, hogy ezek az alakzattípusok (az ismétlések) részt vesznek a szövegek struktúrájának szervezésében, tagolásában, és a befogadó jelentésképzésére

nagymértékben hatással vannak. A versszövegek elemzésében a pragmatika mint szempont végig jelen van.

Kiss Sándor: A hasonlatok rétegei és a szimbolikus jelentés (Gide: Pásztorének)

A vizsgálat tárgyát megjelölve a bevezetésben kiemeli a szerző, hogy a szimbolikus jelentés a hasonlítást tartalmazó szövegrész segítségével jut érvényre. Összességükben a hasonlítások koherens módon járulnak hozzá a mű globális jelentéséhez. Az elemzett műben a hasonlítások négy rétege különül el Gide: *Pásztorének* című munkájában:

- bibliai példázat,
- látás, hallás érzékelési területének egymásra vonatkoztatása (a színeket a vak lánynak a hanghatásokból kell megértenie),
- fény és homály – ismét bibliai igazolás,
- fény-sötétség (*Bűn az, ami elhomályosítja a lelket*) (65–6).

A szerző igyekszik a fordításból eredő nyelvi különbségeket pontosítani, de ez mindig rejt buktatókat. A francia nyelvű eredetiről készült tanulmány például talán inkább a tartalmi ellentétek-párhuzamok jelenlétét értelmeztetné a mű egészében betöltött funkciója alapján. Az eredeti műben franciául élnek a „hasonlatok”: a hasonlítások megjelenítő ereje dominál a tartalmi koherencia szempontjából. Ezt a fordítás vajon hogyan tükrözi?

A szakirodalom stilisztikai aspektusú munkával is kiegészülhetne – mégpedig a hasonlat és a hasonlítás elkülönítésének az igazolására a dolgozatban használt értelmezéssel. Egyenesebb vonalú lenne a hasonlítás funkciója, ha nyelvi-grammatikai megjelenítéséről is szó esne, a stilisztikai funkció így igazolódna akár a szimbólumrendszer vonatkozásában is.

A vizsgálat szempontjából lényeges, hogy mit ad az író a hasonlítással az olvasónak – és a fordító hogyan adaptálja ezt a megjelenítési formát. Stilisztikai vonatkozását tekintve határozottabb kontúrokkal egyértelműbb lenne a hasonlat-hasonlítás jelentés, a szimbólum megjelenése a műben és a fordításban is. A tanulmány irodalmi, etikai, filozófiai dominanciájú, inkább tartalmi konklúziókkal.

Nagy Andrea: A mondatépítés, mondatalkotás szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe a fordítás szemszögéből

A mondatalakzatok összehasonlító vizsgálata azért is figyelemre méltó, mert a szerző az eredeti szöveg és a fordított szöveg strukturális, stilisztikai szerepére szándékozik magyarázatot adni (Laclos: *Veszedelemes viszonyok* című műve a korpusz, illetve annak egy-egy részlete; Örkény István és Benedek Marcell a fordító). A nyelv „egyéni” felhasználására, annak funkciójára kapunk hiteles magyarázatot az eredeti szövegben meglévő szerkesztésmód bemutatásával. Majd arra, hogy a feltett kérdéseket, hogyan tudja a fordító visszaadni a célnyelvben azzal a rendeltetéssel, amely az eredeti szövegben igen fontos szerepet játszott. Mind a mondatgagolás mind az interrogációra vonatkozó megállapításai hitelesek.

A szerző gyakorlatilag a fordító felelősségére is utal, és részletes elemző munkával bizonyítja vélekedését. A kérdéses témakörben a pragmatikai szerep kiemelése jelentős mind az eredeti, mind a fordított szöveg szempontjából. Az erre vonatkozó észrevételei is helytállóak. Konklúziója: „A mondatkapcsolást, mondatfűzést pragmatikai szerepe teszi Laclos regényének stílus- és szövegstruktúrát meghatározó eszközévé, és ezt a fordításban sem szabad figyelmen kívül hagyni” (79).

Nemes Attila László: Gyenge implikaturák

A bevezető részben, „helyesen”, vizsgálata szempontjából a pragmatikai megközelítést tartja célravezetőnek szerző. „A trópusok és gondolatalkzatok mentális feldolgozásából származó stílus hatás” kétségtelenül összefügg a kommunikáció által közvetített tartalommal – erre a pragmatikának, „kell hogy legyen magyarázata” (81). Igaz, de érdemes finomítani – a pragmatikai megközelítés az egyik aspektus lehet, és a tanulmány szerzője ezt a vizsgálódási irányt emeli ki. Ez azonban azt jelenti, hogy más megközelítés is lehetséges, különösen, ha a komplexitás igényével közelít a témához.

Helyes, hogy tisztázza a szerző az előforduló fogalmakat, az általa használt értékrend szerint, ezzel fejezve ki, hogy mind a trópusokra, mind az alakzatokra, elrendezésükre más elméletek is léteznek. Nagy gondot fordít a fogalmak lehetséges egyértelműsítésére, és világosan látja azt is, ahol ehhez nincsenek megfelelő alapok, módszerek (pl. illokúció, perlokúció). Az implikáció kérdéskörével ilyen aspektusból és ilyen differenciáltan a hazai szakirodalom még (tudomásom szerint) senki nem foglalkozott. A szerző affinitása, a téma iránti érzékenysége, állításainak nyelvi megalapozottsága elismerendő. A téma interdiszciplináris jellegét tanúsítja az, hogy érintőlegesen más szaktudomány eredményeit, megállapításait is citálja.

Pethő József: *A stilisztikai-retorikai alakzatok szerepe a mai szónoki beszédek szöveg- és stílusstruktúrájában*

Indításképpen az elméleti alapokra utaló bevezető sorok után a vizsgálat aspektusa és célmeghatározása következik. Az alapokra utalva a jelenkori szónoki szöveg a nyelvhasználat tárgya, illetve az alakzatoknak a szónoki beszédben történő megjelenése és funkciója. Egyértelmű a vizsgálati szempontok megválasztása és a szándék is, amely általános érvényű megállapításokat ígér a tanulmány összegzéséül.

A szónoki beszédek elemzése a bennünk használt alakzatok stílusfunkciójának a feltárásával történik. Az illusztráló bemutatást a vele kapcsolatos észrevétel követi, például a klasszikus körmondat hiányának a megállapítása a Sólyom-beszédben, majd értékelése: miért választja a szónok érveléséhez ezt az inkább értelemre ható formát. Nagyon helytálló példákkal bizonyítja állítását a szerző például a Dezső Tamás-szövegben, az anaforák emelkedett, ünnepi, olykor patetikussá tevő funkcióját a szöveg szerkezetében. Az olvasó számára minden vizsgált beszéd említett alakzatai meggyőzően bizonyítják a szerző állításait. Külön értéke a további hasonló funkciójú elemzések számbavétele és vizsgálatuk szükségességének a megállapítása. Igazolól példáinak megválasztása külön elismerést érdemel.

Sajter Laura: *Az interperszonalitás illúzióját megteremtő alakzatok Mikes Leveleskönyvében*

Bár Mikes *Leveleskönyvének* bőséges szakirodalma van, a szerző nézőpontjának és ezáltal elemzésének egy összetett, korunkra jellemző attitűd a megközelítési módja. Elsősorban az interperszonalitás és a belőle fakadó, a szöveg szerkezetére vonatkozó megjelenítő, „szervező” formák vannak jelen a kutatásban, „odailló” példával igazolva az állításokat. A szövegtani aspektus dominál a vizsgálatban, a levelezési szituációból adódó nyelvi-formai elemek prezentálása. Retorika, hermeneutika, esztétika, kommunikációelmélet stb. jelenik meg mint elméleti alap az elemzésben.

Az aposztrófé mint szövegszervező elv dominál a *Leveleskönyvben*, tulajdonképpen ennek az alakzatnak a kiemelése és többoldalú megjelenésének az igazolása a dolgozat lényege. Érdemes lett volna egy levélpéldán megemlíteni, hogy egyéb alakzatok is vannak, részt vesznek a szöveg szervezésében. A makro-, illetve mikroszint elkülönítése ugyanakkor párhuzamos létezésükben szervezőelvként összetettebb alakzatsoport jelenlétét is illusztrálta volna.

A szakirodalmi hivatkozásból hiányoltam az *Alakzatlexikon* megfelelő szócikkére való utalást. Az aposztrófé ott bőven kifejtve megtalálható. A fejezetek sorrendjében is elképzelhető lenne, hogy a 3.4. előbbre kerüljön például 3.1.-ként vagy esetleg 3. pontként az élre. A levél keletkezésének körülményeiről is lehetett volna szólni. A megjegyzéseim nem mint kíváncsúlomra, hanem mint lehetőségre vonatkoznak.

Schirm Anita: *A retorikai kérdések diskurzusjelölőiről*

A diskurzusjelölők szerepe az élőnyelvi szövegben többféle funkcióban jelenhet meg, ezért dicsérendő a retorikai kérdésben betöltött felhasználására és ottani rendeltetésére vonatkozó vizsgálódása. Világos és egyértelmű a téma elméleti alapozása és a felhasznált terminológia tisztázása. A választott korpusz(ok), a hivatolás és félhivatalos szöveg(ek) különösen az attitűd és az arculat szempontjából jelentősek. Ugyanis a racionális és emotív tényezők párhuzama a szövegben a választott diskurzusjelölő segítségével kap élesebb kontúrt.

Kellő mélységig és körültekintéssel elemzi a témát a tanulmány, megállapításai hitelesek, állításait sorozatosan igazolja, a felhasznált szakirodalom is kellő tájékozottságát bizonyítja. Az illusztr-

rációról: a „szófelhő” szakszerű magyarázta segiténé a metaforikus szóösszetétel létjogosultságának az elfogadását (126). Inkább kérdés: a téglalapban ilyen eklektikusan elhelyezett diskurzusjelölőknek van-e funkciójuk a méretnagysággal kifejezett gyakoriságon kívül? A Dér–Markó-tanulmányra hivatkozás rendben van, de jó lenne megjegyezni, hogy csak plakátszerű-e illusztráció náluk is, vagy ott kiderül a pontosabb rendeltetése is.

Simon Gábor: *Rím és koherencia – a rímelés szerepe a szöveg értelemszerkezetének kialakításában*

Problémafelvetéssel indít a tanulmány: a rím általa vizsgált aspektusával. Kérdésfeltevéssel folytatja: „Vizsgálendő kérdés, hogy vajon a rímnek mint prototipikus lírai szövegnek van-e funkciója referenciális kapcsolat kiépítésében, és amennyiben van, a rím referenciális értelmezhetősége milyen hatással van a szövegértelemre mint mentális reprezentációra” (134). Ezután saját eddigi kutatásához kapcsolja a témát a szerző: „Állványzatépítés” a szerző által teremtett terminus „állványzatépítésnek minősül a nyelvi szimbólumok mindazon alkalmazásba vétele, amely a közösen konstruált szociokulturális világ interszubjektív feldolgozását segíti elő” (135). „A rím mint szerkezet nem áll a mentális műveletek középpontjában, ugyanakkor olyan mentális műveleteket kezdeményez, melyek eredményesebbé teszik az értelmezést” (135).

Komplex vizsgálati cél jelölődik meg először, aztán részcelkitűzések következnek, amelyek a vizsgálatokhoz szükséges vezérmotívumhoz csatlakoznak. A tanulmány a rím koherenciaképző szövegelem voltát különböző aspektusokból, bőséges szakirodalom alapján igazolja. Az elemzési módszert a kognitív nyelvészet kínálja, tételeit alkalmasnak tartja a szerző arra, hogy megállapításai gondolatstruktúrájának felépítse. Az „állványzatépítés”, a lehorgonyzás, a „keretes és keret nélküli szövegek” stb. szakterminológia ezt a kutatói világot tükrözi, amelyhez – bevonva – a világról szóló ismeretet – a tudományos gondolkodásnak a külföldi – főleg angol – szakirodalom alapozta változatát ismerhetjük föl. Elméleti háttérű gyakorlati példákkal illusztrált elemzést olvashatunk. A tanulmány konklúzióinak egyike: „a rím olyan szimbolikus struktúra, amely a szöveg megformáltságának elemeként, szövegbe épült állványzatként (l. Shanker–Taylor 2011: 67) minden befogadás során közreműködik egy koherens reprezentáció kialakításában, miközben a referenciális kapcsolatok megsokszorozásával tágítja a lehetséges olvasatok körét” (148).

Skutta Franciska: *Az ellentét stilisztikai funkciója a „Portugál levelek”-ben*

A szerző – indokoltan – szükségesnek tartja, hogy ezt a messzi múltban született művet (1669) a körülötte zajló irodalom- és stílustörténeti vitákkal együtt mutassa be, meglátatva, hogy a mű megítélése ellentétes vélemények sorozatában részesült. A szubjektív megítéléstől a tárgyilagosabb szövegelemzésig (stílus, grammatikai szerkezet) sorol föl véleménykülönbségeket. Önmaga az érzelemdús, szenvedélyes levelek írójának és közönyös címzettjének ellentétes érzelmi attitűdjét igazolja elemzésével.

Határozottabban érdemes kiemelni a mű – a korpusz, amellyel dolgozik – kétszeres fordítását. A francia is fordítás, és a magyarra történő áttétel (akár Szabó Magda, akár a tanulmány szerzője által történik) fontos tény a stílus meg a nyelvi szerkezet szempontjából. Igen lényeges észrevétel az eredetileg magázó levélnek Szabó Magda által tegeződő formában való megjelenítésére vonatkozó magyarázat. Az ellentét mint stílusalakzat hitelesítése több szót érdemelt volna (Szathmári István: *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008; Szabó Zoltán: *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988).

Mivel az egész mű (korpusz) alapja az ellentét, a globális szövegszervező elv is szóra érdemes. A szövegkohézió igazolására több levélből származó illusztráló példával hitelesíthette volna egyébként helytálló állításait, azaz a ritmikusan ismétlődő ellentéteket.

Szikszainé Nagy Irma: *A szertartási és a költői litániák szöveg- és stíluszerkezetet teremtő alakzatai*

A stilisztikai vizsgálódások körében – úgy tűnik – eléggé a perifériára szorultak a kontrasztív elemzések. Talán nem véletlenül, mert az összehasonlítandó jelenség azonosságát és különbözőségét is számba kell venni – az átmeneti jelenségeket is felismerni. A megfeleltetés minősége (elsősorban) és mennyisége is mérlegelendő ahhoz, hogy elfogadható, bizonyított konklúzióval záródjon az elemzés.

A célmeghatározást is indokolni kell, a verbális megjelenítés valamely szintjén megjelenő, de az egészre jellemző jegyet érdemes megnevezni, amelynek jelenléte a vizsgálat tárgya. A szerző kevésbé járt utat választ, amikor összehasonlítás céljára korpuszt talál: a litánia műfaj önmagában sem tartozik a stilisztikai elemzések gyakori célpontjai közé, de különösen nem a liturgiában előforduló litánia. A költők által választott verses formában történő megjelenítése sem túl gyakori. Jelen vizsgálatban a komplex egybevetés mellett két aspektus kap határozottabb hangsúlyt: a szöveg szerkesztése és az alakzatoknak mint stílusesszóknek a rendeltetése a szövegkohézió szempontjából.

Alapként az egyházi litániák szövegeit vizsgálja, történeti alapozással, szakirodalmi tájékozottsággal. Egyéni megfigyelései, tipizálásai mind grammatikai (mondatépítés), mind stilisztikai szempontból helytállóak (alakzattípusok gyakorisága). A litániák műfajáról, szerkezetéről, tárgyalásról, zeneiségéről is szól. A vallási témától a költői „én” érzelmi ambivalenciájának a megjelenítéséig jutunk el a litánia műfaj összehasonlításakor. A szerző így összegzi ezt a tényt: „Tehát a vallási élet műfaja a szépirodalomban a profán élet műfajává transzformálódott, így teremtődtek meg a prototipikus szertartási litániák metamorfózisa révén a litánia műfaj individuális stílusértékű változatai mint intertextualizáló írásbeli irodalmi alkotások” (177). „Mindegyik litániatípust figurativitás jellemzi. Csak míg a szertartási litániák dominánsan nyelvi elemei az alakzatok, addig a költői litániákat alakzati struktúrába ágyazott képek szervezik” (i. h.).

A választott költők kijelölt versei valóban az összehasonlítás alapjául szolgálhattak (Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Somlyó György, Kaffka Margit, Kovács András Ferenc). Tanulságos a tanulmány abból a szempontból is, hogy a kontrasztív elemzés még tartogat újdonságokat a stilisztikai elemzések számára is.

Tátrai Szilárd: *Az aposztrófé és a dalszövegek líraisága*

A dolgozat – vallja a szerző – „az aposztrófé alakzatának olyan funkcionális kognitív kiindulópontú értelmezésére tesz javaslatot, amely azt a nyelvi tevékenységre jellemző közös figyelem sajátos működéseként és egyben a líra jellegadó tulajdonságaként mutatja be” (197). Korpuszként alternatív dalszövegeket vizsgál, és megfigyeléseinek eredményeivel érvel. Értelmezése eltávolodik a retorikában meglévő aposztrófé alakzattelfogástól – helyette az aposztrófé és a líra közötti kapcsolatra reflektáló irodalomelméleti, kognitív nyelvészeti adaptációjára tesz kísérletet. Ezt a kognitív nyelvészet jelentésfelfogása teszi indokoltá, és elfogadhatni szándékozik a hagyományos retorikai értelmezéstől való eltávolodást.

A tanulmány korpusza a Quimby zenekarnak 40 dalszövege, amelyeket az internetről gyűjtött a szerző. Szól az aposztrófikus fikcióról – ennek líraiságáról –, ennél a témánál időz hosszabban. Elkülöníti a faktuális aposztrófétől (ennek lényege a valakivel való beszélgetésből a „kiszólás” egy harmadik személynek.) Az aposztrófikus fikcióról azt vallja, hogy nem egy ténylegesen megszólítható címzettel kezdeményez diskurzust (esetleg nincs jelen, vagy nem emberi lény). Ennek a jelenségnek szemléletes nyelvileg alátámasztott bizonyítékát adja példával illusztrálva.

Ezután a tér- és időviszonyok szempontjából ad magyarázatot az aposztrófikus fikció terére és idejére. A személyközi viszonyok szerveződése újabb megállapításokat hoz felszínre: „a világ meg tapasztalásához egy interszubjektív viszonyrendszer biztosít keretet” (206). *Az aposztrófikus fikció a dalszövegekben* című fejezetben állapítja meg a vizsgált szövegek alapján, hogy „az aposztrófé egyike azoknak a tulajdonságoknak, amelyek a lírát mint prototípuselvű kategóriát működtetik” (206).

A dolgozat bizonyítja, hogy más aspektust véve alapul más eddig nem vizsgált jelenségek kerülnek a felszínre. A nézőpont váltása itt (kognitív nyelvészet, illetve szemantika) mást látat meg a világ jelenségeiből. Egy lírai alkotásban az, hogy ki beszél kinek, továbbá milyen szintjei és nyelvi megjelenítési formái vannak és lehetnek a fiktív személynek, és mi határozza meg a különböző relációkat, további vizsgálódás tárgyai lehetnek. A dolgozat szerzője meggyőző alaposággal elemzi a választott szövegeket, és demonstrálja velük hipotéziseit.

Összegzés

Hagyomány és kísérlet ötvöződik a konferencián előadott és írásban közzétett tanulmányokban. A konklúziókra, megállapításokra vonatkozó minősítésnek három fokozata lehet: egészen hiteles, részben elfogadható és kétséges – tehát nem minden tekintetben meggyőző. A kötet tanulmányainak eklektikus jellege ellenére dicsérendő érdemei vannak például a mögötte rejlő szakmai tudást tükrözi, a kutatómunkához szükséges elmélyedést és azt a fogékonyságot, amely feltétele az „új” felfedezésének. Az „új” jelen van a kötetben akár mint módszer, korpusz, elméleti háttér vagy megállapítás, akár mint a lehetséges további vizsgálatok prognózisa.

Elismeréssel szólhatunk a támogatott kutatás részeredményeiről, eredményeiről, a vezetőről és a munkatársakról, akik ezt a tartalmas szellemi terméket létrehozták.

Rozgonyiné dr. Molnár Emma

kandidátus, ny. főiskolai tanár
magister emerita

Bollettino. Dizionari e ricerca filologica. Atti della Giornata di Studi in memoria di Valentina Pollidori, Supplemento III, Opera del Vocabolario Italiano, 2012. 232 lap

Mára jelentős mértékben elterjedtek a nyelvészeti kutatásokban használt különféle számítógépes alkalmazások, eszközök. Mindig különleges helyzetben volt és van e tekintetben a nyelvtörténet, hiszen a gépi szabályszerűséget a történeti szövegek egyediségével kell ötvözni. Ha nincsenek illúzióink, akkor a számítógép ebben az ambivalensnek tűnő helyzetben is nagyon sokat tud segíteni. Ennek az optimális munkamegosztásnak az egyik kiváló példája az olaszországi kutatóintézet-hálózat (CNR) firenzei székhelyű szótári központjában (Opera del Vocabolario Italiano = OVI) folyó munka. Az itt dolgozó munkatársak évente számot adnak a szakma és a nagyközönség számára a legújabb eredményeikről, szótárkészítői feladataikról, aktuális projekteikről, fejlesztéseikről. A 2012-es tanulmánykötet különös jelentőségű: egyfelől a kutatók bemutatják, összegzik és értékelik az egyes területeken elért eddigi eredményeiket, másfelől ez az összegzés egyben tiszteletadás is a korábban elhunyt és az intézményben sokáig meghatározó és nélkülözhetetlen munkát végző kiváló kutató, Valentina Pollidori számára is.

A kötet tíz tanulmányt tartalmaz, amelynek fele az intézeti kutatóktól származik, akik a szótári munka egy-egy részterületéről adnak számot. Ezekben a tanulmányokban javarészt konkrét példákön bemutatva ismerhetjük meg az elvi és módszertani hátteret. A tanulmányok felépítése arányos, megfogalmazásukban lényegre törőek, tömörek, rendkívül tartalmasak és informatívak. Szakcikként önállóan is megállják a helyüket, de egybeszerkesztve komplex képet tárnak elénk a mai modern szótárkészítésről. A tanulmányok másik fele olyan szakemberektől származik, akik tudományos munkáikban felhasználták, illetve továbbgondolták a történeti korpusz és a szótár adta lehetőségeket. Ezek a tanulmányok tematikailag és megfogalmazásukban már jóval heterogénebb írások. Az ismertetésben nem a kötetbeli sorrendet követem, hanem e két csoport alapján mutatom be a tanulmánygyűjteményt.

Pietro Beltrami a kötet előszavában méltatja elhunyt kollégája munkásságát, és egyben összegzi az intézet eddig elért eredményeit. Pär Larson és Elena Artale a korpuszalapú történeti szótár (TLIO) bemutatása, majd a korpuszpítés kezdeti szakaszának vázolása után a közelmúlt és a jelen állapotát tárja elénk. Részletesebben is szó esik a történeti korpuszok állandó nehézségéről, a filológiai problémákról, például a kéziratok különleges karaktereinek a rögzítéséről, az eltérő szövegkiadások filológiai hitelességének a megállapításáról, a kézírral való összevetésekről, a szövegkiadásokban lévő hibák javításairól és a gép számára feldolgozható egységes forma kialakításáról. A szerzők a lemmatizálás kérdéseit is taglalják, és az eredmények mellett a problematikusság területeket sem hallgatják el, például a nyelvjárási változatok egységes címszó alá rendezésének a kérdését. A grammatikai szemléletváltozások után mára már letisztult az elméleti háttér: szoftveres segítséggel immár a mai címszavak alapján lekérdezhető korpusz áll a felhasználók rendelkezésére. A szerzők összevetették

a lemmatizált korpusz korábbi és jelenlegi számszerűsíthető adatait a feldolgozott szövegek, szólófordulások, szóalakok, címszavak, lemmatizálatlan formák tekintetében. A kapott eredményekből egyértelműen látszik, hogy az elvi változtatások mellett az általuk fejlesztett félautomata lemmatizáló szoftver is segíti, javítja és gyorsítja a munkát.

Az informatikai háttér alaposabb feltárásához Domenico Ioro-Fili és Andrea Boccellari tanulmányai nyújtanak segítséget. Előbbi szerző a lemmatizálást segítő, speciálisan e munka számára készült szoftver működését mutatja be. A cikk részletesen taglalja a szoftver lehetséges alkalmazásainak a széles körét. A lemmatizálás félig automatikussá tétele komoly előrelépés nemcsak a szótári munka egységesebbé, pontosabbá és gyorsabbá tétele érdekében, hanem a történeti szövegek számítógépes feldolgozásában is, hiszen ez az egyik legproblematisabb és leginkább időigényes terület. Az eljárás alkalmazza részint az automatikus lemmatizálók módszereit, részint a már meglévő elemzett korpusz leírásait, tanulságait, de az emberi ellenőrzés sem maradhat el. A cikk illusztratív ábrák segítségével részletesen tárgyalja a szoftver működési elveit, valamint az alkalmazott algoritmusokat is. Andrea Boccellari a szócikkíráshoz használt számítógépes támogatásról és a szócikkek interneten való megjelenítési módjáról számol be. Részletesen bemutatja az e területen végzett fejlesztéseket, amelyek nemcsak felgyorsítják a szócikkírói munkát, hanem az ellenőrzési, javítási feladatokat is nagymértékben redukálják. Ezek az alkalmazások lexikográfusok és számítástechnikai szakemberek kooperációjában jöttek létre. A technikai fejlesztések alapvetően a lexikológiai munka támogatását szolgálják, nem kerülnek túlsúlyba, ily módon a pontos, hiteles filológiai feldolgozás az elsődleges feladat. E két tanulmány bár az informatikai hátteret taglalja, de a területen kevésbé jártas olvasó is könnyen megértheti a fő koncepciót.

Paolo Squillacioti írásának elején áttekinti a TLIO szótár történetét, majd összegzést ad a szótár jellegéről, típusáról és a szótárkészítés alapjául szolgáló történeti korpuszról is. Szócikkek bemutatásával vázolja a szócikkírás főbb részeit, esetleges problémáit. Bemutatja a szerkesztési folyamatot és az ezt támogató sajtó fejlesztésű informatikai segédeszközöket is. Megismerhetjük a munkacsoport felépítését és a más egyetemekkel kialakított együttműködések; a címszavak feldolgozásának módszerét; az online megjelenés velejáróit; a jövőbeni terveket. A tanulmány írója végezetül kiemeli a TLIO szótár és a reprezentatív történeti korpusz fontosságát és egymásrautaltságát az európai történeti lexikográfiában.

Rossella Mosti tematikailag szorosan az előző tanulmányhoz kapcsolódó írásában az előszerkesztési munkálatokat mutatja be. A tanulmány szerzője a lemmatizálás és a tényleges szócikkírás közötti szakaszban felmerülő problémákat tárja fel. Konkrét példák kapcsán láthatjuk, hogy az alaposabb etimológiai vizsgálatok, akár a homográfok hangsúlybeli eltérései is, módosíthatják a korábbi lemmatizálás eredményeit. Az előszerkesztés ráirányíthatja a figyelmet szófajbeli, szónembeli specifikumokra, amelyek a szokványostól való eltérést jelölik, és ezáltal módosítják a jelentésleírást is. A cikk írója azokat a területeket mutatja be egy-egy illusztratív példa segítségével, amelyek alapos filológiai kutatómunkát igényelnek: például a szövegkiadások értelemszertevesztő hibáinak a javítását a kéziratok alapján; szócikkek egybeolvasztását, illetve kettéválasztását az etimológia és a jelentés összefüggései alapján; a szövegtörzsetben ugyan nem szereplő, de a szótárba felveendő címszavak listázását; az első előfordulások dátumának ellenőrzését, javítását. A tanulmány szerzője felhívja a figyelmet arra, hogy a TLIO szótárban több esetben korábbra datálódik a szavak első előfordulása más szótárakhoz képest, és ezért a TLIO a többi szótár számára is hivatkozási alapként is szolgál. Eredményeiből kiderül, hogy a szócikkek készítése során több korábbi megválaszolatlan, feltáratlan történeti, filológiai problémára is választ kaphatunk.

A kötet szerkesztőinek érdeme, hogy nemcsak szótárkészítői, hanem felhasználói aspektusból is közölnek tanulmányokat. Ezek az írások egyrészt újabb szempontjaikkal egészítik ki az eddigieket, másrészt rávilágítanak a szótári munka eredményeinek széles körű alkalmazhatóságára is a nyelvtudományban. Edgar Radtke az olasz nyelvtörténet elhanyagolt területével foglalkozik: a diskurzus elemeivel a diakróniában. Nyelvtörténeti szempontból nehezen kutatható területről van szó, hiszen a langue szintjén nem kötelezően megjelenő elemeket vizsgál. A beszélő szubjektivitásából táplálkozó diskurzuspartikulák kutatása speciális módszert igényel, hiszen a régi nyelvezetet csak írásos szövegek alapján lehet kutatni. A szerző a történeti szótár szócikkeit vizsgálva megállapítja, hogy a régi írott szövegekben jól megfigyelhető a diskurzusok szerkezeti felépítése, amelynek a megismerése hozzájárul a nyelvtörténet alaposabb feltárásához. Felvázolja a szövegek elemzésére

vonatkozó elképzeléseit: a szintaktikai pozíció meghatározásától a kommunikatív funkció definiálásáig. Kiemeli a szövegtörzset jelentőségét abban a tekintetben, hogy az adatok mennyiségi értékelése is lehetővé válik. A szótári teljes feldolgozásban a szavak szemantikai jellemzői mellett a kommunikációban betöltött szerepet is feldolgozandónak tartja.

Hogy a történeti korpusz nemcsak a szótárkészítés szövegforrásául szolgálhat, hanem más nyelvtörténeti kutatás alapjául is szolgálhat, kiderül Roberta Cella enklitikus elemekről írott tanulmányából is. A szerző az 1300-as évek Firenzéjének névmási szerkezetét vizsgálja a maguk összetettségében a TLIO szövegtörzsete alapján. Az összetett névmási szerkezeteket típusonként elemzi, tanulmányában részletesen taglalja ezek változásait, megjelenési formáit. A korpusznak köszönhetően statisztikai elemzést is készít. Munkája jelentős részét a teljes példaanyag rendszerezése teszi ki, így a bő terjedelem inkább bemutatás, mint alaposabb összefüggések feltárása.

A számítógépes szövegfeldolgozás bár új távlatokat nyit a források közzétételében, ehhez eddig nem vagy csak részben feltárt és megoldott filológiai problémák társulnak. Új módszerek kidolgozása válik szükségessé, amelyek még jobbra a tervezés fázisában járnak. E terület néhány lényeges kérdését taglalja a következő két írás is. Lino Leonardi a sienai egyetem munkatársaként a filológia és a lexikográfia közt húzóóó sajátos kapocsról ír. Kiemeli a metaadatok fontosságát: az adott szóhoz kapcsolódó kronológiai, nyelvföldrajzi, filológiai információkat, és javasolja, hogy a problémás esetekben tanácsos ezeket az adatokat a kézirat adataival helyettesíteni. A bibliográfiai adatokat olyan adatbázisban rögzítené, ahol a kiadások, a kéziratok, a kronológiai, nyelvföldrajzi a adatok együtt szerepelnek minden szöveg és minden szerző esetében. Elismerően szól a TLIO filológiai adatbázisáról, és utal arra, hogy a kéziratok szövegeinek digitalizálása, összekapcsolása és a hozzájuk rendelt bibliográfiai adatok rendszerszerű kezelése jelenti a modern filológia és lexikográfia útját. Lényeglátóan fogalmazza meg a történeti szövegek digitalizálása során felmerülő problémákat, amelyek megválaszolása más hasonló munkálatoknak is tanulsággal szolgálhat.

Alessandro Pancheri tanulmányában a TLIO a *Studi di Filologia Italiana (SFI)* című folyóirat közti kapcsolatról ír. A szótárban mintegy 40 szöveg és azok bibliográfiai hivatkozásai származnak az említett folyóiratból. A szerző a folyóirat és a szótár munkatársainak, munkáinak összefonódását taglalja. Méltatja a szövegek alapján definiált lexikográfiai kincseket, az első előfordulásokat, a hapaxokat, ugyanakkor néhány jelentéshöz nyelvtörténeti megjegyzéseket fűz, és egyúttal elismeri a nyelvtörténet kezdeti időszakából származó nyelvelmékek esetében felmerülő jelentésléirással kapcsolatos bizonytalanságokat.

A tanulmánykötet végigolvasásával aligha marad hiányérzetünk a számítógépes történeti lexikográfia újdonságaiból. A kötet jól felépített, a tanulmányokban nincsenek sorozatosan visszatérő információk, így kerek egészet alkotva egységes kép rajzolódik ki belőlük. Ritka az ehhez hasonló összefoglaló tanulmánykötet, amelyben a nyelvtörténészek, a filológusok, a lexikográfusok és a számítógépes szakemberek közös munkájukat bemutatva, de egyúttal a saját tudományterületükön elért újdonságokat is közreadva tárják elének a legfrissebb eredményeiket. Az írások révén az olvasó hiteles képet kap a mai modern szótárkészítés főbb fázisairól, és egyúttal felismerhetővé válik, hogy a szócikkek elkészítéséhez összetett tudásra és komplex képességekre van szükség: a filológiai érzékenység, a nyelvtörténeti ismeretek, a rendszerlátás, az absztrahálás, a számítástechnika adta lehetőségek ismerete, mind-mind szükségeltetnek ehhez. A kötet egyértelműen példázza, hogy a számítógépes szótárkészítés sokkal többet tud nyújtani egy-egy szócikk bemutatásánál: a létrehozott korpusz, a különféle adatbázisok, a szerkezetileg rögzített tartalmak kialakítása stb., mind eddig feltáratlan összefüggéseket mutatnak. A cikkek rávilágítanak a történeti szótár és a korpusz egymásrautaltságára. Amellett, hogy a történeti szövegtörzset létrehozása önmagában is jelentős eredmény, hiszen filológiai kérdések rendszerszerű feldolgozása társul hozzá, számos, eddig el nem végzett vagy el nem végezhető kutatás alapja is egyben.

Kiss Margit

tudományos munkatárs

MTA Irodalomtudományi Intézet

Knapp Éva – Tüskés Gábor szerk.: Az Esterházy család és a magyarországi művelődés. Képek és szövegek a XVII–XIX. századból. MTA BTK, Budapest, 2013. 222 lap

Az Esterházy család tagjai napjainkban egyre nagyobb figyelmet kapnak a politika-, irodalom-, művelődés-, művészet- és zenetörténeti kutatásokban, és hála a különböző kiállításoknak, prezentációknak a nagyközönség is mind többet ismerhet meg e nagy múltú főnemesi család életéből. A művészetpártolói, mecénási, színházi, műgyűjtői, építetói, zenei, irodalmi tevékenységüknek köszönhetően a család egyedülálló szerepet töltött be a magyarországi művelődésben, udvaraik a korban jelentős kulturális központokként működtek.

Az antológia Esterházy Pál halálának 300. évfordulóján az „Irodalom, művészet, barokk reprezentáció Esterházy Pál udvarában” című nemzetközi tanácskozás alkalmából jelent meg. Jóllehet a mostanáig napvilágot látott kiadványokban már alaposan tárgyalták a különböző művészeti részterületek és a család kapcsolatát, az Esterházyak és a művelődéstörténet viszonyrendszerének egészét bemutató gyűjtemény eddig nem készült. Az antológia jelentőségét leginkább ebben az összetettségben határozhatjuk meg. Az irodalmi vonatkozásokon kívül például a képtárral, a kincstárral és Esterházy Pál zeneszerzői tevékenységével kapcsolatos dokumentumok is bekerültek a kötetbe.

A könyv tudományos ismeretterjesztő céllal készült, mégis rávilágít azokra a kiaknázatlan területekre, amelyek alaposabb feltárára szorulnak. Ezek közé tartozik többek között Esterházy Pál irodalmi tevékenysége, az Esterházy-könyvtárak leltárba vétele, a családi ikonográfiát feldolgozó katalógus megjelenítése, valamint a főúri családhoz kapcsolódó különböző minőségű szövegek nyelv- és stílustörténeti vizsgálata.

A kötet kronologikus felépítésű: Nyáry Krisztina – Esterházy Pál *Rövid krónikája* (1624–1689) az első és Fejér György Eszterházáról szóló *Utazásbéli jegyzetei* (1824) az utolsó írás. A szövegeket a témához illeszkedő korabeli képanyag egészíti ki: a kötet összesen ötven szöveget és ezek illusztrálására ugyanennyi sokszorosított grafikát tartalmaz. Kép és szöveg szoros egységet alkot, gyakran tartalmi, személyi, földrajzi vonatkozásban is egymáshoz kapcsolódnak. A közölt forrásanyag java-részt ugyan már szerepelt különböző szakmai publikációkban, de együtt, ebben az összeállításban még nem jelent meg, és a szűkebb szakmán kívül a szélesebb közönség egyáltalán nem vagy csak kis részben ismerhette.

A körületekintő válogatásnak köszönhetően az antológia többféle szempontból láttatja a család történetének mintegy kétszáz éves időszakát. Az irodalmi, művészeti, zenei élet jelentős személyiségeivel találkozhatunk a szemelvényekben, amelyek egyben felidéznek hétköznapi, történelmi, ünnepi eseményeket, korszakos tetteket, apró mozzanatokot, érzelmeket, műtárgyakat, épületeket és tájakat is.

Hangsúlyos szerepet kapott a kötetben Esterházy Pál herceg, aki politikusi, államférfíui, katonai tevékenysége mellett nemcsak művészetpártoló, hanem maga is művész volt. A szövegek bő ötöde tőle származik. A család többi jelentős tagjai közül Esterházy Miklós, Esterházy Imre, Esterházy Ferenc, Esterházy „Fényes” Miklós, Eszterházy Károly és Esterházy (II.) Miklós írásait olvashatjuk a kötetben. De nemcsak az Esterházy család tagjait szerepeltetik szerzőként a szerkesztők, hanem azokat a neves korabeli írókat, költőket is, akiknek a műveiben a család valamelyik tagja megjelenik: Gyöngyösi István, Mikes Kelemen, Bessenyei György, Ányos Pál, Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel.

A szövegek időbeli eloszlása egyenletes, több esetben azonban nem teljes terjedelmükben olvashatók, hanem jellemző részletekkel találkozunk. Ezzel a kiemelés, a hangsúlyos részletek bemutatása és a figyelemfelkeltés volt a szerkesztők célja, ugyanakkor a mű egészére jellemző műfaji, szerkezeti, poétikai és retorikai sajátosságok olykor elkerülhetetlenül a háttérbe szorulnak.

A válogatásban többségében magyar nyelven született írások találhatóak, de van néhány latinból és németből készült fordítás is. A szövegek közreadása nem egységesen történt. A művek egyik részét mai átirásban közölték a régies írásmód jellegzetességeit különböző mértékben meghagyva, másik részük betűhív átirat, a harmadik csoportot a fordítások alkotják, amelyek a mai helyesírást követik. A két évszázados időszakból nagyon eltérő minőségű szövegkiadásokkal dolgoztak a szerkesztők, ezért sem lehetett céljuk az írásmódok egységesítése. A szemelvények és a képek pontos forrásmegjelölése a kötet végén egybegyűjtve található. A borító igényesen megtervezett, és mind a papírmínőség, mind a tipográfia megválasztása hozzáértéssel történt.

Két fő vonulat rajzolódik ki a kötetből. Az egyik a kronológia, amely nem egyszerűen időmetszet a család életéből, hanem különféle történeti folyamatokat is jelöl. A másik a műfaji-tematikai: a műfajok, témák ismétlődése és ebből a szempontból az állandóság a meghatározó.

A kötetet lapozva Nyáry Krisztina és Esterházy Pál már említett családi krónikáját követően négy írást találunk Esterházy Miklóstól: a *Gondolatok az ország védelméről* című politikai témájú értekezést, majd végrendeletét, és két levelét, amelyből a Rákóczi Györgyhez írott hivatalos, míg a Lónyai Zsigmondhoz írott inkább személyes hangvételű. Esterházy Pál írásai a kötet jelentős részét foglalják el. Legkorábbi prózai írása: *Visszaemlékezése ifjúkorára*, de megtaláljuk jelentősebb költeményeit is, például *Az világnak mulandó voltáról*; *Az szerencse forgandóságának nem köll himni* stb.; továbbá a Zrinyire emlékező *Mars Hungaricus* részletét; levelei közül az egyik Esterházy Orsolyához írottat; egyéb prózai írásaiból a *Förtői csudálatos boldogságos Hoffmann képét és a Tizenhetedik szombat* című művének részletét; végezetül 1678-as végrendeletét. Hoffmann Pál *Prédikációja* Esterházy László és testvéreinek temetésére, valamint Gyöngyösi István *Palinódia (Keszegő Nimfa)* című, Esterházy Pálnak ajánlott költeménye az időrend miatt beékelődik Esterházy Pál írásai közé. Vargyassi András emelkedett hangvételű halotti beszédében emlékezik Esterházy Pálról; Mikes Kelemen a *Törökországi levelek* néhány részletében Esterházy Antal halálát eleveníti fel.

Az irodalmi szövegek után egy történeti és művészettörténeti szempontból egyaránt jelentős dokumentumrészlet következik: *A fraknoi kincstár leltára 1725-ből*. Ebből megtudhatjuk, hogy a számozott almáriumban milyen nemesfém, drágakő ékszereket, dísztárgyakat őriztek. A leírások több esetben részletesen taglalják a tárgyak alkotóelemeit is. A legenda műfaját képviseli Esterházy Imre *Alamizsnás Sz. Jánosnak alexandriai pátriárkának élete* című művének részlete. Esterházy Ferenc pápai építkezéssel kapcsolatos levelét Padányi Bíró Márton etimológiai fejtegetésre alapozott gyászbeszédének részlete követi. Jogi témájú írás *Joseph Haydn eszterházi szerződésének* részlete, amely zenetörténeti kuriózum. A továbbiakban két levelet is találunk a zeneszerzőtől: az egyiket Esterházy Miklós herceghez írta hivatalos ügyben, a másik az egyik szerzeményéhez írt kísérőlevél, az előadókknak szóló utasításokkal. Bessenyei György *Az Eszterházi vígasságok és Delfén* című művének részletei eleven hangulatfestésükkel keltenek figyelmet. Tárgyszerű ismertetést olvashatunk *Ferdinánd főherceg és a bécsi udvar Eszterháznál* címmel. *Esterházy Miklós herceg utasítása a színház működésére* a színház életébe enged bepillantást. Ezután verses darabok következnek: Dallos Márton rimekbe szedi Eszterháza leírását, Anyos Pál Esterházy Pált köszönti *Nagyméltóságú Galanthal Gróf Eszterházi Pálnak pécsi püspökségre lett felemelését inneplő versek* címmel.

Művészettörténeti forrás Pálffy János: *A Magyar Királyság-beli eszterházi hercegi kastély leírása* című munkája. Színháztörténeti dokumentum a *Franz Diwald társulata Eszterháznál* című írás. Személyes hangvételű, árnyalt jellemrajzot adó szemelvény *Kazinczy Ferenc látogatása Eszterházy Károlynál Egerben. Az Eszterháza leírása* rövid, tárgyyszerű bemutatás, személyes megjegyzésekkel. Expresszív hangú írás, műfajában azonban eltér az előzőektől *Joseph Haydn levele Genzingernéhez. Vályi András leírása Eszterházaról* tárgyyszerű, aprólékos bemutatást ad a „Magyar Verszália”-ról. *Esterházy Károly végrendelete* az előbbiektől eltérően már sokkal szikárabb, tömörebb stílusban íródott. Berzsenyi Dániel Esterházy (II.) Miklóst dicsőítő verse után következik egy, a kötetben eddig nem szereplő, műfaj: *Hiradás Joseph Haydn budai hangversenyéről*. Az 1800-as évet átlépve Esterházy (II.) Miklós két hivatalos leiratát olvashatjuk: rendeletét Haydnhoz és utasítását a grafikai gyűjtemény új rendezésére. Haydn Antonio Polzinellihez írott köszönőlevele a hercegi zenekar meleg hangú elismerése. Végül Fejér György *Utazásbéli jegyzetek [...] Eszterházaról* című leírása zárja a sort.

Az időrendben közölt szövegek rávilágítanak az egymást követő nyelvi, kifejezésbeli, nyelvhasználati, mondat- és szövegalkotási formák alakulására, és megfigyelhetjük az írásmódok egyének és korstílusok szerinti változását.

Az antológia darabjai műfaji szempontból rendkívül változatosak: a már említett műfajokon kívül található közöttük például napló, vallásos és politikai elmélkedés, memoár, lírai költemény, tudósítás, úti jegyzet, beszámoló. Ebből is látszik, hogy nem kizárólag szépirodalmi művek bemutatása volt a cél, hanem olyan szövegek közreadása, amelyek történeti, művelődéstörténeti szempontból jelentősek, és gyakorlati oldalról mutatják be a család tagjait. A műfajok időbeli változását is érzékelteti a kötet. Így például a halotti beszédek vizsgálatával kijelölhetjük a közölt darabok helyét a műfaj történetében.

A válogatás alapján a kifejezésmód, stílus, hangnem felől közelítve is megfigyelhetjük a szövegek változatosságát. A levél műfajában például találunk az antológiában hivatalos, félhivatalos, személyes és érzelmetől telített írást is. A fennkölt, túlaradó, bonyolult, többszörös alárendelésű körmondatoktól a könnyed, hangulatfestő ábrázolásokon át a letisztult, tömör, tárgyilagos kifejezésmódig mindenre találunk példát. A költők, mint például Berzsenyi, Ányos stb., dicsőítő módon, nagy párosszal verselték meg a család jelentős tagjait. Ugyanakkor találkozhatunk a szemelvények közt kifejezetten kritikus hangvételű szövegekkel is, mint például *Joseph Haydn levele Genzingernéhez* vagy az *Esterháza lerása*.

A közölt szövegek tanúsága szerint a 17. század végén szembetűnő a törekvés a táji szélsőségektől mentes, kiegyenlítettebb nyelvhasználati típus kialakítására. Látható az is, hogy a 18. század elején a magyar szó- és kifejezőkészlet viszonylag szegényes volt, jobbra latin terminológiai megfelelőket találunk, és nem beszélhetünk szókészleti, frazeológiai, mondatszemantikai, stilisztikai normarendszerről. A hang-, alakotani és helyesírási normarendszer is csupán a legműveltebbek körében volt ismeretes. Megfigyelhető, hogy a 18. század második felében az írók többnyire táji elemeket őrző beszélt nyelven írtak. Ám egyúttal az írott nyelvi egységesülés is halad előre, és a szerzők többsége az egységes irodalmi nyelv létrehozásán fáradozik. A közzétett írások tükrében érdemes lenne megvizsgálni az Esterházy család szerepét az irodalmi nyelv és a sztenderdizálódás kialakulásában, és még ha nem is tudatos nyelvművelőként tevékenykedtek, de írásaik és az általuk ösztönzött írások révén bizonyára hatott az ezekben használt eszközkészlet.

Mint említettem, a magasabb írásbeliség megnyilvánulásai mellett nem írói igényű köznyelvi szövegekkel is találkozunk a kötetben. Az irodalmi szövegek erősen hozzájárultak a köznyelv kialakulásához a korban zajló nyelvi folyamatok eredményeképpen. Érdemes lenne a fentiek tükrében is megvizsgálni a közölt szövegeket. Néhány a lehetséges szempontok közül: az irodalmi nyelv kialakítását előbbre vivő írók hogyan viszonyultak a tájnyelvi elemek irodalmi szintre emeléséhez; mi az irodalmi és köznyelv viszonya; megjelenik-e valamilyen sajátos nyelvi attitűd a szövegekben, melyek a nyelvi igényesség jegyei; milyen formában jelentkeznek a korstílusok meghatározó jegyei; számolhatunk-e a hagyomány, az újítás és a szellemi élet külföldi hatásaival. A szókincs jellegét kutatva a lexikai elemeket is érdemes különböző szempontok (pl. tulajdonnevek, terminológia, tájnyelvi szavak) szerint csoportosítani. Vajon mennyire rajzolódnak ki a különféle típusú szövegváltozatokból az egyedi stílusjegyek?

A kötet jelentőségét elsősorban abban látom, hogy a szövegek együttes közreadásával a szerkesztők egy olyan egységet hoztak létre, amely időben előrehaladva mutatja az állandóságot és a visszatérő elemekben a változást. Pillanatfelvételeket kapunk egy főúri dinasztia kétszáz éves történetén keresztül a korabeli írásbeliség megnyilvánulásának változatos formáiról, irodalmi és nem irodalmi vonulatairól. Bár a szövegek közlésmódjának különbözősége, valamint a terjedelmesebb írások rövidítése miatt közvetlenül nem végezhető el bizonyos grammatikai vizsgálatok, a lehetséges kutatási témák kijelölésében és a koncentrált áttekintésben egyaránt hasznos ez a gyűjtemény. Szerteágazó képet kapunk az adott időszak nyelvi, stílusbeli gazdagságáról az Esterházy családhoz kapcsolódó szövegeken keresztül. Nem egyes részterületek kiemelése és alapos bemutatása volt a cél, hanem az arányokra ügyelve a magyar művelődéstörténetben betöltött jelentőség érzékeltetése. További kutatások jó kiindulási pontja és ösztönzője lehet a kötet, amely egyben jól példázza a különböző tudományterületek összekapcsolásának a szükségességét.

Kiss Margit

tudományos munkatárs
MTA Irodalomtudományi Intézet

Vilmos Bárdosi–María Isabel González Rey: Dictionnaire phraséologique thématique français–espagnol. Diccionario fraseológico temático francés–español. Lugo, Editorial Axac, 2012. 364 lap

Szerencsés dolog az, ha két nemzetközi híru és hasonló szellemiségű kutató egymásra talál. Bárdosi Vilmos és María Isabel González Rey esetében pontosan ez történt: kettejük – egy konferencián induló – szakmai együttműködésének eredményeként született meg e tematikus szőlőtár. María

Isabel González Rey a Santiago de Compostela-i Egyetem rektorhelyettese és a Bölcsészettudományi Kar dékánja, valamint számos francia, illetve spanyol frazeológiával kapcsolatos cikk szerzője. Érdeklődési területei közé tartozik az idiómák kutatása és az idegennyelv-oktatásban betöltött szerepük. Jöllehet szerzőtársát, Bárdosi Vilmost, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Romanisztika Intézetének igazgatóját és az ELTE Francia Nyelv és Irodalom Tanszékének volt vezetőjét magyar nyelvészkörökben nem kell bemutatni, érdemes azért hangsúlyozni, hogy eddig összesen 18 szótár elkészítésében vett részt szerzőként, társszerzőként vagy főszerkesztőként, tankönyvből pedig 9 kapcsolódik a nevéhez. Ilyen szakmai tapasztalattal a háttérben nem csoda, ha ez a tematikus francia–spanyol szőlástár gondosan felépített és gazdag tudásanyagot kínál – méghozzá felhasználóbarát módon – a francia és a spanyol nyelv tanulói és beszélői számára.

A Bárdosi Vilmos nevéhez fűződő francia frazeológiai szótárprojekt tekintélyes múltra tekint vissza: 1986-ban jelent meg ugyanis az első ilyen jellegű szótár a Tankönyvkiadó gondozásában *De fil en aiguille. Les locutions françaises : recueil thématique et livre d'exercices – Kalandozás a francia szőlások világában* címmel. Ezt követte 1997-ben, a Corvinánál az átdolgozott, kibővített kiadás, amely *Francia–magyar szőlásszótár. Tematikus gyűjtemény és gyakorlókönyv* címen került az olvasók kezébe, majd 2010-ben a Tinta Kiadó a *Francia–magyar tematikus szőlásszótár. Szőlásmagyarázatok és gyakorlatok megoldókulccsal* című referenciaművel örvendeztette meg a téma iránt érdeklődőket. A szótár anyaga azonban nemcsak itthon futott be szép karriert, hanem külföldön is: Németországban Stefan Ettinger német frazeológus nevéhez köthető a több kiadást is megért francia–német szőlástár,¹ 2002-ben pedig az orosz közönség számára vált elérhetővé ugyanezen szótár francia–orosz adaptációja.² Ez utóbbi kötetek gerincét a Bárdosi-féle szőlástár francia törzsanyaga adja, a magyar részeket pedig természetesen a megfelelő nyelvre ültették át.

A szerzők Voltaire gondolatát választották mottóul: „Azok a leghasznosabb könyvek, amelyek felét az olvasó írja: továbbfűzi a gondolatokat, melyeknek csíráját élébe tárják” (ford. Réz Pál). Talán különös választásnak tűnik ez az idézet egy szőlástár elé, ebben az esetben mégis találó, hiszen a szócikkeket nézegetve az olvasó nem állja meg, hogy tovább ne lapozzon, rácsodálkozva a két nyelv közötti hasonlóságokra és különbségekre. Már a borító is mosolyt csal az arcunkra, mivel Spanyol- és Franciaország térképe alatt mintegy „egymásra mutat” két kifejezés: *despedirse a la francesa* és *bâtir des châteaux en Espagne*. Spanyol–francia viszonylatban működik a szójáték (ha magyarul nem is): spanyolul *franciásan búcsúzik*, aki köszönés nélkül távozik, franciául pedig *Spanyolországban épít kastélyokat* az, ki légvárat épít. A szócikkeket kikeresve érdekes történelmi magyarázatot kapunk a jelenségre. Az első esetben a franciák és az angolok hosszas háborúskodásaira és a hadifogságból való sikeres szökésekre vezethető vissza, hogy kölcsönösen a másik néphez társítják a „lelépés” fogalmát. Így jött létre franciául a *filer à l'anglaise* (angolosan távozik) kifejezés, és úgy tűnik, hogy a spanyolok is az angolok nézőpontjával azonosultak (*to take French leave*) – ahogy a magyarok is. A második kifejezés azért született meg, mert a francia lovagok gyakran olyan várakat kaptak szolgálataikért cserébe, amelyek távoli, esetleg még mór kézen lévő földeken voltak, azaz nagyon nehezen lehetett valóra váltani ezeket a jutalmakat: a vár csak ábránd maradt.

A már jól bevált tematikus rendbe szedett szócikkek a történelmi adalékokon kívül számos praktikus információt tartalmaznak. A vastag betűvel kiemelt kifejezések előtt szerepelnek a stílusértékre és a gyakoriságra utaló rövidítések. Ezeket meglévő szótárak, például a *Le Petit Robert* alapján határozták meg, de vitás esetekben anyanyelvi beszélőket is megkérdeztek. Fontos újítás a gyakoriság internetalapú, tájékoztató jellegű meghatározása. A kifejezés után álló csillagok száma a kereső által kihozott találatok számát mutatja 4 fokozatban: ezek alapján a 3–4 csillagot kiérdemlő kifejezéseket bátran használhatjuk, hiszen 1000-nél, illetve 5000-nél is több találat volt rájuk. Megjegyzendő azonban, hogy ezekkel a találati számokkal csínján kell bánni, hiszen gyakran előfordul, hogy ugyanarra a helyre több hivatkozás is mutat, azaz több „útvonalon” is el lehet ugyanoda jutni, ettől azonban nem lesz valóban gyakoribb egyik vagy másik kifejezés. (Arra nem térnek ki a szerzők

¹ Bárdosi, Vilmos – Ettinger, Stefan – Stölting, Cécile 1992¹, 1998², 2003³. *Redewendungen Französisch/Deutsch. Thematisches Wörter- und Übungsbuch*. Francke Verlag, Tübingen.

² Bárdosi, Vilmos – Ettinger, Stefan – Stölting, Cécile – Butina, Екатерина Бенедиктовна 2002. *Фразеологизмы французского языка: словарь-практикум*. Уральское Издательство, Екатеринбург.

a szótár bevezetőjében, hogy pontosan milyen módszerrel ellenőrizték a gyakoriságot a keresőkben, levonták-e az ismétlődő találatok számát stb.)

A szócikkek további jelzéseket is használnak. A kifejezések variánsait perjel választja el egymástól. A különböző zárójelekbe tett információk más-más területről közölnek további tudnivalókat, például a kiejtésről, a vonzatokról, a leginkább használatos nyelvtani alakról. A kis bomba szimbólum speciális gesztusra, illetve hamis barátokra hívja fel a figyelmet. Figyelemre méltó, hogy a gesztusokat nemcsak szavakkal írják körbe a szócikkek, hanem internetes linkeket is ajánlanak, ahol megnézhető a képes illusztráció (igaz, nem mindegyik link működik, és van, ahol angol a weboldalon található leírás). Felkiáltójel került az érdekes etimológiai magyarázatok elé. Mivel a sok különböző jelölés között könnyen elkavarodhatna az olvasó, nagyon hasznos, hogy minden oldalpár alján megjelenik lábjegyzetben a jelmagyarázat, így nem kell folyton előrelapozni, hogy mi mit jelent.

A spanyolul íródott bevezető tanulmányt leszámítva, amely maga is a francia–magyar testvérszótár bevezetőjének fordítása, a szótárt a címlaptól a kifejezések betűrendbe szedett jegyzékéig végigkíséri a kétnyelvűség. Bár helyenként kissé zavaró a két nyelv kavalkádjá (pl. a rövidítések magyarázatát tartalmazó jegyzékben), a párhuzamos szerkesztés mindenképpen bővíti a potenciális felhasználók körét, hiszen a franciául kevésbé, de spanyolul jól tudó olvasók is pontosan megérthetik a kifejezések jelentését és használatát. Ugyancsak fontos, hogy míg a szótár alapvető szervező elve a témakör, a kiadvány második részében (utolsó hatodában) helyett kapott a témák jegyzéke spanyolul és franciául vegyesen, valamint a francia kifejezések és spanyol megfelelőik ábécérendes jegyzéke (nyelvek szerint szétválogatva). Így a jegyzékekből kikereshető fejezetszámok alapján akkor is meg tudunk keresni egy kifejezést, ha csak a témájára vagy az elejére emlékszünk. A tematikus elrendezésből adódóan a szótár nagy részében nem az ábécérend uralkodik, de ez egyáltalán nem nehezíti meg a keresést, éppen ellenkezőleg. A tanulást, a kifejezések rögzülését jelentősen elősegíti, hogy „bokrokban”, asszociációs alapon találkozunk velük a felhasználó.

A szótár – a készítőik által deklarált céloknak megfelelően – praktikus segédeszköz lehet a franciául tanuló spanyolok számára. Ugyanakkor azok is haszonnal forgathatják e hiánypótló művet, akik idegen nyelvként beszélnek mindkét nyelvet, és vonzódnak az összehasonlító nyelvészethez, vagy egyik nyelvtudásukat a másik segítségével szeretnék elmélyíteni, például az újlatin nyelvek közötti pozitív interferencia felhasználásával. A mű alapos és megbízható tudást kínál, emellett pedig áttekinthető és érdekes olvasmány, ami egy szótár esetében nem szokványos jellemző. Olyan értelemben viszont mégiscsak pusztán szótár marad, hogy nem egészíti ki feladatgyűjtemény, amelyet pedig a korábbi, más nyelvű kiadásoknál már megszokhattunk. Tóth Péter illusztrációi ezúttal csak a fejezetek kezdőlapját díszítik. A szótár másik gyenge pontja a kiadáshoz választott papír: bár fényes és elegáns, rendkívül nehéz lesz tőle a kiadvány, miközben a borító viszonylag vékony és sérülékeny. Egy olyan könyv esetében, amelyet arra szántak, hogy az olvasók gyakran forgassák, márpedig itt a tartalom erre csábít, fordítva szerencsésebb lett volna: strapabíróbb kötésben vékonyabb lapok. Reméljük, a következő kiadásban erre is gondol a kiadó.

Lehet, hogy nem is kell már erre sokat várni. Az, hogy a szótár a hazai könyvesboltokban jelenleg nem kapható, nem meglepő, hiszen nem a magyarországi olvasóközönség az elsődleges célpont. Az viszont, hogy alig több mint egy évvel a mű megjelenése után már a nemzetközi internetes könyvforgalmazó hálózatoknál is csupán használt példányok szerezhetők be némi szerencsével és borsos áron, hű képet fest a szótár népszerűségéről.

Szirmai Judit

PhD-hallgató

ELTE BTK Nyelvtudományi

Doktori Iskola